

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Vladimira P. Ilić

**EMOCIJE KAO KULTURNI KONSTRUKTI
I NJIHOVA UPOTREBA U POLITIČKIM
KONTEKSTIMA SAVREMENE SRBIJE**

doktorska disertacija

Beograd, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladimira P. Ilić

**EMOTIONS AS CULTURAL
CONSTRUCTS
AND THEIR USE IN POLITICAL
CONTEXTS IN CONTEMPORARY
SERBIA**

PhD thesis

Belgrade, 2014

Mentor: prof. dr Bojan Žikić

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Prof. dr Bojan Žikić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Žarko Trebješanin, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Miloš Milenković, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Vladimir Ribić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane: _____

REČI ZAHVALNOSTI

Neizmerno hvala mom cenjenom mentoru prof. dr Bojanu Žikiću koji je, od dana kada je to postao, uvek u meri u kojoj je valjalo, bio moj vetar u leđa, dovoljno snažan i dovoljno istrajan da me dovede tu gde jesam danas. Hvala mu i na profesionalnoj i na ljudskoj slobodi koju mi je omogućio. Najdublje mu se zahvaljujem, i kao čoveku i kao profesoru!

Hvala svim profesorima i predavačima Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu na neustegnatom deljenju svog znanja kao i na profesionalnosti koja je sve nivoe studija učinila ljudskim, te i udobnim. Posebno hvala prof. dr Milošu Milenkoviću zato što je takav kakav je – nesebičan u pružanju znanja, nenametljiv u intelektualnom podsticanju i neumoran u širenju dobra; zatim prof. dr Ivanu Kovačeviću i prof. dr Lidiji Radulović koji su verovali u mene i podržali me kad je bilo najvažnije. Hvala i mojim kolegama sa Instituta za etnologiju i antropologiju pri Odeljenju za etnologiju i antropologiju, a naročito dr Ljubici Milosavljević koja je bila uz mene kada to uopšte nije morala, kao i sekretarki Mili Bakić koja je uvek htela i znala kako.

Na kraju, veliko hvala mojoj porodici koja u „mirnim vremenima“ nije sasvim sigurna *kako*, a kada dođu ona teška vremena pokaže svu svoju snagu i ljubav, neophodnu da podrži.

Emocije kao kulturni konstrukti

i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije

Apstrakt: Shvatanje od kojeg se pošlo u ovom istraživanju jeste da politika u značajnoj meri utiče na svakodnevni život znatnog dela stanovništva Srbije, a da u odnosu ta dva – politike i svakodnevnog života, tj. njihovih aktera – koji se uspostavlja kroz najšire shvaćenu komunikaciju, mora da određeno mesto pripada emocijama. Spram toga, postavljena je osnovna hipoteza čija je provera i osnovni cilj ovog istraživanja. Ona se odnosi na pretpostavku da je svaka politička komunikacija na neki način emotivna komunikacija pri kojoj se odvija proces konstrukcije emocija s ciljem njihove trenutne ili vremenski odložene upotrebe, a u svrhe zadovoljenja određenih političkih interesa. U ovom istraživanju će se svi govori i sve vrste ponašanja kako političkih aktera tako i stanovništa, posmatrati istovremeno kao komunikacijski činovi i kao emocionalno izražavanje. U prikupljanju podataka za analizu primenjen je kvalitativni metod. Osnovni materijal za analizu predstavljaju „intelektualni“ i emotivni stavovi dela „anonimnog“ stanovništva Srbije izraženi u formi komentara na internet stranicama, a koji predstavljaju reakcije na političke sadržaje pojedinačnih novinskih članaka i video-snimka. Drugi izvor za prikupljanje podataka su intervjui sprovedeni sa mladim ljudima koji žive u Beogradu, koji su u radnom odnosu i višeg su ili visokog obrazovanja. Sva građa je interpretirana iz konstruktivističke pozicije. Za razliku od univerzalističkih teorija koje su emocijama pristupale kao urođenim i univerzalnim, impulsivnim i iracionalnim, konstruktivistički orijentisani teoretičari posmatraju ih kao sociokulturne konstrukte, kao proizvode kulture u čijim okvirima ih je jedino i moguće tumačiti. Konstruisanje emocija u političkoj komunikaciji posmatra se kao politička strategija zadovoljenja određenih političkih ili ličnih interesa političkih aktera. S tim u vezi, osnovni cilj istraživanja jeste uočavanje načina konstrukcije emocija i svrha političke upotrebe pojedinih emocija kao što su ljutnja, tuga, prezir, gađenje, strah, sreća i dr.

Ključne reči: emocije, politika, (politička) komunikacija, konstrukcija, stanovništvo Srbije, Srbija.

Naučna oblast: Etnologija i antropologija

Uža naučna oblast: Etnologija i antropologija

UDK: 323.2:159.942]:39(497.11) 316.728(497.11)

Emotions as Cultural Constructs and their Use in Political Contexts in Contemporary Serbia

Abstract: The starting point in this research was the notion that politics has significant influence on the daily lives of a substantial portion of the Serbian population, while in the interaction of these two forces, that is, politics and daily life, i.e. their actors, which is established through communication, taken in its broadest sense, certain place definitely goes to emotions. That is the background for the basic hypothesis in this research, which primarily aims to probe and to verify it. This hypothesis refers to the assumption that every political communication is, in a certain way, emotional communication, wherein emotions are in an ongoing process of construction, with a view to make immediate or time-delayed use of them, all with the purpose of meeting specific political interests. In this research, all speech and kinds of behavior, both by political actors and the population in general, are seen simultaneously as communication acts and emotional expression. In collecting data for the analysis, qualitative method has been applied. The basic material for the analysis consists of “intellectual” and emotional attitudes among one part of “anonymous” population in Serbia, as expressed in their comments on web-sites, which are made in response to political contents of particular newspaper articles and video-clips. Another source for data collection comprises interviews conducted with young people living in Belgrade, who are employed and have college or university degrees. All material is interpreted from a constructivist position. Contrary to universalist theories which take emotions to be innate and universal, impulsive and irrational, constructivism-oriented theorists see them as a socio-cultural constructs, as products of a given culture within which it is only possible to interpret them properly. The construction of emotions in political communication is seen as a political strategy aiming to satisfy political or personal interests of political actors. In this regard, the main objective of this research is to identify the *ways* of constructing emotions and purposes of political usage of particular emotions, such as anger, sorrow, contempt, disgust, fear, happiness, etc.

Keywords: emotions, politics, (political) communication, construction, Serbian population, Serbia.

Scientific field: Ethnology and anthropology
Scientific area of study: Ethnology and anthropology
UDC: 323.2:159.942]:39(497.11) 316.728(497.11)

SADRŽAJ

I UVOD	1
II ANTROPOLOŠKO PROUČAVANJE EMOCIJA	14
II. 1. Teorijsko-metodološki okvir	14
II. 2. Antropološko određenje emocija	35
Čin i objekat emocije	36
Emocionalno izražavanje	40
III GRAĐA	45
IV KONSTRUISANJE I UPOTREBA EMOCIJA U POLITIČKIM KONTEKSTIMA	60
IV.1. Emocije u politici	61
Emocije u politici ili političke emocije?	62
Upotreba emocija u politici	65
Politička komunikacija	69
Emocije – kolektivne, grupno-zasnovane ili deljene?	72
IV. 2. Pojedinačne emocije	79
Ljutnja, mržnja, prezir i gađenje	81
Tuga i patnja	84
Sreća i radost	86
Strah	89
IV. 3. Politika, emocije i svakodnevni život	90
IV. 3. 1. Doživljavanje siromaštva u društvu (ili u državi) kao osnova upotrebe emocija u iskazivanju političkog nezadovoljstva	91
IV. 3. 2. Predstave o (sopstvenoj) sreći mladih zaposlenih ljudi u Srbiji	99
Rad i dokolica	101
Predstave ispitanika o radu	104

Predstave ispitanika o dokolici.....	106
Predstave ispitanika o uticaju rada i dokolice na sreću.....	108
IV. 3.3. Tihi protesti: primeri EPS-a i BusPlusa.....	115
IV. 4. Politička kultura	137
IV.4.1. Verbalna politička komunikacija.....	139
Strast u političkoj komunikaciji	139
„Mimoilaženje“ kao strategija izbegavanja odgovora	139
Iskazivanje ljutnje kao tehnika političkog obraćanja javnosti	146
IV.4.2. Verbalno-neverbalna politička komunikacija	149
Primer Vojislava Šešelja	149
Primer Velimira Ilića	154
Empatija kao strategija premošćavanja jaza između političara i stanovništva	169
V ZAVRŠNA RAZMATRANJA	187
Literatura	191
Izvori	203

Mojoj porodici

Pričanje o emocijama je istovremeno pričanje o društvu.

(Lutz 1988, 6)

I UVOD

Diskusije o konceptu emocija na Zapadu traju barem dve hiljade godina i do nas su stigle putem radova pisanih kroz čitavu istoriju filozofske misli kao i putem radova devetnaestovekovnih psihologa (Lutz 1986a). Zainteresovanost za ovaj fenomen postoji i u drugim savremenim društveno-humanističkim naukama, uključujući i antropologiju. Usled duge istorije interesovanja za ovu sferu ljudskog života, u studijama emocija je nastao pozamašan broj teorijskih pristupa koji su, prema mišljenju Ketrin Luc (Chaterine Lutz) i Džefrija Vajta (Geoffrey White), strukturisali antropološki diskurs o emocijama (Lutz and White 1986)¹ i koji su sigurno uticali na podeljenost unutar antropologije na shvatanja emocija kao, po svojoj prirodi, primarno bioloških ili primarno sociokulturnih (Leavitt 1996, 514). U osnovi takve podele svakako stoji dihotomija priroda – kultura u koju se, kako ističe Džon Levit (John Leavitt), emocije ne uklapaju lako iz razloga što one „primarno nisu ni značenja ni osećanja, već iskustva naučena i izražena u telu u društvenim interakcijama posredstvom sistema znakova, verbalnih i neverbalnih“ (Leavitt 1996, 526). Ovakvo shvatanje pokazuje da je u savremenim antropološkim istraživanjima postalo neodrživo zastupanje jedne ili druge struje naučnih promišljanja – one koja je emocije najpre videla kao telesne, ekspresivne i lične ili one koja ih je određivala kao diskurzivne, performativne, pragmatične i socijalne (Leavitt 1996, 523). Levit, dakle, predlaže „pomirenje“ sublimirano u još jednoj misli: „Dok se emocije osećaju i interpretiraju subjektivno, socijalizovana ljudska bića – što će reći misleća ljudska tela – su ta koja ih osećaju u specifičnim društvenim kontekstima“ (Leavitt 1996, 531).

Izuzev u doktoratu Jane Baćević (2008), emocije do sada nisu proučavane u srpskoj antropologiji. Dok je njen istraživački fokus bila specifična emocija – ljubav u romantičnim vezama – ovo istraživanje će uzeti u razmatranje širu ulogu emocija u sociokulturnom okruženju i značenja koja (pojedininim) emocijama to okruženje pripisuje. U skladu sa konstruktivističkim shvatanjem kulture kao izvora vrednosti, normi i pravila,

¹ U predstavljanju antropološkog bavljenja emocijama u najvećoj meri se oslanjam na ovaj rad zato što predstavlja dragocen i prema mom saznanju najpotpuniji izvod istorije uticaja drugih naučnih disciplina na razvoj antropologije emocija do sredine prošlog veka, do kada je ostvarena znatna produkcija u antropologiji emocija.

odnosno stvaraoča značenja (Lyon 1995, 244), smatram da je kultura ta koja nam daje smisao, kako na području koje nazivamo svakodnevnim sitnicama, tako i na onima koji nam se čine daleko značajnijim i većim. Taj smisao, nekada uobličen u formu zadatih životnih ciljeva, često predstavlja same emocije ili je izražen kroz njih: traganje za prijateljskom i partnerskom ljubavlju, ostvarivanje roditeljske ljubavi, izbegavanje bola i patnje, ostvarivanje relativno konstantnog osećanja zadovoljstva sobom, dosezanje sreće itd. Sreću, na primer, često dovodimo u vezu sa gore pomenutim, ali i sa drugim vrlo konkretnim težnjama kao što su, recimo, obezbeđivanje materijalne sigurnosti i uspeh u radu. Ovim uviđamo da emocije ne samo da prožimaju naš svakodnevni život, već dostizanje nekih od njih biva postavljeno za jedan od krajnjih ciljeva naših života pa prema tome i moguća kategorija za procenjivanje (vrednosti) i ličnih i života drugih. Takođe, pomenute težnje kao i njihovo kulturno konstruisanje su elementi svakodnevnog života „običnih“ ljudi, što predstavlja najopštije postavljeno polje antropoloških istraživanja, pa stoga čini emocije relevantnim i istraživački važnim problemom.

Najopštije određeno polje mog interesovanja jeste odnos sociokulturnog okruženja i pojedinca posmatranog kroz njegove emocije. Predmet istraživanja biće emocije shvaćene kao kulturno specifični ili kulturno kreirani fenomeni, sa istraživačkim fokusom na njihovoj ulozi u komunikacijskom procesu u političkim kontekstima, a što će reći, na njihovoj političkoj upotrebi.

U istraživanju polazim od pretpostavke da društvo i kultura vrše snažan uticaj na oblikovanje pojedinačnih emocija, kao i na način njihovog izražavanja. U radu se, međutim, neću baviti komparacijom emocionalnog izražavanja u različitim kulturama kako bih potvrdila pretpostavku da su emocije i njihovo izražavanje kulturno determinisani. Krećući se u okvirima kognitivne antropologije koja se zanima za to „koje klase fenomena jesu značajne za pripadnike određene kulture i na koji način se ove kategorije formiraju i organizuju na nivou kulturne konceptualizacije“ (Жикић 2008, 119), zanimaću se za konstruisanje emocija i njihovo izražavanje u srpskom društvu s kraja 20. i početkom 21. veka, odnosno za načine na koje se emocije shvataju i narativizuju – koje vrednosti i značenja im se pripisuju – i ulogu koju imaju u kulturnoj komunikaciji. Drugim rečima, zanimaću se za načine kulturnog konceptualizovanja i manifestovanja (pojedinih) emocija unutar srpskog društva i njihovo prepoznavanje i korišćenje u svrhu kulturne komunikacije u političkom diskursu.

Emocije dovodim u vezu s kognitivnim procesima (D'Andrade 1995) koji s jedne strane učestvuju u oblikovanju, izražavanju i promeni ili nestanku emocija, dok s druge

strane zajedno sa emocijama čine procese kojima racionalizujemo stvarnost oko sebe i dolazimo do (sa)znanja.

Mogli bismo reći da emocije, posmatrane isključivo kao doživljaji ili iskustva, mogu postojati samo kao ideja. U stvarnosti, one se ne pojavljuju kao izolovani entiteti naših „unutrašnjih života“. U okviru antropologije, emocijama kao istraživačkom problemu je neophodno pristupiti kao *emocionalnim stanjima*. To znači da emocije jesu iskustva ili doživljaji, pretpostavlja se, svakog pojedinca koja, međutim, ne egzistiraju sama za sebe, nezavisno, u najmanju ruku, o ono što ih pobuđuje i na šta se odnose (činovi i objekti) i ono što predstavlja njihovo ispoljavanje (reakcije ili izrazi) u datom kontekstu. Za sagledavanje i razumevanje značenja emocija, ključan je kontekst u kojem se emocija javlja, odnosno ispoljava, iz razloga što je sociokulturni kontekst taj koji reguliše emocionalno izražavanje i onaj koji, rečju, propisuje pravila pogodnog ponašanja (Campos 1994).² Dakle, činovi i objekti – ono što ih pobuđuje i na šta se emocije odnose, a što mogu biti različite situacije iz okruženja (kako društveni i kulturni događaji i ponašanja ljudi, tako i prirodne nepogode), umetnička dela ili pak sopstvene misli onoga koji emociju doživljava – emocionalno izražavanje ili izraz i sociokulturni i politički kontekst jesu ključni pojmovi kojima ću se služiti u analizi emocija kao kulturno determinisanih stanja.

Istraživanje je usmereno na teorijsko razmatranje koncepta emocija u antropologiji – pod čime se podrazumeva istraživanje naučnih pristupa tome kako su emocije konceptualizovane i kako se koriste u društvenoj interakciji i komunikaciji i kako se kulturno izražavaju – nakon čega će, shodno stavu da je u okviru antropologije emocije neophodno tumačiti i razumevati u društvenom i kulturnom kontekstu, one i biti dovedene u vezu sa politikom. Izdvojen je baš ovaj segment našeg sociokulturnog okruženja, pre svega zato što ga vidim kao važan agens u procesima kreiranja, izražavanja i upotrebe emocija. Politika, manje kao ideja a više kao javna praksa, tiče se svih nas, nezavisno od toga da li nas ona zanima, tj. da li je, neformalno rečeno, „pratimo“ ili ne – ona neosporno određuje pregršt aspekata naših života. Razmatranje emocija u određenom sociokulturnom kontekstu pruža konkretan uvid u mehanizme oblikovanja emocija i definisanje načina njihovog izražavanja, a što se u okviru tih

² Nameravanost da se emocija izkaže može ali i ne mora zavisiti od kulturnog konteksta, koji je pak sačinjen od više sfera – javne, polujavne i privatne. Mnogo je izvesnije da će ovako određeni elementi konteksta bitno odrediti način na koji ćemo izraziti emociju i isto tako činjenicu da li ćemo je uopšte i izraziti, barem u onom delu koji ostaje na strani nameravanog. Veza između konteksta i izražavanja, i konteksta i načina izražavanja pripada procesu koji psiholozi nazivaju regulacijom emocija; za antropologiju bi bilo prigodnije koristiti pojam usmeravanja emocija.

konteksta katkad čini sa posebnom svrhom, pod čime se pre svega misli na upotrebu emocija u političkoj komunikaciji, tj. na njihovu ulogu u usmeravanju ponašanja pa i kontrolisanju političkog delovanja građana. Zato ću se, pored impliciranog interesovanja za načine kulturnog oblikovanja emocija i načine javnog izražavanja emocija zanimati i za društvenu svrhu toga, tj. navedene procese ću razmatrati s težnjom uočavanja specifičnih sociopolitičkih funkcija.

Politički kontekst može imati uže i šire značenje, tj. pod ovom sintagmom se mogu podrazumevati dva okvira političkog delovanja koja utiču na emotivni život stanovništva. Kada se govori o političkim kontekstima, zapravo se misli na sve one kontekste u okviru kojih se, pretpostavljam najčešće tendenciozno, konstruiše određeni emocionalni odnos stanovništva prema samim političkim akterima, prevashodno prema političarima sa najvećim uticajem na trenutni politički život zemlje, ali i prema sopstvenom životu građanstva, tj. prema svim onim sferama života za koje se smatra da su pod manje ili više direktnim uticajem aktuelne politike ili neke prošle politike čije se posledice osećaju u aktuelnom trenutku. Drugim rečima, prvo značenje bi se odnosilo na one kontekste u kojima se nameću određene emocije u političkom diskursu, što će reći oblikuju i koriste od strane pojedinih političkih i interesnih grupa ili pojedinaca i svih onih ličnosti koje javno podržavaju određene političke struje i (onih koji) u javnosti jasno iznose svoje političke stavove. To se izraženije čini u periodima državnih kriza (recimo, period nakon rata koji se zbivao na prostoru bivše SFRJ sa periodom tranzicije i manje ili više uspešne transformacije državne spoljne politike itd.), ali i kada su mišljenja i stavovi političkih aktera javno iznošeni različitim povodima (na primer, povodom aktuelnih dešavanja o unutrašnjim i spoljašnjim pitanjima zemlje ili usled samopromocija tokom ili van predizbornih kampanja). Drugo, šire značenje političkih konteksta će se odnositi na svakodnevni život stanovništva, tačnije na elemente tog života ili na opšte uslove života koji su određeni ili neretko uslovljeni zvaničnom politikom koja se tiče uređenja i unutrašnjih i spoljašnjih odnosa i prilika, recimo, siromaštvo i uslovi ispunjenja građanskih dužnosti prema državi. Ovako sagledani konteksti pretpostavljaju i dvosmernu komunikaciju – od strane političkih aktera ka stanovništvu i obrnuto. To dalje znači da svaka politička komunikacija jeste u vezi sa emocijama, tj. da se može označiti kao *emocionalna* pretežno u slučajevima kada se poruka kreće od političara kao pošiljaoca ka stanovništvu zemlje kao primaocima gde se pretpostavlja da su efekti komunikacije značajniji negoli u slučaju *emotivne* komunikacije, koja se pre odvija u suprotnom smeru i koja može i ne mora imati ikakve efekte na primaoca. Dakle, u ovako

razlikovanoj komunikaciji, ključno je postojanje efekta koji komunikacija ima na primaoca poruka, a za koje se samo pretpostavlja da je više prisutna u prvom negoli u drugom navedeno smeru.

U pogledu odnosa politike i emocija, čini se da, pre emocija kao jednog od asocijativnih pojmova u odnosu na politiku, na čelno mesto izbijaju, recimo, racionalno rasuđivanje i promišljeno i kontrolisano delovanje, te se na prvi pogled može učiniti da politika i emocije imaju malo dodirnih tačaka ili, pre, da emocijama nema (ili ne bi trebalo da ima) mesta u politici. Međutim, javna obraćanja političke sadržine vrlo često “igraju na kartu” emocija, što će reći da su prepoznate kao važan resurs moći i kontrole, odnosno, pretpostavlja se njihova snaga u ostvarivanju političkih interesa. To znači da postoji disbalans između onoga kako se čini da se nastoji predstaviti politika u Srbiji – kao područje racionalnog, promišljenog, svesnog – i načina na koji se emocije koriste u komunikaciji političara sa građanima. Ta komunikacija ne mora da sadrži direktno pozivanje na emocije, već kroz upotrebu politiziranih narativa (ili tzv. političkih mitova) i upotrebu pozitivno ili negativno, moralno ili nemoralno itd. konotiranih pojmova, ona nosi manje ili više jak emotivni naboj i prizvuk. Zato se, dakle, pretpostavlja da je svrha ili mesto emocija u političkim kontekstima da se njima šalju političke poruke, odnosno, pretpostavlja se da su emocije u politici prepoznate kao sredstvo kojim poruke bivaju relativno lako internalizovane s jedne strane, i što je važnije, s obzirom na odliku emocija da su stanja, da im je svojstvena relativna „trajnost“ – što će reći da nisu trenutna i iznenadna pojava, već da su proizvod procesa (v. Solomon 2003), te da imaju i svoju istoriju (Svensen 2008, 30), pretpostavlja se njihova uloga u istrajuvanju poruka – u pogledu intenziteta i vremenskog intervala – koje je primalac istih u manjoj ili većoj meri usvojio.

To da su emocije kulturno konstruisane, a njihovo izražavanje kontekstualno regulisano, jeste opšta pretpostavka – polazna tačka istraživanja. Osnovna hipoteza koju ću ovim istraživanjem nastojati da potvrdim, odnosi se na komunikativnu ulogu emocija u određenim političkim kontekstima. Kako se obično pretpostavlja da je u političkom kontekstu racionalno mišljenje, nasuprot iracionalnosti emocija, odgovorno za formiranje ljudskih stavova te i za ljudsko političko ponašanje, ovim istraživanjem ću nastojati da potvrdim da su emocije bazične za političku komunikaciju sa stanovništvom, tj. ključne u procesu usvajanja poruka koje dolaze iz sfere politike a koje su namenjene tzv. običnim ljudima u Srbiji. Pri tome, ova dva fenomena – emocije i mišljenje – se ne posmatraju izolovano jedan od drugog. Pretpostavlja se, dakle, da emocije imaju komunikativno

svojstvo, zbog čega zauzimaju značajno mesto u procesu prenošenja poruka koje su usmerene od političkih aktera ka političarima, te ka ljudima koji na neki način učestvuju u javno-političkom životu (npr. novinari, advokati, politički kritičari i sl.), kao i ka običnom stanovništvu. Ponašanje bilo kojih aktera – što političara što tzv. običnih ljudi – koje se posmatra kao emocionalno izražavanje ili emocionalno odigravanje (u slučajevima kada nismo sigurni da li akter zaista doživljava emocije koje prikazuje da doživljava), predstavlja komuniciranje određenih emocionalnih stanja ili iskustava koja nikada nisu oslobođena značenja (Beatty 2013, 414). Neretko su moralno-vrednosna značenja ta koja su pripisana pojedinim emocijama a pomoću kojih se, zapravo, i vrši kulturna komunikacija u političkim kontekstima.

Osnovnu hipotezu ću pokušati da proverim tumačeći uloge i značenja koje emocije imaju u političkim kontekstima pri političkoj komunikaciji. Politika je samo jedan segment naše društvene stvarnosti u okviru kojeg se prepoznaje značaj emocija u pogledu prenošenja i još više usvajanja određenih (ideoloških) poruka, odnosno ostvarivanja određenih interesa i ciljeva. To znači da postoji težnja da se određene emocije oblikuju i usmeravaju u skladu sa pojedinim interesima političkih aktera, što se i unutar ovog konteksta potvrđuje insistiranjem na pojedinim emocijama u određenim vremenima više negoli na nekim drugim. Dakle, politika će u ovom istraživanju imati dvojaku ulogu – poslužiće kao okvir za pojašnjavanja, maločas naznačene, opšte ili polazne tačke istraživanja, i poslužiće kao primer delimičnog odgovora na pitanje ne samo kako već i zašto se pojedine emocije pobuđuju i, na neki način, smeštaju u određene kontekste.

U skladu sa gore izloženim pristupom emocijama i postavljenim hipotezama, cilj istraživanja se ogleda u pokušaju da potvrdim shvatanje da izražavanje emocija ne možemo posmatrati izolovano od sociokulturnog konteksta koji značajno učestvuje u njihovom konstruisanju i regulisanju (Campos 1994, 298), baš kao što je pokazano za druge slične manifestacije ljudske telesnosti, poput jezika i gesta, na primer, koji su se takođe smatrali urođenim, prirodnim, nesvesnim (Žikić 2002b). Ovim istraživanjem, takođe, želim da istaknem komunikativno svojstvo emocija i njihovu ulogu u obezbeđivanju vremenske istrajnosti usvojenih sadržaja poruke.

Razumevajući emocije kao stanja koja nisu statična, nepromenljiva i data, i isticanjem njihove kulturne strane, cilj istraživanja jeste i da ukaže na mogućnost reinterpretacije čina i objekta emocije pa tako i vrednosti koja se vezuje za određenu emociju, kao i da, na kraju, ukaže da nisu samo emocije te koje nas „teraju“ da činimo ili ne činimo nešto,

već ubjeđenja i predstave, tj. značenja koja u interakciji sa našim okruženjem kreiramo za konkretnu emociju.

Emocije predstavljaju interdisciplinarno polje proučavanja. Za njih se interesuju nauke poput antropologije, psihologije, filozofije, sociologije, istorije, odnosno naučne discipline kao što su, recimo, kognitivna antropologija, kognitivna psihologija, antropologija emocija, studije roda, psihologija religije, filozofija umetnosti, sociologija umetnosti, kulturna istorija emocija itd. Iako će se predloženo istraživanje odvijati u okvirima antropologije emocija i kognitivne antropologije, smatram da je, zbog kompleksnosti datog istraživačkog problema a zarad dobijanja što sistematičnijih i validnijih rezultata, poželjno napraviti interdisciplinarni osvrt na neke od radova iz gore pomenutih disciplina (Menon 2000; Ratner 2000; Solomon 2003; Vincent-Buffault 1991; Stearns 1994; Bourke 2005), sa blagim akcentom na konstruktivističke teorije razvijene u psihologiji u drugoj polovini XX veka (Kelly 1970; Averill 1980; Harre 1986; Maturana and Varela 1987; Gergen 1991, 1997 ; Gergen and Gergen 2006; Stojnov 2001, 2010).

Takav pristup proučavanju emocija koji odlikuje kognitivistički pristup u antropologiji danas – pre svega u pogledu interesovanja za odnos jezika i mišljenja, i za narative tzv. običnih ljudi, tj. interpretacije i klasifikacije fenomena iz njihovog sociokulturnog okruženja – vuče svoje korene iz lingvističke antropologije i etnonauke i/ili nove etnografije. Još je dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka bilo prisutno interesovanje za ulogu jezika u tada nazivanoj „primitivnoj misli“, pre svega kroz istraživanja Vorfa, lingvističkog relativiste, koji je zastupao stanovište da „misli reflektuju već postojeće lingvističke kategorije“ (Barnard 2004, 109), odnosno, da jezik određuje okvire unutar kojih mislimo i načine na koje to činimo. Šezdesetih godina prošlog veka, pristalice kognitivne antropologije su oživele Vorfovo interesovanje za odnos između moderne, zapadne nauke i domorodačkog pogleda na svet koji su proučavali, istovremeno se zanimajući za naučnu validnost etnografije; tu oblast su, prema rečima Alana Bernarda, nazvali *etnonauka* (isto, 117). U svojim počecima, etnonauka se, dakle, zanimala za domorodački sistem znanja, odnosno klasifikacije, spram čega su pojedini aspekti kulture i jezika prepoznati kao praktičniji negoli neki drugi, a što je rezultiralo usredsređenošću ranih istraživanja na srodstvo, klasifikacije biljaka i životinja (Barnard and Spencer 2002, 308-309). Tokom godina, istraživački fokus se sa fenomena čija su značenja i sistemi klasifikacije mogli biti lako uočljivi, pomerio u pravcu kognitivnih kategorija, a shodno tome, i sa analize formalne strukture jezika ka procesima mišljenja (isto). Savremeni kognitivni antropolozi se interesuju,

najopštije rečeno, za klasifikacije fenomena u datoj kulturi, za konceptualno znanje pripadnika određenog društva tragajući za značenjima, svakako, u datom sociokulturnom kontekstu. Shodno tome, jezik je i u današnjim studijama emocija ostao prepoznat kao, s jedne strane, ključni domen i polazište istraživanja, pre svega kroz dovodenje u vezu jezičkih termina za emocije i značenja (pojedinih) emocija u datim kontekstima i, s druge, kao sredstvo koje „nudi manje ili više trenutni pristup ljudskoj konceptualizaciji i kategorizaciji emocija“ (Ogarkova, Borgeaud and Scherer 2009, 341). Kognitivisti, dakle, zastupaju shvatanje da „jezik emocija ne samo da reflektuje nego i aktivno navodi ili određuje emotivnu percepciju, raspoznavanje, konceptualizaciju, kategorizaciju (...) ograničavajući govornikovu interpretaciju emocionalnog iskustva“ (isto).

Socijalni konstruktivizam – kao pravac u studijama o emocijama u okviru antropologije i psihologije značajnije prepoznat osamdesetih godina prošlog veka (Cornelius 2000) – doneo je preokret u pristupu emocijama. Za razliku od naturalističkih i univerzalističkih teorija koje su emocijama pristupale kao biološki utemeljenim, dakle, urođenim i stoga univerzalnim, impulsivnim i iracionalnim, konstruktivistički orijentisani teoretičari posmatraju ih kao sociokulturne konstrukte, kao proizvode kulture u okviru koje ih je jedino i moguće tumačiti i razumevati. Konstruktivizam, međutim, nije jedinstven pristup i podrazumeva više teorijskih pristupa kojima je zajedničko, barem kao opšte polazište, suprotstavljanje realizmu. Pristalice konstruktivizma zastupaju viđenje po kojem stvarnost ne postoji nezavisno od naših opažanja, predstava, mišljenja i tumačenja, dakle našeg kreiranja stvarnosti. Shvatanje u pogledu toga kako se kreira ili konstruiše stvarnost, odnosno gde je mesto konstrukcije, jeste polazna tačka razilaženja pojedinih konstruktivističkih pristupa. Dok se socijalni konstrukcionizam zalaže za zamenu individualnog kao izvora smisla i značenja *odnosom* (Gergen i Gegen 2006, 23; Gergen 1991, 243) – što će reći da se konstruisanje dešava u prostoru između ljudi, u njihovoj interakciji – dotle je prema teoriji ličnih konstrukata, recimo, poreklo konstruisanja *osobno* (Stojnov 2001, 38 ; v. Kelly 1970). Kada je reč o datom istraživanju – procesu konstruisanja emocija u političkom kontekstu – smatram da bi korisno bilo razlikovati *poreklo* od *agensa* konstruisanja. Dok bi za poreklo konstrukcije mogli reći da je društveno, „krajnji konstruktor“ je osoba, što će reći pojedinac (koji je uvek) u interakciji sa svojim sociokulturnim okruženjem. Pojednostavljeno rečeno, niti bi osoba konstruisala stvarnost na način na koji to čini da nije pripadnik datog društva i konzument date kulture, niti bi baš to konstruisanje bilo moguće bez date osobe, ili uopšteno, bilo koje konstruisanje bez osoba. Na kraju, konstruisanje se i vrši kako bi ljudi uredili svoju

stvarnost i snalazili se u njoj, odnosno, konstrukti služe da „ljudima pomognu da osmisle svet i iskristališu značenje koje za njih imaju događaji koji se u tom svetu dešavaju“ (Stojnov 2010, 55). Ovo jednostavno znači da je kultura – kako je već istaknuto na samom početku teksta – ta koja „nudi' gotove modele stvarnosti“ (Baćević 2008, 63) pri čemu (moramo imati u vidu da) njeni konzumenti nisu pasivni primaoci tih modela. Naglašavanjem udela pojedinaca u konstruisanju stvarnosti, pa tako i emocija, ne želim da impliciram svoje bavljenje individualizovanim segmentom emocija, niti primarno da istaknem da individualni nivo ne razmatram iz prostog razloga što izlazi iz okvira moje antropološke kompetencije. Cilj mi je, zapravo, da izložim shvatanje da pojedinac zauzima određeno mesto u sistemu konstruisanja emocija i da će – bivajući svesna da se „čovekom“ bavi psihologija a „ljudima“ antropologija – pojedinac u ovom istraživanju biti posmatran kao kulturna ličnost, što znači da će biti razmatrani modeli mišljenja i ponašanja neindividualizovanih, „kulturnih“ pojedinaca. Nakon što je pojedinac tako određen, valjalo bi naglasiti ili samo pojasniti implicirano – činjenica je da postoji ono što je preduslov, što omogućava sličnu ili gotovo istovetnu konceptualizaciju emocija, a to jeste isto poreklo konstruisanja ili, jednostavno rečeno, to je deljena kultura pojedinaca tj. zajednički sociokulturni kontekst(i).

Kultura i politika su višeznačni pojmovi, sledstveno čemu je poželjno pojasniti značenja u kojima će biti korišćeni u ovom istraživanju. Kultura, svakako, nije samo jedan od osnovnih pojmova u ovom radu već jedan od, za definisanje, verovatno najizazovnijih koncepata u antropologiji uopšte, shodno čemu su razvijene brojne teorije kulture. U ovom istraživanju se, međutim, neću pozivati ni na jednu od njih. Umesto toga, u okviru kognitivne antropologije koja kulturu posmatra kao relativno uređen sistem verovanja, znanja i vrednosti koje dele pripadnici datog društva (upor. Žikić 2008, 120), korišću se otvorenim pristupom koji pokušava da otkrije implicitne modele kulture – folklorne modele kulture ili etnoeksplicacije. U skladu s tim, u ovom istraživanju ću pažnju usmeriti na sociokulturnu konstrukciju i društvenu upotrebu emocija što ću razmatrati u političkom kontekstu.

Različiti su pristupi definisanja, odnosno, shvatanja politike (v. Hejvud 2004). U ovom istraživanju, njoj će se pristupiti kao *praktičnoj politici* koja se određuje kroz tri povezana elementa – namere političkih aktera, njihovo delovanje i rezultate tog delovanja, tj. uticaj na društvo u celini (isto, 738) – a koje je moguće sagledati kao sfere koje direktno povezuju profesionalnu politiku sa svakodnevnim životom građanstva. Tako će politika ovde biti posmatrana i korišćena kao polje u okviru kojeg ili pomoću

kojeg je moguće prepoznati emocije kao usmeravane i oblikovane, tj. razumeti ih kao društveno i kulturno determinisane. Drugim rečima, ako se tvrdi da su emocije konstruisane, primer posmatranja i tumačenja emocija u političkim kontekstima bi trebalo da ponudi jedan od odgovora na pitanje *kako* se emocije kulturno konstruišu, kao i da ponudi barem delimičan uvid u to *zašto* se određene emocije koriste u političkoj komunikaciji, pre svega onoj koja se kreće u pravcu od političkih aktera ka stanovništvu. To znači da se ovde polazi od pretpostavke da određene interesne grupe (oni koji politiku praktikuju i oni koji se javno izjašnjavaju o određenim političkim pitanjima) koriste emocije u određene svrhe, tj. manipulišu njima. U istraživačkom fokusu će biti ljutnja kao najistaknutija emocija koja dolazi iz područja politike – kako od strane političkih aktera tako i od strane stanovništva, pre svega usmerena ka ovim prvima, zatim prezir, gađenje, mržnja, tuga, očaj, sreća i, nešto manje, krivica i strah. One se vide, u manjoj ili većoj meri, kao dominantne emocije u Srbiji u periodu („posleratne“) tranzicije, tj. u savremenoj Srbiji krajem 20. i početkom 21. veka. Takođe, u razmatranje će biti uključena i empatija, pre kao emocionalna sposobnost (saosećanja) negoli emocija.

Elementi i svojstva sociokulturnog konteksta u okviru kojeg razmatram značenja i društvene uloge pojedinačnih emocija su specifična, zbog čega će i istraživačke prakse za dobijanje materijala za analizu biti različite. Obuhvatan istraživački pristup predstavlja kvalitativno istraživanje koje, prema rečima Denzina i Linkolna, objedinjuje mnogobrojne interpretativne prakse i metode, tj. „uključuje promišljenu upotrebu i prikupljanje empirijskih materijala – studiju slučaja, lična iskustva, introspekciju, životnu priču, intervju, artefakte, kulturne tekstove i proizvode, opservacione, istorijske, interakcione i vizuelne tekstove“ (Denzin and Lincoln 2005, 3-4). Pored pojedinih navedenih pristupa, druga vrsta podataka je izdvojena posmatranjem konceptualizacije i upotrebe emocija u javnom političkom diskursu, i to praćenjem nastupa političkih aktera i vesti političke sadržine kako u štampanim medijima, poput dnevnih novina *Politika*, *Blic*, *Danas*, tako i u vizuelno-auditivnim medijima. Kada je reč o ovoj potonjoj vrsti izvora, i to o aktuelnim zbivanjima, praćeni su programi sa jasnim informativnim i političkim sadržajima na televizijskim kanalima: *RTS 1 i 2*, *B92*, *Studio B* i *Prva*, dok se za pristupanje arhivskim snimcima političke sadržine kao koristan pokazao veb-sajt *YouTube*. Značajni podaci za analizu dobijeni su prikupljanjem i sistematizovanjem komentara čitalaca, građana Srbije, koje su ostavljali na internet stranicama ispod sadržaja pomenutih novinskih članka i video-snimka. U pogledu vremenskog perioda,

obuhvaćeno je razdoblje između 1996. i 2014. godine – od prve godine nakon kraja rata na prostorima bivše SFRJ do danas.³

Analiza i tumačenje izdvojenih materijala su se zasnivali na komunikacijskom pristupu. Značajan deo dvadesetovekovne antropologije je bio posvećen uspostavljanju kulturne komunikacije kao legitimnog predmeta antropološkog interesovanja i to kroz razmatranje jezika, simbola i različitih sociokulturnih pojava (poput rituala, mitova, gestova itd.) usmeren na njihova značenja u datim kontekstima (na primer: Sapir 1984; 1992; Levi-Stros 1977; Turner 1967; Bateson 1970; Hewes 1973; Kovačević 1978; Gerc 1998; Lič 2002). Komunikacijska paradigma značajna za ovo istraživanje se bazira na pretpostavci da „sve vrste ljudskih delatnosti, a ne samo govorenje, služe prenosu informacije“ (Lič 2002, 27), a da bi komunikacija mogla da se ostvari, priroda kulturne komunikacije – ili, konkretno, kôd informacije – mora biti deljen među onima koji informacije oblikuju i šalju i onih koji ih primaju i dekodiraju u datom kontekstu (Žikić 2010b, 28).

Prvo poglavlje koje sledi je sačinjeno od dva potpoglavlja od kojih prvi predstavlja kratak pregled pojedinih teorijskih pristupa emocijama u poslednjih gotovo vek i po. Kako su emocije u savremenoj istoriji društveno-humanističkih nauka dugo bile filozofsko i psihološko polje istraživanja, uticaj istraživačkih rezultata u ovim oblastima, naročito u okviru potonje, neminovno je na uobličavanje pristupa emocijama razvijenih u okvirima antropologije, shodno čemu je predstavljanje rezultata pojedinih psiholoških istraživanja emocija uključeno u ovo razmatranje. U drugom delu ovog poglavlja iznosim svoje viđenje osnovnih činioaca emocionalnih stanja, a to su čin, objekat i izraz emocija.

U poglavlju koje nosi naslov *Građa*, predstavljam neke od pristupa odnosu politike i svakodnevnog života, a potom dajem i bliže određenje onih čije su emocije predmet ovog istraživanja, a to je stanovništvo Srbije ili tzv. obični ljudi. Na tom mestu preciziram i izvore koji su poslužili za prikupljanje građe za analizu konstrukcije i upotrebe emocija u političkim kontekstima.

Četvrto poglavlje ovog rada otvara nekoliko pitanja i to sledećim redom. U prvom delu teksta koji nosi podnaslov *Emocije u politici* pokušavam odgovoriti na pitanje da li

³ Rat je završen krajem 1995. godine, a 1996. su održani prvi izbori; Slobodan Milošević pobeđuje na saveznom, ali gubi na lokalnom nivou. To se može označiti kao početak kraja njegove vladavine, a manje kao stvarni početak kraja perioda koji je ona obeležavala.

su emocije koje su u vezi sa politikom, posebna kategorija emocija, tj. koji su to elementi ovih fenomena koji ih čine specifičnima u odnosu na emocije koje su u vezi sa drugim kontekstima, recimo, porodicom, religijom, umetnošću i sl. Kada je reč o emocijama koje su vezane na bilo koji način sa političkim zbivanjima u nekoj zemlji, a koja su obično praćena određenim socioekonomskim uslovima, neophodim sam smatrala otvaranje kratke rasprave o vrsti emocija u politici spram subjekta tih emocija, odnosno, pružanje kratkog uvida u definicije zajedničkih i grupno-zasnovanih emocija. Nakon toga, sledi kraće određenje pojedinačnih emocija i to: ljutnje, prezira, gađenja, tuge, patnje, straha, sreće, radosti i očaja. U narednim odeljcima istog poglavlja razmatram navedene emocije u različitim političkim kontekstima i na različitim primerima. Hronološkim redom, prvi deo se direktnije odnosi na svakodnevni život žitelja Srbije. Nakon osvrta na siromaštvo i kao društvenu pojavu i kao značajnu pojavu u Srbiji, naredni deo će biti posvećen predstavama mlađe zaposlene populacije Beograda o radu i dokolici i uticajima ova dva na njihov opšti doživljaj sreće. Ova manja celina teze se zatvara razmatranjem problema koji deo stanovništva Srbije ima sa Elektroprivredom Srbije, s jedne strane, i takođe problematičnim odnosno dela građana Beograda sa BusPlusom. To su dva primera na kojima će biti razmotren koncept tihog protesta kao oblika svakodnevnog bunta građana.

U drugom delu četvrtog poglavlja ove disertacije, razmatram nekoliko značajnih tema koje se odnose na političku kulturu Srbije, a tiču se različitih vidova političke komunikacije: verbalne, verbalno-verbalne i neverbalne. U okviru prve vrste bavim se specifičnim oblikom političke komunikacije koji za posledicu ima skretanje pažnje sa osnovne teme razgovora, odnosno, uskraćivanje građanstvu odgovora na tekuća sociopolitička pitanja i uskraćivanje razumevanja datih tema ili problema. U tom pogledu, razmotrena je komunikacija koja u sebi ima izražen element strasti (kod samih govornika i među njima) a koja nije nužno deo unapred osmišljene političke strategije, s jedne strane, nasuprot tipu verbalne komunikacije nazvane „mimoilaženje“, a korišćene kao strategija izbegavanja odgovora a s ciljem stvaranja negativne slike o Drugome a pozitivne o sebi. Poslednji deo je posvećen empatiji kao strategiji premošćavanja jaza između domaćih političara i stanovništva ove zemlje.

Poslednje poglavlje, kako to i forma i potreba nalažu, predstavlja završna razmatranja. Na tom mestu se još jednom osvrćem na izazovnosti izučavanja emocija kao fenomena i mogućnosti datih istraživanja emocija u različitim društvenim kontekstima u okviru antropologije, čime bi se otvorilo pitanje doprinosa antropologije studijama

emocija. S tim u vezi, predlažem nastavak istraživanja odnosa emocija i politike u pravcu ispitivanja predstava stanovništva Srbije o fenomenu emocija kao i emocijama u političkim kontekstima savremene Srbije kroz primere emocionalnih manifestacija – patriotizma, ksenofobije i ksenofilije.

II ANTROPOLOŠKO PROUČAVANJE EMOCIJA

Kako su emocije tema kojom se domaći antropolozi nisu bavili, te shodno čemu je ova oblast izučavanja uglavnom ostala nepoznata domaćoj naučnoj zajednici, u prvom delu ovog poglavlja ću pružiti kratak pregled pojedinih i najznačajnijih teorijskih pristupa emocijama u poslednjih gotovo vek i po. Razmatranje će početi predstavljanjem rezultata pojedinih psiholoških istraživanja emocija, s obzirom na to da su emocije u savremenoj istoriji društveno-humanističkih nauka dugo ostajale filozofsko i psihološko polje istraživanja, odnosno, da je uticaj istraživačkih rezultata, naročito u okvirima druge navedene nauke, neminovan na uobličavanje pristupa emocijama razvijenih u okvirima antropologije. U drugom delu ovog poglavlja ću predstaviti svoja osnovna polazišta u određenju emocija kroz razmatranje osnovnih činilaca emocionalnih stanja, a to su čin kao ono što pobuđuje emocije, objekat kao predmet na koji se emocija odnosi i izraz, odnosno izražavanje emocija.

II. 1. Teorijsko-metodološki okvir

Ono što se u *zapadnoj kulturi* sa sigurnošću tvrdi jeste da *emocije postoje* (Gergen 1997, 220). Dve su, osvrta vredne, pretpostavke ovako formulisane tvrdnje. Jedna se odnosi na uzimanje egzistencije emocija „zdravo za gotovo“. Kenet Gergen, američki psiholog konstrukcionista, postavlja, kako i sam kaže, najelementarnije pitanje identifikacije fenomena koji istražujemo. Svoju sumnju u načine na koje utvrđujemo postojanje emocija i razlike među njima izražava kritikom realističkog pristupa ovom problemu koji se, kako tvrdi, oslanjanje na narodne mitove i lično iskustvo, a što je nepouzdan metod (v. Gergen 1997, 220-222). U ovom radu će se, međutim, zanemariti ovakva sumnja i pretpostaviti da je za antropološko istraživanje dovoljno da neki fenomen, ako ništa više, postoji kao deo kategorijalnog aparata zajednice u okviru koje se istraživanje vrši, a što ukazuje da je taj fenomen prepoznat kao deo stvarnosti neke zajednice i, na ovaj ili onaj način, konceptualizovan od strane članova te zajednice.

Druga pretpostavka se tiče određenja kulture (za koju se vezuje koncept emocija o kojima će ovde biti reči) kao zapadne, što se može učiniti problematičnim s obzirom na to da se dato istraživanje odnosi na domaći sociokulturni kontekst. Ovde se, međutim, polazi od shvatanja da je pojmom zapadne kulture u izvesnom smislu obuhvaćena i

kultura Srbije (v. Жикић 2002b, 6-7) te da se, u pogledu antropološkog izučavanja emocija u trenutku kada se njima u domaćoj naučnoj zajednici niko značajnije nije bavio, oslanjanje na relevantnu literaturu poteklu sa engleskog govornog područja, čini kao racionalan izbor.⁴

Kada se sumira deo naučne literature o emocijama, odnosno kada se stekne opšti uvid u dosadašnja razmatranja ovog fenomena, nameće se utisak da su emocije (bile) „samo razbacani aspekti ljudskog mentalnog života i ponašanja, ni sa čim zajedničkim sem imena 'emocija'“ (Oatley and Jenkins 1996, 2). Drugim rečima, pokazalo se da je na pitanje „šta je emocija“ teško pružiti jedinstven odgovor; američki filozof Robert Solomon je to izrazio sledećim rečima: „Baš kada se čini da je postavljena adekvatna definicija, neka nova teorija promoli svoju nepoželjnu glavu i dovede u pitanje naše razumevanje.“ (Solomon 2008, 3) Zato je i na ovom mestu – analogno čovekovoju potrebi da pojave iz sveta koji ga okružuje i u kojem na ovaj ili onaj način učestvuje, svrstava u određene kategorije ne bi li napravio nekakav red među njima – neophodno učiniti napor koji uobičajeno čine istraživači u pravcu pronalaženja zajedničkog imenitelja ili, pak, specifične razlike, brojnim različitim naučnim mišljenjima i pristupima istim istraživačkim temama, ne bi li se dosadašnjim idejama i znanjima efikasnije služili. Manje-više svako sumiranje literature kojim se nastoji prikazati stanje proučavanosti neke pojave u datoj nauci ili naukama „preti“ da bude, zbog neminovnosti delimično šematizovanog karaktera izlaganja, u najmanju ruku nepotpuno. Kao prepreka obično stoji nemogućnost, ali jednako i odsustvo potrebe da se sva naučna razmišljanja i interpretacije stave pod okrilje ove ili one teorijske perspektive.

U konkretnom istraživanju, a to znači u skladu sa pomenutom specifičnošću određenja emocija s jedne strane, a potom i realnošću u vezi sa zatečenim stanjem proučavanosti ovog segmenta kulture u domaćoj antropološkoj zajednici – što je pomenuto odsustvo značajnijeg interesovanja za emocije kao istraživačkog polja u srpskoj antropologiji – u tekstu koji sledi će biti predstavljeni ne samo teorijski pristupi emocijama u stranoj antropologiji, već će se napraviti i osvrt na pojedinu psihološku i

⁴ Iako se o istorijatu pristupa emocijama ovde govori pre svega i najviše na osnovu istraživanja obavljenih od strane američkih naučnika – i antropologa i psihologa – u određenju literature se tendenciozno služim sintagmom „englesko govorno područje“ a ne, recimo, (severno)američka naučna produkcija o emocijama, zato što je, da navedem samo nekoliko primera, Čarls Darwin, čija je evolucionarna teorija značajno uticala na kasnije studije emocija bio Britanac; Karl Lange, sa čijim je pristupom emocijama šira naučna javnost upoznata kroz tzv. Džejms-Langeovu teoriju, bio danski lekar i psiholog, a jedna od prvih antropoloških studija o emocijama rezultat je terenskog istraživanja među Eskimima kanadske antropološkinje Žan Brigs (Briggs 1970).

manje filozofsku literaturu, svakako, u meri u kojoj to procenjujem neophodnim i korisnim, vodeći se pre svega uočenim (posrednim ili neposrednim) uticajem potonje literature na razvoj antropološke misli o emocijama. Naime, zanimanje za prirodu emocija u dvema pomenutim naukama, u filozofiji i psihologiji, datira znatno duže negoli u antropologiji – u filozofiji, kako navodi Robert Solomon (2008, 3), datira još od vremena Sokrata pa i presokratovaca, dok se u okviru psihologije među prve značajnije i teorijski uobličene rezultate proučavanja navodi teorija Vilijama Džejmsa iz druge polovine devetnaestog veka. Od antičkih filozofskih shvatanja, savremena literatura kao uticajnije ističe Aristotelovo kognitivno objašnjenje emocija prema kojem „verovanja i moralno rasuđivanje imaju centralnu ulogu u uzrokovanju i individualizaciji emocija“ (v. Harre 1986, 2; Wilson and Keil 1999, 274; Solomon 2008, 4-5), kao i dominantni sedamnaestovekovni i, kasnije, devetnaestovekovni koncept emocija koji je, potpuno suprotno Aristotelovom shvatanju, podrazumevao da su emocije nekognitivni i fiziološki utemeljeni fenomeni, čak označeni kao deo telesnih smetnji (Harre 1986, 2).⁵

Psihologija, bivajući „disciplina koja je najviše identifikovana sa studijama emocija“ (Lutz and White 1986, 407), proizvela je obilje literature na ovu temu, te je uticaj istraživanja obavljenih u okviru ove naučne discipline na antropološke pristupe i rezultate istraživanja emocija nesporan. Iako izvesni antropolozi tvrde da njihova nauka nije imala uticaja koji je trebalo da ima na akademsku psihologiju, pa i psihijatriju (v. Schwartz 1993), naučna bliskost antropologije i socijalne psihologije je prepoznata od strane pojedinih istraživača iz obe discipline što se, za početak, prepoznaje na tehničkom nivou, odnosno, što potvrđuju pojedini zbornici uređeni od strane psihologa u kojima su svoje mesto našli i antropološki radovi (na primer, zbornik pod nazivom *The social construction of emotions* koji je uredio uticajni psiholog Rom Hare osamdesetih godina prošlog veka), ili pozivanje na antropološke radove, na primer, psiholog Kenet Gergen u svoja razmatranja uključuje rezultate istraživanja antropološkinje Ketrin Luc (da navedem samo jedan primer: Gergen 1991, 165) kao i otvoreno govorenje pojedinih psihologa o zajedničkom istraživačkom usmerenju psihologa i antropologa (v. Kitayama and Markus 1994).⁶ Ono što me kao antropologa zanima i što je daleko značajnije od ovih faktografskih podataka, jeste pitanje na koja su to shvatanja o emocijama kao

⁵ Za kratak pregled filozofskih pristupa emocijama vidi: Solomon 2008. Isti zbornik je koristan za sticanje uvida u pristupe emocijama u drugim disciplinama (sociologiji, psihologiji, neuropsihologiji, istoriji).

⁶ U SAD, psiholozi i antropolozi vrše zajednička istraživanja u etnobotanici i etnozoolgiji, na primer, ili kognitivnoj antropologiji i psihologiji, odnosno, u onim oblastima u kojima su psiholozi prepoznali potrebu za korišćenjem ekspertskog znanja o sociokulturnom kontekstu.

fenomenu ili fenomenima psihološki pristupi njihovom proučavanju uticali na razvoj antropološke misli o emocijama i usmerili antropološke teorijske pristupe.

Spram interesovanja za ljudske emocije u pomenutim društveno-humanističkim naukama, antropološko interesovanje za ovaj fenomen je, kako je već naglašeno, novijeg datuma (Lutz and White 1986; Lindholm 2007, 30). Razlozi tome – iako se manje-više mogu svesti na to da su emocije, budući shvatane kao unutrašnja osećanja individua te zatvorene u „psihobiološki okvir“ (Lutz and White 1986, 405), izlazile van antropoloških istraživačkih okvira – različito su formulisani. Antropološkinja Žan Brigs [Jean Briggs]⁷ primećuje da sredinom šezdesetih godina prošlog veka, u vreme kada je ona istraživala emocije kod Eskima, antropolozi nisu smatrali emocije prikladnom temom istraživanja, istovremeno im zamerajući što, recimo, iako jesu prepoznali da pravila emocionalnog izražavanja variraju od društva do društva, oni nisu fokusirali svoja istraživanja na emocije kao takve, već na situacije, ponašanja i verovanja koja uzrokuju pojedine emocije (Briggs 2010, 61). Ova antropološkinja smatra da je razlog zašto se na emocije nije obraćala pažnja bio taj što su one smatrane nedostojanim i bezvrednim predmetom proučavanja, jer su, između ostalog, posmatrane kao suprotne razumu a odatle viđene i kao destruktivne po društveni poredak (isto). Shvatanje emocija kao inferiornih kategorija u odnosu na razum, moguće je razumeti kao jedno od objašnjenja za „zakasnelo“ interesovanje antropologa za emocije. Ako prihvatimo, i šire shvatimo, gore navedenu tvrdnju Luc i Vajta, da su emocije kao istraživačka tema bile rezervisane, pre svih nauka, za psihologiju, koja je usmerena na proučavanje ličnosti i njihovih psiholoških procesa, što tradicionalno nije antropološko polje interesovanja izuzev u školi *kulture i ličnosti*⁸, a da, pak, emocije jesu smatrane jednom od ključnih karakteristika ličnosti ili jastva, naročito kada je u pitanju devetnaestovekovni romantičarski koncept jastva, jedan od dva dominantna pogleda u 20. veku (više o konceptima jastva vidi: Gergen 1991, 4-6), onda ne iznenađuje činjenica da je okvirno do početka osamdesetih godina prošlog veka smatrano da emocije zauzimaju „više prirodne i biološke ‘provincije’ u ljudskom iskustvu te su viđene kao jednoobrazne, nezanimljive i nepristupačne metodama kulturnih analiza“ (Lutz and White 1986, 405). Spram toga, razumljiva je i činjenica da se ekspanzija antropoloških studija o emocijama u okviru

⁷ Kanadska antropološkinja čije istraživanje među Utku Eskimima predstavlja jedno od prvih obuhvatnih istraživanja emocija, te se ona smatra jednom od prvih značajnijih istraživača emocija u antropologiji.

⁸ Osnovana od strane tri antropologa – Edvarda Sapira, Rut Benedikt i Margaret Mid – u prvoj polovini prošlog veka (LeVine 2010, 9).

engleskog govornog područja beleži tek od ranih osamdesetih godina prošlog veka (Leavitt 1996, 516).

U zajedničkom uvodu za zbornik koji nosi naslov *Jezik i politika emocija*⁹, Ketrin Luc i Lila Abu-Lagd (Lila Abu-Lughod) naglašavaju da se emocije opiru sociokulturnoj analizi i teorijskom sagledavanju istovremeno ističući da je sociokulturna analiza emocija i moguća i važna, te sugerišući da „'emocija' ne može biti pravilno shvaćena bez razmatranja polja značenja i raznolike upotrebe ključnog termina 'diskurs'“ (Lutz i Abu-Lughod 1990, 1) koji ove autorke shvataju u fukoovskom smislu, kao ono što je daleko više od pukog verbalnog jezika, razlikujući pri tome dve vrste diskursa u vezi sa emocijama – *diskurs o emocijama* (engl. *discourse on emotions*) što bi bio naučni ili svakidašnji, zapadni ili nezapadni i *emotivne diskurse* (engl. *emotional discourses*) koji jesu oni koji „deluju da imaju određene afektivne sadržaje ili efekte“ (isto, 10). Ove autorke emocije vide kao diskurzivne prakse.

Autorke izdvajaju četiri strategije koje su bile i koje bi mogle biti korišćene u razvoju antropologije emocije, a to tu: esencijalizacija, relativizacija, istorizacija i kontekstualizacija diskursa emocije (engl. *emotion discourse*).

Većina antropološkog rada pre 1980. godine koja se tiče odnosa emocija, društva i kulturnih značenja je „prосто prihvatila psihološku ortodoksiju o emocijama: emocije su psihobiološki procesi koji reaguju na međukulturne razlike u okruženju ali njihova robusna suština ostaje nedirnuta socijalnim ili kulturnim“ (isto, 2). *Esencijalizam* je bio prisutan još od ranih radova kulture i ličnosti između dva rata u psihološkoj i psihijatrijskoj antropologiji i polazio je od stanovišta da su „količina i vrste emocija koje ljudi doživljavaju predvidljivi rezultat univerzalnih psihobioloških procesa“ (isto, 2). U ovoj strategiji, autorke vide nekoliko problema. Pri razmatranju prvog, one polaze od pretpostavke da bi, ukoliko se osećanja postavle kao suština emocija, najpouzdaniji način za istraživanje emocija onda bili introspektivni izveštaji što dalje, pak, „odvraća pažnju od socijalnog života i njegovih mogućih implikacija na sam jezik emocija“, kao i od „uloge emotivnih diskursa u socijalnim interakcijama“ (isto, 3). S druge strane, esencijalizam „osnažuje pretpostavku o univerzalnosti emocija“ i njihovog značenja, i treće, postavljanjem emotivnih univerzalija, esencijalizam sprečava problematizaciju same emocije.

⁹ U originalu: *Language and the politics of emotion*.

Prva strategija koja započinje proces odvajanja od esencijalizma jeste *relativizam*. Praveći razliku sa ranijim etnopsihološkim pristupima emocijama, autorke podvlače da interpretativni pristup relativista „naglašava ne ono šta kulturno promenljive ideje o emociji mogu da nam kažu o drugim 'dubljim' psihološkim procesima, već pre koje implikacije te ideje imaju na društveno ponašanje i društvene odnose“ (isto, 4). Ukazujući na krhkost kategorije emocije, ovaj pristup se delimično distancira od esencijalizma i psihološke paradigme.

Druga strategija u okviru sociokulturnog pristupa emocijama jeste *istorizam* kojim se razmatraju diskursi emocija, subjektivnosti i jastva u različitim društvenim mestima i istorijskim momentima kako bi se ustanovilo da li su se i kako menjali (isto, 5).

Treća strategija je *kontekstualizacija* diskursa emocija koja polazi od pretpostavke da je emocija sociokulturni konstrukt. Koristeći se manje antropološkim komparativnim ili širokim istorijskim pristupom, istraživači se fokusiraju na socijalni diskurs i analizu specifičnih društvenih situacija.

Smatra se da su Čarls Darvin (1809–1882) i Vilijam Džejms (1842–1910) postavili temelje ne samo biologije i psihologije, već i razumevanju emocija, razvijajući, svaki za sebe, biološki i telesni pristup emocijama, kako ih označavaju pojedini autori (Oatley and Jenkins 1996, 2). Bilo da su ovi pristupi kraja 19. veka i oni koji su razvijani pod njihovim uticajem tokom narednog veka, od strane različitih autora, nazivani biološkim, telesnim, fizikalističkim¹⁰ (Lynch 1990), psihoevolucionističkim (Thamm 2006), ono što im je zajedničko jeste shvatanje emocija kao biološki utemeljenih i univerzalnih fenomena.

Devetnaestovekovni pristupi emocijama su se zasnivali na, u to vreme, preovlađujućem filozofskom shvatanju emocija kao esencijalno nekognitivnih, nehotičnih i kulturno nezavisnih fenomena, te su (biološka) istraživanja polazila od takve koncepcije emocija (Harre 1986, 3). Darwinova uporedna promatranja emocionalnog izražavanja kod životinja i kod ljudskih odojčadi i odraslih ljudi, rezultirala su 1872. godine objavljivanjem do tada najznačajnijeg dela o emocijama poznatog pod nazivom *Izražavanje emocija kod čoveka i životinja* (Oatley and Jenkins 1996, 2) – dela koje se po

¹⁰ Termin „fizikalistički“ je u vezi sa fizikalizmom, najkraće rečeno, doktrinom prema kojoj „realni svet nije ništa drugo do fizički svet“ (Blekburn 1999, 126), što znači da se, prema ovom shvatanju, sve zasniva ili proizlazi iz fizičke komponente stvarnosti.

mного čemu odlikuje inovativnošću njegovog autora¹¹. Emocionalne ekspresije, Darwin je video kao skup obrazaca ponašanja koji se pojavljuju bez obzira na to da li su korisni ili ne,¹² smatrajući ih izvedenim iz navika koje su u našoj evoluciji ili individualnoj prošlosti bile korisne (Oatley and Jenkins 1996, 3) pre svega u pogledu stvaranja uslova za opstanak organizma. U skladu sa svojim evolucionističkim idejama, Darwin je pretpostavljao da se emocije razvijaju iz ljudske potrebe za preživljavanjem (Thamm 2006, 13), te se interesovao za emocionalno izražavanje „kao moguću evidenciju evolucije ljudske vrste, za kontinuitet ljudskog ponašanja sa onim kod drugih životinja i za fizičke osnove uma“ (Oatley and Jenkins 1996, 3). Uloga emocija u životu jedinke je prema njegovom shvatanju, dakle, određena kao adaptivna jer, kako se shvata, emocije, signalizirajući tuđe namere, organizuju ponašanje pojedinaca na one načine prikladne zahtevima okruženja (Lutz and White 1986, 410). Ljudske emocije, budući da su stavljene na stranu urođenih instinktivnih nagona za samoodržanjem i izbegavanjem bola (Harre 1986, 3), animalnog i infantilnog porekla, u Darwinovoj teoriji su imale primitivni karakter (Oatley and Jenkins 1996, 5) spram čega se kreirala i predstava o emocijama kao destruktivnim i inferiornim u odnosu na neke druge aspekte ljudskog postojanja, na primer, razum. Iako je Darwinov cilj bio da pokaže kontinuitet između ljudi i drugih životinja, Oatley i Dženkins smatraju da se njegova poruka može čitati i drugačije. Ovi autori veruju da se ljudima upućivala poruka da bi kao odrasle jedinke trebalo da budu sposobni da se izdignu iznad svog životinjskog i infantilnog porekla čime se afirmisana ideja – inače prihvaćena u zapadnoj kulturi – da „zlo potiče iz životinjskih strasti“ (Oatley and Jenkins 1996, 5).

Svojevrsnim nagoveštajem telesnog pristupa emocijama Vilijama Džejmsa smatra se stanovište sedamnaestovekovnog francuskog filozofa Rene Dekarta¹³ koji emocije vidi kao „efekat spoljnih mehaničkih sila na nemehaničku dušu“ (Leavitt 1991, 35-36),

¹¹ Darwin je proučavanju emocija pristupio empirijski istražujući ih ne samo među različitim vrstama već i u različitim kulturama. Bio je jedan od prvih koji je koristio anketu kao metod u svojim istraživanjima i to, kako se tvrdi, šaljući pripremljena pitanja misionarima i svima onima koji su mogli posmatrati ljude u drugim kulturama, upućujući ih na posmatranje određenih ekspresija (Oatley and Jenkins 1996, 3). Darwin se smatra i jednim od prvih naučnika koji je u navedenom delu koristio fotografije na kojima su bila prikazana ljudska lica s ciljem pokazivanja emocionalne ekspresije, za razliku od onih koji su fotografiju koristili zarad isticanja fizionomije opisane kao „popularna ali diskutabilna ideja da je moguće čitati ljudski karakter sa njihovih lica“ (isto).

¹² Emocionalne ekspresije je smatrao zaostalom delovima (tj. ostatkom) našeg tela, baš kao što je slučaj sa slepim crevom koje je nefunkcionalni organ i u čemu je Darwin našao potvrdu za pretpostavku da potičemo od preljudskih predaka kojima je ovaj organ nečemu služio. Tako je, na primer, podrugivanje – ekspresiju delimičnog otkrivanja zuba sa jedne strane usana – objasnio kao ostatak režanja i pripremanja za ujed, dok je plakanje objasnio kao ostatak vriskanja kod odojčadi (Oatley and Jenkins 1996, 4).

¹³ Koji se smatra najuticajnijim začetnikom fizikalističkih teorija (Lynch 1990, 4).

odnosno koji ih, prema tvrdnjama drugog autora, svodi na „subjektivnu svest duše o aktivnostima u telu, o pasivno doživljenim osećanjima“ (Lynch 1990, 4) ostavljajući, pri tom, nejasan odnos između duše i radikalno drugačijeg i od nje odvojenog tela (isto). Ovakvo shvatanje je blisko dominantnoj teoriji emocija devetnaestoga veka koja emociju definiše kao unutrašnje iskustvo, a koja je svoju klasičnu formulaciju dobila u teoriji američkog filozofa i psihologa Viliijama Džejmsa (Solomon 2003, 76). Utemeljivši svoju teoriju na fiziološkoj prirodi emocija, Džejms je insistirao na tome da je uobičajen način shvatanja da emocije, pobuđene nekom pojavom ili događajem tek potom bivaju telesno izražene ili, pojednostavljeno rečeno, shvatanje da pobuđena emocija izaziva (telesnu) reakciju, predstavlja pogrešan sled događaja. On tvrdi da "telesne promene direktno prate percepciju činjenice koja uzbuđuje, i da naše osećanje tih promena dok se odvijaju jeste emocija" (James 1884, 189-190).¹⁴ Drugim rečima, Džejms je smatrao pogrešnim tzv. zdravorazumsko shvatanje prema kojem je sled događaja takav da čovek, recimo, nakon što vidi medveda oseti stah zbog čega počinje da drhti ili beži, već da čovek, videvši medveda, počinje da drhti ili beži i da tada oseća strah; još pojednostavljenije, čovek oseća strah zato što drhti ili, pak, oseća tugu zato što plače (isto, 190) iz čega sledi da ono što obično nazivamo telesnim reakcijama emocija ili emocionalnim izražavanjem (poput plakanja, osetnog povećanja koncentracije adrenalina u telu, bežanja i sl.) za njega su zapravo „uzročnici“ emocija. Tako je emocija u ovoj teoriji sastavljena, kako je primetio Milton (2005, 200), od dve etape koje se odvijaju sledećim redosledom: prva je fizička reakcija (poput ubrzanja rada srca, napetosti mišića, znojenja itd.) kao odgovor tela na stimulans na koji nailazi, a druga etapa je subjektivni doživljaj tog odgovora (osećanje straha ili uzbuđenja koje smo dobili kada naša tela fizički reaguju).

Dok su „za neko vreme, Džejmsova teorija, reakcije na nju i njeno proširenje bili gotovo sve od psihologije emocija u Americi“ (Oatley and Jenkins 1996, 5-6), u okvirima neurologije ova teorija je živa – usvojena i razvijana – i na prelazu milenijuma (v. Milton 2005, 201). Kada je reč o antropologiji, navodi se da je ova teorija imala direktnog uticaja na antropološki pristup proučavanju emocija. Naime, kako tvrdi Robert Solomon iz svoje kognitivističke perspektive, Džejmsova teorija je bila privlačna ali istovremeno i štetna za antropologiju, jer je emocija shvaćena kao unutrašnje osećanje bila „nemoguća za opažanje i nepristupačna antropolozima, ostavljajući svaki pokušaj opisivanja emocije

14 Danski psiholog Karl Lange je samo godinu dana nakon objavljivanja Džejmsovog teksta pod nazivom „Šta je emocija?“ 1884. godine, a u kojem je precizno definisao emocije, sasvim nezavisno izložio sličnu ideju Džejmsovoj, zbog čega su ove dve teorije dobile zajednički naziv Džejms-Langeova teorija emocija (Oatley and Jenkins 1996, 5-6).

drugih ljudi na milost i nemilost očigledno antropocentričnoj 'empatiji' (Solomon 2003, 77) – fenomenu koji se kao metod pojavljuje u terenskim israživanjima pojedinih antropologa šezdesetih godina prošlog veka. Empatija – kao ljudska sposobnost da učestvujemo u tuđim emotivnim stanjima tako što razumevamo i sami osećamo isto ili, pre, slično što i drugi, to jest sposobnost tzv. saosećanja sa drugima – pretpostavlja da su emocije prirodni i univerzalni fenomeni. Iako se priznavalo da emocije mogu imati svojih specifičnosti spram kulturnih različitosti i da postoje razlike u emocionalnom izražavanju, te da su i emocionalni životi ljudi različiti širom kultura, smatralo se da su „ispod one iste“ svuda (Barnard 2002, 223), tj. da su u svojoj suštinskoj prirodi univerzalno iste. Pogled na emocije baziran na pretpostavci da one jesu univerzalna osećanja¹⁵, zastupljen u mnogim antropološkim pristupima, naziva se *zdravorazumski naturalizam* (Lutz and White 1986, 414-415). U teorijama zdravog razuma, emocije su opisane kao pasivne, iracionalne, prirodne, kao fiziološka stanja i najintimniji doživljaji individue (Lynch 1990, 5-6). U skladu sa takvim shvatanjem emocija, kao i pretpostavkom da „ljudi širom sveta u osnovi imaju iste emocionalne predispozicije i da, ako ništa drugo, dele ovaj aspekt ljudskosti“ (isto, 6), javlja se i pretpostavka o fizički zasnovanoj univerzalnoj empatiji (Leavit 1996, 519).

Savremeni kanadski antropolog Džon Levit (John Leavitt) objašnjava da je shvatanje emocija kao univerzalnih, biološki utemeljenih osećanja znatno obeležio simboličku i kulturnu antropologiju, usmerivši pristup emocijama u dva pravca. S jedne strane, shvatanje emocija primarno kao telesnih osećanja, postavilo ih je izvan polja istraživanja humanističkih nauka što je omogućilo ignorisanje emocija. Klod Levi-Stros je, kako Levit navodi, optuživan upravo za zastupanje pozicije da emocije treba da budu isključene iz istraživačkog polja humanističkih nauka (Leavitt 1996, 518-519)¹⁶, dok Oven Linč (Owen Lynch), pak, u pojedinim razmišljanima Levi-Strosa prepoznaje naznake kognitivističkog pristupa emocijama (v. Lynch 1990, 7-8). S druge strane, Levit ističe da je telesnost emocija mogla da ukazuje na to da su one momentalno razumljive izvan matične kulture, tj. u drugim kulturama, pre svega putem gore opisane ljudske sposobnosti da empatiše. Za antropologe poput Viktora Tarnera, to je značilo da, zasnovana na deljenoj ljudskoj telesnoj prirodi, empatija antropologa na terenu može da

¹⁵ Što se prepoznaje u objašnjenjima pojedinih antropologa poput, recimo, Brigs koja kaže: „Strah, ozlojeđenost, poverenje, ljubav, mogu se osetiti manje ili više učestalo i sa manje ili više intenziteta u različitim društvima, ali strah je strah, ozlojeđenost je ozlojeđenost, poverenje je poverenje, ljubav je ljubav“ (Briggs 2010, 61).

¹⁶ Među njegove najoštrije kritičare spadaju Kliford Gerc i Mišel Rozaldo (v. Leavitt 1996, 533).

„obezbedi univerzalni ključ za raznovrsnost kulturnih obrazaca“ (Leavitt 1996, 519). Slično mišljenju psihoanalitičkih antropologa koji emocije identifikuju sa biološkim instinktima, empatija kao fizički utemeljena univerzalna ljudska sposobnost uzimana je kao metod (pre svega korišćenja ljudskog tela u istraživanju) koji može da donese znanje koje je drugačije nedostupno (isto).

Da bi razumeo tuđe emocije, smatralo se neophodnim da antropolog bude u neposrednoj blizini onih koje proučava i da bude uključen u njihov svakodnevni život (Lutz and White 1986, 415) što je i praktikovano u pojedinim antropološkim terenskim istraživanjima. Na primer, knjiga *Never in Anger: Portrait of an Eskimo Family* (Briggs 1970) koja predstavlja rano antropološko istraživanje konceptualizacije emocija i obrazaca emocionalnog izražavanja u jednoj nezapadnoj kulturi, rezultat je istraživačkog boravka Žan Brigs kod Utku Eskima sa kojima je u prvoj polovini šezdesetih godina prošlog veka provela sedamnaest meseci i to bivajući neprestano sa jednom od porodica. Krajem iste decenije 20. veka, Vud Krek (Waud Kracke) istražuje emocionalni život amazonskih Indijanaca i kao svoj metodološki pristup razumevanju emocija pripadnika jedne sasvim drugačije kulture ističe „empatsko razumevanje“ do kojeg je došao putem intervjua. On je, međutim, smatrao da dolaženje do saznanja o unutrašnjim iskustvima ispitanika i razumevanja njihovih psiholoških procesa putem intervjua zahteva istraživačevu dublju emotivnu uključenost za koju se može pretpostaviti da mu je omogućila, kako sam ističe, odsustvo poteškoća u uspostavljanju empatske prisnosti sa svojim informatima (Kracke 1981, 259-260).¹⁷ Empatija ne pretpostavlja deljenje iste vrste životnih iskustava istraživača i istraživanog (kao što bi to bila, na primer, smrt deteta ili neko slično životno iskustvo) jer, kako objašnjavaju Luc i Vajt, to je pre deo metoda nazvanog „pozicionirani subjekat“ koji podrazumeva da „svaka osoba zauzima neku poziciju u društvu koja joj pruža određeni pogled na događaje“ (Lutz and White 1986, 415), a da je ta pozicija sačinjena od faktora kao što su starost, rod, status i za koju se veruje da „pruža individui skup životnih iskustava koja, pak, 'prirodno' i univerzalno proizvode određene vrste osećanja. (...) Iz ove perspektive, razumevanje tuđih

¹⁷ Svestan kritika upućivanih na račun empatije kao validnog metoda istraživanja emocija (shvatanih kao unutrašnjih iskustava) pripadnika različitih kultura, koje su upućivane ili „zato što su termini u kojima pripadnici drugih kultura shvataju svoj unutrašnji život i pričaju o njemu toliko različiti od naših ili zato što su empatija i međusobno razumevanje suviše teški spram barijere radikalnih kulturnih razlika“ (Kracke 1981, 258) ovaj antropolog naglašava da opisane intervjue koje je sproveo tokom dva-tri meseca 1968. godine nije započeo na početku svog terenskog istraživanja već nakon šest meseci boravka među amazonskim Indijancima Brazila, odnosno tek kada je stekao osnovno jezičko znanje i kada se upoznao sa obrascima njihovog emocionalnog izražavanja (isto, 259-260).

emocionalnih života je nemoguće kognitivnim sredstvima; verbalno opisivanje ili 'puke reči' ne mogu omogućiti pristup suštini emocije do koje se dolazi jedino putem živog ličnog iskustva" (isto, 415).

Naspram izloženih afirmativnih odnosa prema pretpostavci da su emocije „drugih“ lako razumljive zahvaljujući pripadničtvu ljudskoj vrsti, brojni su antropolozi koji iznose svoja neslaganja s tim. Oni manje kritički nastrojani, priznavajući generalno postojanje sposobnosti ljudi da empatišu, odbacuju empatiju kao validan izvor za razumevanje emocija članova nepoznatih i drugačijih društava i kultura (v. Wikan 1990, 36-37). Linč je svoj kritički odnos prema empatiji kao metodu gradio kroz svest o teškoći sa kojom se suočavaju istraživači na terenu, a to je usamljenost koja je „pretela da izгна terenskog radnika“ za kojeg je zato „u svetu stranih običaja, čudnih praksi, različitih logika i stranih moralnosti, utešno bilo pretpostaviti da su [mu] drugi bili bliski kada su se smejali, plakali, voleli i besneli“ (Lynch 1990, 7). Ono što je, međutim, značajnije zapažanje jeste svojevrsni paradoks terenskog istraživanja kojim je, umesto verifikacije pretpostavke da se ponašanje „drugih“ može razumeti kao izraz zapadnih definicija univerzalnih emocija, ova osnovna hipoteza, kako je Linč vidi, bila je potvrđivana, čime se onemogućavalo istraživanje kulturne konstrukcije emocija i emocionalnog života (isto, 7). Ako se složimo sa tvrdnjom da ono što se nalazi u osnovi korišćenja empatije kao metoda istraživanja emocija, tj. da „postaviti etnografove reakcije u centar analize znači ignorisati mogućnost da (...) [članovi zajednice u kojoj se istraživanje vrši] mogu imati reakcije koje nisu mapirane konceptima koje etnograf donosi od kuće“ (Leavitt 1996, 519), onda ne iznenađuje mišljenje nekih konstrukcionista koji su empatiju, u smislu u kojem se ovde o njoj raspravlja, videli „kao naivnu i etnocentričnu praksu, formu zapadnog imperijalizma nad emocijama Drugih“ (Lynch 1990, 17).

Darvinovo shvatanje važnosti izučavanja emocija u različitim kulturama, a što naglašavaju Outli i Dženkins (Oatley and Jenkins 1996, 3), nije rezultiralo uočavanjem i, pri analizi, uzimanjem u obzir kulturnih specifičnosti emocija i emocionalnog izražavanja, što bi iz ugla savremene antropološke perspektive bilo očekivano, već je ono služilo postavljanju temelja univerzalističkog pristupa emocijama. Kako je koncizno opisao Hare:

„Darvinova teorija emocija kao zajedničkih životinjama i čoveku, zasnovanih na primitivnim stanjima fizioloških uzbuđenja uključujući urođene instinktivne

nagone kao što su samoodržanje i izbegavanje bola, a manifestovanih u specifičnim bihevioralnim rutinama“ (Harre 1986, 3),

ostvarila je izuzetan uticaj na pojedine istraživače emocija i emocionalnog izražavanja potonjih generacija. Bar nekoliko će značajnih istraživača koji su, pokušavajući da razumeju emocije iz evolucionističke perspektive, načelno sledili Darvina, iako ne uvek u pojedinostima vezanim za njegovo shvatanje evolucije emocionalnog izražavanja; u području psihologije to su Silvan Tompkins, Pol Ekman i Kerol Izard¹⁸ (Cornelius 2000), a u području psihoanalitičke antropologije izdvajaju se Čarls Lindholm (Charles Lindholm) i Robert Levin (Robert LeVine) kao i Melvin Koner (Melvin Konner) među biološkim antropolozima (Lutz and White 1986, 410). Kao najuticajniji među pomenutim psiholozima se može izdvojiti Pol Ekman, predvodnik, kako to opisuju Luc i Vajt, „najambicioznijeg i široko citiranog istraživačkog programa emocija u različitim kulturama“ (isto, 410), tj. programa koji se odnosio na proučavanje neverbalne komunikacije u okviru kojeg je Ekman svoj istraživački rad usmerio na izučavanje facijalnih ekspresija emocija u različitim kulturama – Čileu, Argentini, Brazilu, Japanu, SAD, bivšem SSSR i jednoj izuzetno izolovanoj kulturi Papua Nove Gvineje – bivajući uveren da su pomenute ekspresije kao i gestovi socijalno naučeni te i međukulturno različiti (Ekman 2011, 37, 41). Kada je, dakle, sredinom šezdesetih godina prošlog veka počeo istraživanje facijalnih ekspresija, Ekman je, kako i sam kaže, mislio da treba da pronađe odgovor na samo jedno pitanje, a to je da li su one (ekspresije) univerzalne ili kulturno specifične, ubrzo utvrđujući da su različiti aspekti ekspresija i univerzalni i kulturno specifični (Ekman 1993, 391), čime se značajno približio antropološkim pristupima emocijama. Ovaj istraživač je izuzetno cenjen među antropolozima i njegove studije predstavljaju na određeni način pionirsko polje susreta psihologije i antropologije, pošto i sam duguje antropološkim istraživanjima u određenoj meri, a iako traga za univerzalijama, svestan je značenja konteksta i razlike između biološke i kulturne osnove iskazivanja emocija, neverbalne komunikacije itd.

Sintagma *bazične emocije*, koje se još označavaju i kao *primarne* ili *fundamentalne*, obično predstavlja prvu asocijaciju na Ekmanov rad, iako je još Dekart, govoreći o „višim“ i „nižim“ emocijama¹⁹, anticipirao ovaj koncept, a mnogi potonji naučnici ga

¹⁸ Na nagovor Silvana Tompkinsa, Ekman i Izard su vršili slična istraživanja facijalnih ekspresija emocija, nezavisno jedan od drugog i čak bez saznanja o toj činjenici (Ekman 1993, 384).

¹⁹ Dekartovo mišljenje se ubraja u tradicionalno filozofsko shvatanje „viših“ emocija kao spoja bazičnih ili „nižih“ a time i jednostavnijih emocija (Harre 1986, 3).

usvojili kao ključnog u svojim istraživanjima (na primer: Izard 1977; Oatley and Johnson-Laird 1987; Ekman 1994; 1999).²⁰ Sam Ekman navodi da je ova fraza korišćena u mnogim teorijama emocija, te smatra neminovnošću određenje sopstvene upotrebe pojma „bazično“, a kojim on nastoji da „istakne ulogu koju je evolucija odigrala u oblikovanju kako jedinstvenih tako i zajedničkih odlika koje emocije pokazuju, kao i njihovih aktuelnih funkcija“ (Ekman 1994, 15). Ekman (1999, 45-47) izdvaja tri značenja prideva „bazično“. Prvo, njime se ukazuje na postojanje određenog broja pojedinačnih emocija koje se bitno razlikuju jedna od druge. Drugo, pojam se odnosi na funkciju emocija, tj. ukazuje da su se emocije „razvile u svojoj adaptivnoj vrednosti kroz obavljanje²¹ fundamentalnih životnih zadataka“ (isto, 46) koji, kako se na istom mestu objašnjava, mogu biti različito definisani – kao univerzalna ljudska svojstva poput dostignuća, gubitaka, frustracija ili kao uobičajeni adaptivni zadaci poput suočavanja sa trenutnom opasnošću, ili sa gubicima, napredovanjima u realizaciji ciljeva itd. Time se pretpostavlja, zapravo, da su emocije sačinjene tako da pripremaju organizam da se na najbolji mogući način, prilikom susretima, suočava i nosi sa drugim ljudima, kao i životinjama. Poslednje izdvojeno značenje ovog prideva jeste ono koje ukazuje na postojanje kompleksnijih emocija u čijem sastavu se mogu naći bazične emocije; u pogledu toga da li se dve bazične emocije mogu pojaviti simultano, i sam Ekman izražava nesigurnost i na ovom mestu se dalje ne bavi time. Ovaj autor, uvođenjem koncepta „bazične emocije“, a za njega ne postoje "nebazične" emocije, ne odbacuje različitost afektivnih fenomena – među kojima, pored emocija, razlikuje još raspoloženja i emocionalne crte ili osobine – već njime pokušava da organizuje te fenomene kao i da naglasi moguće razlike između tih fenomena i bazičnih emocija (isto, 56-57).

I drugi istraživači su pretpostavljali postojanje bazičnih ili fundamentalnih emocija koje su univerzalne za ljudski rod, što je podrazumevalo izdvajanje manjeg broja emocija. Tako su Outli i Džonson-Lard među bazične uvrstili sreću, tugu, anksioznosti ili strah, ljutnju i gađenje (Oatley and Johnson-Laird 1987); Izard (1977) je izdvojio interesovanje-uzbuđenje, radost, iznenađenje, tugu, gađenje, prezir, ljutnju, strah, krivicu, stid; a Ekman izdvaja šest bazičnih emocija – ljutnja, strah, tuga, radost, gađenje, iznenađenje. Nasuprot ovako univerzalističkom i po broju ograničenom shvatanju

²⁰ Za širu diskusiju o bazičnim emocijama vidi, na primer, članak pod nazivom *What's Basic About Basic Emotions?* (Ortony and Turner 1990).

²¹ 'Dealing with' je izraz kojim se Ekman služi, a pošto se životni zadaci odnose i na prijatne emocije, a ne isključivo na prepreke i opasnosti koje uzrokuju suprotno konotirane emocije, onda se prevod „obavljanje“ činio najneutralnijim a time i najpogodnijim rešenjem.

primarnih emocija, Ejvril navodi da konstruktivistički orijentisani teoretičari emocija prepoznaju nebrojeno mnogo emocija jer „društva mogu da oblikuju, formiraju i konstruišu onoliko različitih emocija koliko ih je funkcionalno unutar društvenog sistema“ te navodi da u engleskom jeziku ima oko 550 koncepata koji manje-više direktno upućuju na emocionalna stanja (Averill 1980, 259). Pored toga, smatrajući da je uticaj biologije na ljudske emocije minimalan, ovaj psiholog ističe beskorisnost koncepta bazičnih emocija kao i njegovu moguću implikaciju hijerarhijskog nivoa među različitim emocijama i ignorisanje njihovih varijacija (Ekman and Davidson 1994, 45). Najradikalniji pristup ovom konceptu ima Šveder koji smatra da iste emocije ne postoje (isto, 46).

Neophodno za razumevanje Ekmanove teorije emocija jesu karakteristike prema kojima se emocije međusobno razlikuju ili, pak, one koje su im zajedničke, a sve emocije koje imaju te karakteristike, za Ekmana jesu bazične. Na prvo mesto on stavlja *univerzalne signale* koje vidi kao *sine qua non* emocija, tj. esencijalne, neodvojive elemente emocija – svakako, emocija s karakteristikama koje on izdvaja. Objasnjavajući univerzalne signale, Ekman kaže da veruje da je:

„u evoluciji emocija centralno bilo to da informišu pripadnike vrste, bez izbora ili promišljanja, o onome šta se dešava: unutar osobe (planovi, sećanja, fiziološke promene), o onome što se najverovatnije desilo pre ekspresije (poreklo), i onome što će se najverovatnije desiti (trenutne posledice, regulacioni pokušaji, suočavanje)“ (Ekman 1999, 47).

Jasno je da je ovde reč o emocionalnim ekspresijama za koje se smatra, a kod ovog autora se to naročito odnosi na facijalne ekspresije, da funkcionišu primarno kao signali individualnih namera informišući tako druge o eventualnim tendencijama (Lutz and White 1986, 410). Drugim rečima, Ekman ukazuje na komunikativnu odliku emocija. Iako ističe da emocije ne moraju da komuniciraju bilo kakvu informaciju sa drugima, one to najčešće čine (Ekman 1994, 18), tj. njima se to čini jer je funkcija ili svrha emocionalnog izražavanja, prema Ekmanu, upravo komunikacija (up. Ekman 2011, 137).

Objasnjavajući sledeću izdvojenu karakteristiku emocija, *emocionalno-specifičnu fiziologiju*, ovaj psiholog polazi od pretpostavke da bi bazične emocije koje su se razvile kao adaptivna svojstva čovekovog života morale da prate ne samo ekspresije kojima se pružaju informacije o onome šta se dešava oko nas, već i adekvatne fiziološke promene

koje bi trebalo da pripreme organizam za različito reagovanje u različitim emotivnim stanjima (Ekman 1999, 48).²²

Sledeća karakteristika u Ekmanovoj teoriji bazičnih emocija jeste *mehanizam procene* čijim se izdvajanjem približava kognitivističkim teorijama emocija (o čemu će biti reči nešto kasnije u tekstu). Smatra da mora postojati mehanizam procene koji se selektivno stara o onim stimulusima koji su potencijalni okidači ovih ili onih emocija, bilo da su oni unutrašnji ili spoljašnji. Ekman razlikuje dva mehanizma procene – automatski i produženi. Dok je prvi brz i nesvestan i moguć za prepoznavanje u situacijama u kojima je emotivna reakcija usledila izuzetno brzo nakon pojave stimulusa, drugi – produženi u odnosu na automatski – jeste sporiji i njega odlikuje svesnost, a to znači i uključenost kognicije u proces procene. Ekman prepoznaje i naglašava ulogu društvenog učenja. Iako je prepoznaje i u prvom tipu procene za koji smatra da nije nužno bazirana na biološkom, društveno učenje postaje posebno važno u produženom mehanizmu procene, jer čovek razmišlja, razmatra i odlučuje kako da reaguje (isto, 51-53).

Univerzalni prethodni ili uzročni događaji se baziraju na pretpostavci o postojanju pojedinih zajedničkih elemenata u kontekstima u kojima se emocije javljaju (isto, 53). To znači da se pretpostavlja da postoji univerzalnost porekla emocija (na primer, gubitak voljene osobe kao osnova za poreklo tuge)²³, a da je njihova varijabilnost usled različitih društvenih uslovljenosti različita na nekom „površnijem“, „manifestnom“ nivou.

Luc i Vajt (Lutz and White 1986, 410-411) u Ekmanovom pristupu detektuju tri centralne oblasti u kojima on prepoznaje uticaj kulture na emocije, a to su: kulturna pravila pokazivanja emocija, individualno suočavanje sa emocijama i njenim uzrocima i situacioni okidači emocija. *Kulturna pravila pokazivanja* ili stečene konvencije, norme ili navike diktiraju koje emocije mogu biti pokazane kome i u kom kontekstu, pri čemu se uočava da su neka pravila poštovana automatski i bez svesti o tome, dok druga jednostavno postoje kao ideali. Individualno *suočavanje*, koje prema Ekmanu takođe može biti kulturno uslovljeno, predstavlja kognitivne i bihejvioralne pokušaje da se

²² Te fiziološke promene se, pre svega, odnose na određene mehanizme autonomnog nervnog sistema. Iako postoje istraživanja čiji rezultati pokazuju da ne postoji ista aktivnost autonomnog nervnog sistema za istu emociju kod različitih ljudi i pripadnika različitih kultura, Ekman smatra da „mora da postoje *jedinstveni* fiziološki obrasci za svaku emociju“, kao i da su se razvili različiti obrasci aktivnosti autonomnog nervnog sistema kod raznih ljudi da bi se na različite načine nosili sa emocijama, tj. fundamentalnim životnim zadacima (up. Ekman 1999, 49-51).

²³ To je obično ono čime opisujemo prirodu neke emocije – tuga se javlja, kao što je rečeno, usled gubitka; strah usled fizičke ili psihičke povrede itd.

individua nosi sa emocijama i njenim uzrocima. To bi značilo da bez obzira na to što je, prema Ekmanovom mišljenju, evolucija stvorila određene predispozicije – a jedna od njih bi bila, recimo, nošenje sa ljutnjom kroz napadanje njegovog uzroka – one mogu biti prevaziđene ili korigovane usvajanjem kulture. Treća oblast se odnosi na određene kulturno promenljive *situacione okidače* emocija. Luc i Vajt navode Ekmanovo shvatanje da „nema emocije za koju postoji univerzalni okidač, jednoobrazan u svojim specifičnim detaljima“, tvrdeći, međutim, da kada ih definiše na apstraktan način Ekman ne odoleva univerzalističkom bojenju emotivnih okidača. To čini i kada se poziva na psihologa Pola Rozina koji je kao najjače univerzalne okidače izdvojio telesne produkte – fekalije, urin, izbljvak, krv i dr. (Ekman 2011, 227). Međutim, činjenica je da emocije predstavljaju deo naše biologije, kako u smislu reakcije organizma na određene stimulanse ili činove, tako i u smislu sposobnosti njihovog izražavanja. Sa druge strane, njihovo ispoljavanje i značenja koja nose, kao i njihovo kontrolisanje, neosporno su kuturno određeni. To su i osnovna polazišta Ekmanovog teoretisanja o emocijama zbog čega se on može smatrati i konstruktivistom.

Austrijski etolog Irenojs Ajbl-Ajbesfeld (Irenaus Eibl-Eibesfeldt) je još jedan univerzalistički orijentisan istraživač, fokusiran na emocionalno-ekspresivno neverbalno ponašanje u različitim društvima. Tvrdio je da mnogobrojni ekspresivni pokreti jesu urođeni obrasci koji služe za komunikaciju sa drugima, budući da, nesvesni i nemogući za kontrolu, predstavljaju signale nečijih namera (pošiljaoca) za koje su dugi (primaoci) programirani da uoče, što upućuje na uverenje ovog istraživača da su čak i značenja ekspresivnih signala i konteksti koji ih pobuđuju univerzalni (Lutz and White 1986, 411). Etološka i psihoanalitička perspektiva su imale uticaja na pojedine antropologe među kojima se izdvaja američki antropolog Čarls Lindholm koji je pojedine emocionalne potrebe prepoznao kao univerzalne. Smatrao je da je emocionalna privrženost drugima univerzalna potreba koja, kao instinkt da se bude u blizini staratelja, predstavlja proizvod evolucije.²⁴

Psiholozi i antropolozi koji su vodili istraživanja emocija u različitim kulturama i s različitim ciljevima i metodama, pretpostavljali su „psihološko jedinstvo' ljudskog emocionalnog iskustva“ među kojima su izdvojeni kompleksi ljutnja/neprijateljstvo,

²⁴ Tvorac *teorije privrženosti*, koja je nastala sredinom prošlog veka a na koju se oslanja pomenuti autor, jeste britanski psiholog i psihoanalitičar John Bowlby (v. Bowlby 1969).

strah/anksioznost i tuga/depresija (Lutz and White 1986, 412).²⁵ Takva antropološka istraživanja su vođena u okviru škole *kultura i ličnost* koja se „održala“ u periodu između tridesetih i pedesetih godina prošlog veka i za koju se tvrdi da predstavlja prvu fazu psihološke antropologije (LeVine 2010, 9-10).²⁶ Naučna aktivnost u okviru ovog pravca odvijala se oko pitanja interakcije pojedinca i njegovog sociokulturnog okruženja. Uopšteno, odnos kulture i ličnosti Edvard Sapir, jedan od vodećih istraživača ove škole, je video na sledeći način:

„Iz ugla ličnosti, celo polje kulture se može smatrati kompleksnim ciklusom testova za ličnost – testova načina na koje se ličnost susreće sa okruženjem. (...) Totalitet kulture nudi beskonačne mogućnosti za konstruisanje i razvoj ličnosti kroz selekciju i reinterpretaciju iskustva. [I obrnuto,] totalitet kulture je, prema tome, interpretiran različito spram sklopa ličnosti koji individua poseduje.“
(Sapir 2010, 23-24)

Shodno stanovištu o postojanju interaktivnog odnosa kulture i ličnosti, smatralo se da svaka specifična kultura stvara svojevrstni tip ličnosti (Delijež 2012, 110), a u okviru ove škole razvijena su dva koncepta ličnosti – bazična i modalna ličnost (nešto više o tome: Delijež 2012, 109; Barnard and Spencer 2002, 177). Međutim, istraživanja kulture i ličnosti nisu negovala emocije kao samostalni istraživački problem, već su uzimane u razmatranje shodno poimanju emocije kao „osnove za motivacione konstrukte kao što su potrebe, želje i čežnje“; kultura je posmatrana kroz njene modele, filtere, pravila itd., koja oblikuju, kanališu ili maskiraju „uniformne ili univerzalne aspekte emocija“, a emocionalne ekspresije su viđene kao „javni i vidljivi duplikati ljudskog iskustva“ (Lutz and White 1986, 412-413). Transformacija ličnog iskustva praćena je kroz studije rituala²⁷ gde su emocije shvatane kao univerzalne sklonosti čoveka da reaguje na određeni način na neke određene događaje (na primer, na smrt) te se fokus istraživanja stavljao na ispitivanje mere do koje forma i proces rituala mogu biti objašnjeni emocijama, ali i kako, na primer, rituali funkcionišu kao kulturno konstituisani načini za

²⁵ Međukulturna psihološka i psihijatrijska istraživanja su, za razliku od pravaca istraživanja kulture i ličnosti, bila fokusirana na određena, specifična emocionalna iskustva u različitim kulturama, dovodeći u pitanje univerzalnost emocionalnih iskustava i otvarajući prostor za novu interdisciplinarnu saradnju (Lutz and White 1986, 413-414).

²⁶ A oživljava kasnih šezdesetih što je praćeno pokretanjem časopisa *Ethos* početkom sedamdesetih i Društva za psihološku antropologiju krajem iste decenije (LeVine 2010, 10). Više o ovoj školi vidi, na primer: Honigmann and Preston 1964; LeVine 2009.

²⁷ Među značajnija, ističu se istraživanja A. R. Redklif-Brauna i V. Tarnera (v. Lutz and White 1986, 413).

kontrolu izražavanja emocija ili distanciranje individua od njihovih emocionalnih iskustava (v. Lutz and White 1986, 413).

Glavni doprinos u antropologiji emocija do kraja 20. veka je, kako se tvrdi (Beatty 2013, 415), ostvaren tek tokom njegove poslednje tri decenije i to od strane nekolicine antropologa, a to su Žan Brigs (Jean Briggs), Robert Levi (Robert Levy), Ketrin Luc, Mišel Rozaldo (Michelle Rosaldo (1980; 1984)), Renato Rozaldo (Renato Rosaldo (1989)), Džefri Vajt (White 1990) i Ani Vikan (Unni Wikan). Neki od značajnijih studija pojedinih antropologa emocija su *Nikada ljuti: Portret Eskimo porodice*²⁸ (Briggs 1970), *Tahićani: Um i iskustvo na Društvenim ostrvima*²⁹ (Levy 1973), *Neprirodne emocije: Svakodnevna osećanja na malinezijskom atolu i njihov izazov zapadnoj teoriji*³⁰ (Lutz 1988), *Upravljanje uzburkanim srcima: Balinežanska formula življenja*³¹ (Wikan 1990) i dr.³²

Nasuprot tradicionalnom razumevanju emocija kao iracionalnih sila, javljaju se pristupi koji ističu primarnu važnost sistema kulturnih značenja u emocionalnom iskustvu, dovodeći u pitanje održivost nekih od bazičnih opozicija antropološkog teoretisanja kao što su razum/emocija, kultura/ličnost i javno/privatno (Lutz and White 1986, 417). Na primer, u okviru prve dihotomije javljaju se, kao suprotne, emocija i misao, međutim, prema etnopsihološkom shvatanju, emocija i misao dele jednu fundamentalnu karakteristiku, a to je da su obe viđene kao unutrašnje karakteristike osoba, mnogo pre nego što su karakteristike situacija ili međuljudskih odnosa, što drugim rečima znači da su ovi fenomeni protumačeni kao psihološki a ne sociološki fenomeni (Lutz 1986a, 289).

Naglašavajući ulogu emocija u formiranju individuog osećaja vezanog za sopstveni odnos sa društvenim svetom, Levijeva studija nastala kao rezultat istraživanja među Tahićanima (Levy 1973) predstavlja prvi i puni antropološki izveštaj o razumevanju emocija u društvenom kontekstu (Lutz and White 1986, 417). Dok su malobrojni etnopsiholozi poput Levija, koji su bili fokusirani na psihološko funkcionisanje

²⁸ Originalni naslov glasi: Never in anger: Portrait of an Eskimo family.

²⁹ Originalni naslov glasi: Tahitians: Mind and experience in the society islands.

³⁰ Originalni naslov glasi: Unnatural emotions: Everyday sentiments on a micronesian atoll and their challenge to western theory.

³¹ Originalni naslov glasi: Managing Turbulent Hearts: A Balinese Formula for Living.

³² Spram činjenice da trenutno postoji nedovoljno istraživačko interesovanje antropologa za emocije (Beatty 2013, 415), izdvojila bih samo neke od istaknutijih savremenih društvenih antropologa (sa engleskog govornog područja) zainteresovanih za emocije, recimo, britanskog antropologa Endrju Bitia (Beatty 2005; 2013), Margot Lion iz Australije (Lyon 1995) i kanadskog istraživača Džon Levit (Leavitt 1991; 1996).

emocionalnog razumevanja, većina je usmerena na probleme interpretacije i „prevođenja“ emocionalnih svetova (isto, 417). Naime, kulturni antropolozi s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina prošlog veka su smatrali, tvrdi Levitt (Leavitt 1996, 521), da s obzirom na to da ne mogu da prodru u glave i srca drugih ljudi, moraju razrešiti i razumeti definicije emocija tih drugih ljudi, razvijajući i zasnivajući zato svoja istraživanja na interpretaciji rečnika emocija i interpretaciji emocija kao kulturnih kategorija (v. Rosaldo 1980; Lutz 1986b³³; Myers 1988). Pojedini antropolozi su smatrali da „pošto su bazični afekti opšteljudski, oni mogu obezbediti bazično poređenje i prevođenje među sistemima emocija u različitim društvima“ (Gerber 1985, 159).

Dok su, uopšteno govoreći, univerzalisti skloni usmerenju istraživačke pažnje na emocionalna stanja i njihove manifestacije u ponašanju, „konstrukcionisti“ imaju tendenciju da se fokusiraju na jezik i kulturni kontekst, pre nego na subjektivno osećanje“ ili, pak, na ovo potonje stvarajući ga zavisnim u odnosu na ono prethodno (Beatty 2005, 19). Gergen tvrdi da su „neka od najjačih svedočanstava protiv [shvatanja] emocija kao prirodnih esencija individue pružili antropolozi“, obelodanjujući da „emocije doživljene u jednoj kulturi nisu duplicirane u drugoj“ (Gergen 1991, 165). To se prvobitno i prevashodno pokazalo u istraživanjima rečnika emocija u drugim kulturama. Tako je Ketrin Luc u svom istraživanju Ifaluka iz Mikronezije pokazala da emocija *fago* koja je srodna ljubavi ali i sažaljenju, u engleskom govornom području, tj. u zapadnoj kulturi nema ekvivalentnu emociju (Lutz 1986b). Takođe, Levijevo istraživanje je pokazalo da u jeziku Tahićana ne postoji uopšteni termin za „osećanje“ ili „emociju“, ali da postoji određena klasa koja ima specifične karakteristike u tahićanskoj upotrebi, a koju Levi naziva emocijama (Levy 1984, 221). Takva istraživanja su bila deo promena koje su se polako dešavale u antropologiji emocija. Početkom osamdesetih godina komunikacijski aspekt emocija koji je ispitivan isključivo kroz neverbalnu komunikaciju i telo, biva proširen i na studije verbalne komunikacije emocije razvijajući se u dva pravca – na semantičke analize, obično leksičke i na izučavanje komunikacije emocija u društvenim situacijama (Lutz and White 1986, 423). Istraživanja u ovoj oblasti su se kretala od toga da su čitave studije proizašle iz terenskih istraživanja, za antropologe, nepoznatih, stranih kultura bile fokusirane na problem prevođenja određenih, ključnih termina emocija, na primer, Ilongot termina za ljutnju (npr. Rosaldo M. 1980), preko sociolingvističkih istraživanja koja su pretpostavljala „ulogu emocije u svim aspektima jezika kao

³³ Članak prvobitno objavljen 1982. godine.

komunikacijskog koda“, do prepoznavanja „specifičnih tipova emocionalne retorike koja funkcioniše kao politička ili ubeđivačka strategija“ u političkim kontekstima (Lutz and White 1986, 423-424).

Objašnjavajući svoje razumevanje emocija, ne kao „bioloških datosti ili proizvoda strogih intrapsihičkih procesa“, već kao društvenih konstrukcija, Ejvril pojašnjava upotrebu termina „konstruktivizam“ u psihologiji koji se u okviru te nauke često koristi kako bi se „ukazalo na nametanje značenja ili strukture događajima, na primer, za vreme procesa opažanja ili memorije“ te u tom smislu emocije vidi kao konstruisane (Averill 1983, 1146). Socijalni konstruktivisti emocije sagledavaju kao obuhvatne fenomene s obzirom na to da, kako se navodi na istom mestu, „emocije su reakcije cele osobe, te tako ne mogu biti definisane u smislu potklase reakcija (npr. psihološke ili ekspresivne reakcije, kognitivne procene (...) ili subjektivna iskustva)“. Ovo je jedna od četiri osnovne pretpostavke na kojima, prema Ejvrilovom mišljenju, počiva konstruktivistički pogled, dok se ostale tri temelje na shvatanju da su emocije (kao politetički sindromi, kako ih ovaj autor definiše³⁴) kompleksne, da su pravila koja ih regulišu pre svega socijalnog porekla, kao i da „emocije imaju funkciju u okviru društvenog sistema ili da su, u najmanju ruku, u korelaciji sa drugim ponašanjima koja imaju društvenu funkciju“ (isto, 1146).

„Postmoderno stanje je generalno obeleženo pluralizmom glasova koji se takmiče za pravo na realnost – da budu prihvaćeni kao legitimni izrazi istine i dobra. (...) U postmodernom svetu postali smo vrlo svesni da objekti o kojima govorimo nisu toliko 'u svetu' koliko su proizvodi perspektive. Tako procesi kao što su emocije i razum prestaju da budu prave i značajne esencije individua; pre ih, u svetlu pluralizma, posmatramo kao varalice, rezultat naših načina njihovog konceptualizovanja. U uslovima postmodernizma, osobe postoje u stanju kontinuirane konstrukcije i rekonstrukcije; to je svet u kojem se oko svega može pregovarati.“ (Gergen1991, 7)

Isto je i sa određenjima i značenjima emocija – u teorijskom smislu, o tome se pregovara kroz čitav spektar teorijskih pristupa što u antropologiji, što u psihologiji i filozofiji. Ne samo da, kako se čini, određenja emocija ima koliko i teoretičara emocija – što može izgledati kao da je „emocija“, kako Biti to artikuliše, „reč na kojoj smo zaglavljani“ (Beatty 2013, 416) – već da nas „sama ideja emocionalnog domena može voditi ka

³⁴ Za detaljno objašnjenje Ejvrilove teorije emocija kao politetičkih sindroma vidi: Averill 1980.

pogrešnoj proceni slično imenovanog ponašanja kao ekvivalenta“ što se objašnjava primerom sramote, odnosno, time da „nije uvek jasno da li uočena 'sramota' referira na osećanje, vrstu etikete ili neemocionalnu procenu situacije“ (Beatty 2013, 416).

Dok pojedini pogledi na emocije kao kulturne fenomene ističu da su emocionalne ekspresije kao izrazi naših unutrašnjih života zavisni od sociokulturnog okruženja (v. Fattah and Fierke 2009, 70) ostavljajući tako emocije „unutar“ individua, videvši samo njihovo izražavanje kao ono što pripada spoljašnjosti,³⁵ konstrukcionisti to vide sasvim drugačije. Prema Gergenovim shvatanjima „individualni koncepti uma su redefinisani u relacione forme“ pa su tako i „emocije i moralno odlučivanje 'izvučeni iz glave' i smešteni u sociorekonstruisana dostignuća odnosa, pre nego pojedinačnih individua“ (Gergen 1991, 243). Drugim rečima, suprotno univerzalistički orijentisanim istraživačima koji su emocije izjednačavali sa osećanjima i bili skloni da ih posmatraju kao deo čovekove unutrašnjosti (Briggs 1970, 4, 311; v. Lutz and White 1986, 414-415) konstrukcionisti su se suprotstavili viđenju emocija kao delu čovekovog enterijera i viđenju biologije kao „vlasnika“ emocija; oni ih vide kao deo spoljašnjosti, prostora između osoba, tj. delom njihovih odnosa (v. Gergen 1991). Drugim rečima, emocije se više ne smatraju posedom individua već njihovih odnosa i kulture. Drugi, međutim, smatraju da se emocije „nalaze na raskrsnici individualnog i kolektivnog, ličnog i javnog, psihološkog i socijalnog (Hage 2009, 61), a može se reći i biološkog i kulturnog. Dok su za naturalistički orijentisane istraživače emocije bile skriveni, autentični, unutrašnji doživljaji koji postaju transparentni tek njihovim izražavanjem, iz Ejvrilove konstruktivističke pozicije emocije su viđene kao društveni/kulturni konstrukti ili uloge koje ljudi igraju. Ejvril emocije vidi kao *kulturne performanse*, a što znači naučene i odigrane u određenim prilikama. Prema tome, ljudi nisu upravljani nekakvim prikrivenim silama unutar osoba, već su one izvan osoba, one se izvode ili odigravaju (v. Averill 1983; Gergen 1991).

Kada je reč o antropologiji, možda je najtačnije određenje problematike proučavanja emocija sažeto u sledećem:

³⁵ Međutim, i sama ta emocionalna stanja, ono što bi se moglo nazvati afektima, koja se posmatraju kao deo čovekove unutrašnjosti, bivaju kulturno određene. Na primer, smrt se u zapadnoj kulturi generalno sagledava kao gubitak. Na gubitak (koji podrazumeva da smo nešto imali i da više to nemamo, a u pogledu smrti se shvata kao ostajanje bez nekoga bez koga nismo želeli ili “nije trebalo” da ostanemo) naučeni smo da reagujemo tugom. Tako se prema smrti kao životnoj činjenici odnosimo s tugom, a da smo učeni nekom drugom značenju smrti, naše emocionalno iskustvo bi, pretpostavlja se, bilo drugačije. U tom smislu, videli ta iskustva kao unutrašnja ili ne, ona jesu, u najmanju ruku, delimično kulturna.

„Odbacujemo preovlađujući stav da je 'najznačajnija stvar koju antropolozi imaju da kažu o emocijama da su one društveno konstruisane i izvedene, za svirepu realnost da se mnoga nadmoćna osećanja jednostavno ne mogu svesti niti na kulturu niti na filogenezu'. Emocije takođe proizlaze iz iskustava generisanih između stvari u odnosu (...) – nove kombinacije mogu stvoriti nova iskustva koja prevazilaze stare obrazace iskustva utvrđene socijalizacijom i određene kulturom (...). Kulturni i filogenetski redukcionizam vrše nasilje nad živim iskustvom kroz zaobilaženje neposrednog ljudskog odnosa i iskustva (često novog i iznenađujućeg) koje iz njega proizilazi.” (Davies 2010, 25).

II. 2. Antropološko određenje emocija

Postoje pojedine klase fenomena poput religije, srodstva, braka i sl., koje se smatraju politetičkim (v. Beatty 2013, 415). Ejvril emocije svrstava u ove klase fenomena. Može se reći da je politetička klasa ona koja ne podrazumeva postojanje ograničenog broja zajedničkih karakteristika kao i da „ono što važi za jednog člana politetičke klase ne mora da važi za ostale članove te klase“ (Averill 1980, 308). Pojedini teoretičari iz toga izvode zaključak da ne postoje homogene kategorije, pa čak i da klase označene tim terminima (npr. emocije, srodstvo itd.) zapravo ne postoje (v. Beatty 2013, 415). Samo pisanje o određenim fenomenima, prema mom mišljenju, znači postojanje tih fenomena, te se tako fenomen kojem je i posvećeno ovo istraživanje tretira. Endrju Biti (Andrew Beatty), jedan od značajnijih savremenih antropologa emocija koji je svoja terenska istraživanja sprovodio u Indoneziji, poziva kolege čitaoce da razmisle o konceptu emocija upućujući na njihovu heterogenost:

„Uz neke emocije idu prepoznatljivi izrazi lica (ljutnja), uz neke ne (pokajanje). Nekima se trenutno reaguje na spoljni stimulans (iznenađenje), druge slede introspekciju (kajanje); neke podstiču akciju (gađenje); druge uključuju neaktivnost (dosadu); neke su evolutivno isplative (strah, ljubav), ostale nemaju adaptivnu prednost (nostalgija).“ (Beatty 2013, 415)

Ovaj spisak različitosti među onim stanjima koje se i u naučnom i u svakodnevnom govoru, s manje ili više saglasnosti u vezi sa njihovim određenjem, nazivaju emocijama, može se dopuniti ili upotpuniti nizom dodatnih razlikovanja poput, recimo, činjenice da za konstrukciju jednih emocija je potrebno više vremena (ljubav), a za neke kraće

(gađenje), dok neke emocije traju duže (ljubav), a druge kraće (gađenje) itd. Slažući se sa shvatanjem da nijedna definicija ne može da pokrije sve granice fenomena emocija (Averill 1980, 312), u ovom odeljku neću pokušavati da dam određenje emocije u ovoj formi, već ću se pozabaviti nekim od odlika emocija za koje smatram da mogu doprineti njihovom bližem određenju; osvrnuću se na ono što emocije pobuđuje (činove), na ono na šta se odnose (objekte), kao i na njihovo izražavanje kao osnovno sredstvo emocionalne komunikacije.

Čin i objekat emocije

Primer koji će poslužiti kao pomoć za razumevanje fenomena emocija i njihovog izražavanja je oslobođen kompleksnih koncepata poput nacije, politike, religije, umetnosti i drugih, a za koje postoji bojazan da bi eventualno skrenuli pažnju sa pojašnjenja koncepta emocija. Uzeću, dakle, vrlo jednostavan primer iz svakodnevnog života: mladić poklanja devojci buket cveća. Za početak razmotrimo najopštiji nivo ovog primera: mladić poklanja buket poljskog cveća devojci što kod nje izaziva neku emociju, recimo radost, zbog koje devojka može jako zagrliti mladića, poljubiti ga, zahvaliti mu se i na kraju, zadovoljno mirisati svoj buket. Ovako jednostavan primer se lako može razložiti na najmanje tri njegove komponente: čin (poklanjanje cveća) koji je izazvao emociju (radost) koja je pak izražena reakcijom (zagrljajem, poljupcem, rečima zahvalnosti i mirisanjem). Drugim rečima, uočava se da je za konstruisanje emocije neophodno nešto što je izaziva i što je ovde nazvano čin, a da emocija kao afektivno stanje može dobiti svoj izraz gestovno i verbalno. Međutim, međuljudski odnosi vrlo često nisu ovako uprošćeni niti idealni. Zamislimo zato da je devojka alergična na polen kojim poljsko cveće obiluje ili da je veliki ljubitelj cveća što je pak čini velikim protivnikom branja i stavljanja u vaze istog, a da je ipak dobila od mladića buket. Tada mogu biti izazvane najmanje dve emocije, ljutnja i tuga. U slučaju ljutnje, zamislimo da će devojka srdito baciti cveće u najbližu kantu za otpatke. Pre nego u priču uvedem još neke segmente koji će pojasniti složenost koncepta emocije, analiziraću šta su činovi i kako utiču na konstruisanje različitih vrsta emocija.

Činovi su već određeni kao svojevrsni okidači emocija. Oni se istovremeno mogu javiti i kao vrsta izražavanja emocija (npr. poklanjanje cveća devojci je istovremeno i mladićev emocionalni izraz i okidač devojčinih emocija), međutim, čin ne mora nužno biti i jedno i drugo u isto vreme. Različite vrste aktivnosti i predmeta poput gledanja slike

u muzeju, voženje bicikla sa prijateljima, ispijanje kafe na jutarnjem suncu, slušanja uznemirujućih vesti, učestvovanja u religijskom obredu, (sopstvena) razmišljanja o određenim temama, sećanja na događaje iz prošlosti, pa i pojava određenih emocija, sve to može predstavljati činove. U slučaju kada su činovi izrazi emocija i u kontekstu razmatranog primera, ukoliko pretpostavimo da mladić vrlo voli devojkicu kojoj poklanja cveće zbog čega mu je namera da poklanjanjem cveća utiče na njenu radost i zadovoljstvo, o tom činu možemo govoriti kao o vrsti izražavanja emocije ljubavi.

Činu, kao događaju koji učestvuje u oblikovanju emocije, funkcionalistički orijentisani psiholozi pripisuju važnu ulogu. Njihov pristup emociji je zasnovan na shvatanju da su emocionalni samo oni događaji, u ovom slučaju činovi, koji su značajni za pojedinca (Campos *i dr.* 1994, 285). Takve događaje oni obeležavaju i kao društvene signale koje bi u ovom istraživanju bilo valjanije nazvati kulturnim signalom koji se može koristiti u značenju „indikator[a], 'poput gesta ili obojenog svetla', koji služi kao sredstvo komunikacije“ (Жикић 2002a, 112). Veza između kulturnih signala i oblikovanja emocija, prema pomenutoj grupi psihologa, ogleda se u stvaranju onih emocija koje zavise od odobravanja i neodobravanja članova zajednice, tj. onih emocija koje su pod jakim uticajem „refleksivnih procena drugih“, kao što su stid i ponos. Tako kulturni signali prekora roditelja za neprikladno ponašanje (recimo, podizanje kažiprsta i/ili povišenost tona glasa) ili signali pohvale za vrlo poželjne podvige (npr. klimanja glavom gore-dole u znak odobravanja) mogu da izazovu stid ili ponos kod dece. Ovi signali izražavaju kulturno usvojene stavove i moralno-normirane reakcije koje uslovljavaju, kako je ovde opisano, način emotivne socijalizacije dece tj. introjektovanje emotivnih stavova kroz oblikovanje konkretnih emocija (ponosa ili stida). Kulturni signali sami po sebi (mogu da) predstavljaju emocionalne reakcije koje uslovljavaju iste ili slične emocionalne reakcije kod onih koji enkodiraju te signale što znači, na primer, da prizor i zvuk radosti mogu izazvati radost kod posmatrača i čak podstaći izražavanje te emocije (Campos *i dr.* 1994, 286-287). Tako se na istom mestu navodi da kulturni signali jesu emocionalni izrazi ili reakcije preko kojih istraživači donose zaključke o vrsti emocije koja (se interpretira da) je prisutna. Kulturni signali, barem kako su ovde opisani, međutim, nisu nužno emocionalni izrazi, oni mogu biti samo činovi kao okidači emocija.

Kada se kaže da su činovi okidači emocija implicira se trenutnost, pre svega, činova koji to, u izvesnom smislu, i jesu i nisu. Naime, činovi su opisani kao one pojave iz nečijeg sociokulturnog i prirodnog okruženja koje su relativno kratkotrajne u svojoj pojavnosti, kao što su ili deluje da su već dati primeri činova – gledanje slike, primanje

potresne vesti, razmišljanje na određenu temu, zagrljaj, slušanje grmljavine i gledanje munja i tome slično. Kako je rečeno, ovakva događanja se mogu razumeti kao ona kratkog trajanja, neka čak i iznenadna, na osnovu čega bi se mogao izvesti zaključak da i emocije koje se u takvim prilikama javljaju, jesu kratkotrajne. Ovakvu „(kratko)trajnost“ činova i emocija je, međutim, moguće gledati na drugačiji način. Taj drugačiji pogled je u vezi sa posmatranjem emocija kao ishoda procesâ, tj. u vezi je sa zahtevom za vremenom u određenom sociokulturnom kontekstu, tokom kojeg se emocije konstruišu. Emocije su trajne – u smislu da traju – one su stanja, a činovi koji ih okidaju i objekti na koje se odnose su različiti. U tom smislu su različiti i doživljaji i iskustva koja, međutim, imenujemo određenim vrstama emocija koje poznaje naš jezik. Na primer, za strah se vezuju pojedini činovi i objekti koji je pobuđuju ili na koje se odnose – jaka grmljavina praćena munjama, susret sa osobom opasnog izgleda, susret sa zmijom itd. – na koje se može reagovati različitim intenzitetima i različitim izrazima, a kojima je zajednički potencijal opasnosti. Sve su to vrste odnosa prema stvarima i pojavama koje prepoznajemo u našoj kulturnoj i prirodnoj sredini, to je način na koji se odnosimo prema njima. Izuzev za ovu emociju, ne postoji nijedan emotivni odnos prema nepoznatom, tj. onome što ne znamo da postoji. To znači da emocije predstavljaju naučene obrasce odnošenja prema nečemu, one su neka vrsta emotivnih stavova prema datim pojavama. U tom smislu, one nisu iznenadne niti trenutne. To je naročito važna i uočljiva karakteristika emocija vezanih za sferu politike.

Proces sam po sebi podrazumeva vreme, ali i sve ono što se tokom tog vremena odvija u datom sociokulturnom okruženju. Kada je reč o emocijama, naročito onima koje su u vezi sa politikom, proces je neophodan da bi se neka emocija konstruisala, tačnije konstruisanje emocije je proces. To znači, na primer, da jedna etnička grupa neće početi da oseća netrpeljivost ili mržnju prema drugoj grupi iznenada već je potrebno neko vreme u kojem se kreira neka istorijska prošlost istovremenim kreiranjem i sadašnjosti a koja je na neki način u negativnoj sprezi sa grupom na čiji emotivni život se želi uticati. U srpskom jeziku postoji zgodan glagol kojim se opisuje radnja koja se odnosi na pojedine emocije, a to je *gajiti* npr. mržnju ili ljubav.

Odnos trenutka i procesa se može razmotriti pomoći činova ili okidača koji impliciraju trenutak u vremenu što se smatra da je slučaj sa pojmom događaj (v. Жикић 2012a, 902). Činovi koji bi mogli dobiti atribut politički, mogu biti sve one pojave – događaji, situacije, zakonske regulative, verbalna i neverbalna obraćanja političkih aktera itd. – koje na neki način utiču na oblikovanje (svakodnevnih) života manjeg ili većeg

broja stanovnika Srbije a koji su u nekoj vrsti odnosa sa političkim zbivanjima u zemlji. To, takođe, mogu biti i *kritični događaji* koji su obično značajni za sve članove jednog društva.

„Pojam *događaj* ne konotira trenutak u vremenu, nego fenomen koji je proizvod određenih društvenih i kulturnih procesa, i iz kojeg proističu neki novi društveni i kulturni procesi, ishod i ishodište, istovremeno“ (Жикић 2012a, 903).

Kritični događaji jesu oni koji, kako se navodi, ustanovljuju novi oblik istorijske akcije i oni događaji u odnosu na koje zauzimamo intelektualni i/ili emotivni stav (isto, 902). U novijoj srpskoj istoriji takvim bi se mogao okarakterisati 5. oktobar, a u nešto starijoj, raspad SFRJ. Kada se tako postave stvari, pretpostavljam da niko neće uputiti pitanje o nužnom vremenu i društvenom procesu koji je bio potreban da bi se jedan ili drugi događaj konačno desio, niti da će biti dileme u vezi sa tim da su se sve vreme društvenopolitičkih procesa koji su doveli do pomenutih događaja, zapravo, izgrađivali i emotivni odnosi ili emotivni stavovi prema različitim aspektima događaja, te da sami događaji, tj. trenutak u koji smeštamo svaki od njih nije sam po sebi okidač emocija. Drugim rečima, 5. oktobar jeste okidač emocija, ali se one odnose na „peti oktobar“, tj. na sve one ideje koje ga okružuju i ono što on zapravo simbolizuje. Time je pokazano da se emocija ne smatra „statičnim stanjem koje je okinuto nekim prototipskim pobuđujućim događajem koji stvara trenutni razvoj“ (Scherer 1994, 27), već da emocije imaju kumulativni svojstvo. Kada je u nekom od prethodnih redova rečeno da činovi definisani kao okidači emocija impliciraju trenutnost, tj. kratkotrajnost u svojoj pojavnosti, to je tačno u sledećem smislu. Valjalo bi podvući još jednu razliku – na primeru petooktobarske smene režima, peti oktobar je iz današnje perspektive objekat određenih emocija (radosti, ozlojeđenosti, tuge, ljutnje i sl.), a čin ili okidač navedenih emocija jeste razmišljanje ili govorenje o tom događaju.

Ono što okida emociju može predstavljati i ono na šta se emocija odnosi i to se može označiti kao objekat emocije, koji može biti živ ili neživ (slika, enterijer, ptica, čovek, more itd.), ali i neka okolnost, događaj ili situacija, dakle, čin. Objekat i čin mogu i ne moraju biti podudarni, tj. oni najčešće to nisu, već ono što im je zajedničko jeste kontekstna veza. To znači da u činu poklanjanja cveća objekat emocije je ovde subjekat radnje, tj. pokretač čina. Čin poklanjanja odnosno dobijanja cveća će izazvati radost. To, međutim, nije jedina emocija koja se javlja. Vrlo je verovatno da će, prema navedenom primeru, devojka doživeti naklonost ili čak ljubav prema onome koji je odgovoran za taj

čin, prema mladiću, čime on postaje objekat ne samo ljubavi već i njene radosti. S druge strane, devojka je doživela radost koja, pak, može dovesti do osećanja stanja sreće. Grelan to naziva sekundarnim emocijama. Sreća je u ovom slučaju sekundarna emocija u odnosu na radost koja je primarna, iz razloga što se sreća javila kao neka vrsta reakcije na doživljenu radost. On, dakle, primećuje da se mi možemo odnositi prema emocijama tako što ćemo osećati nešto prema njima, odnosno imaćemo emocije koje su odgovori na ove prve (Grelan 2007, 73). Kada se konstruisanje emocija dovede u kauzalnu vezu sa činom koji pripada, uslovno rečeno, i prirodnom i sociokulturnom okruženju, same emocije možemo označiti kao naš odnos prema tom svetu, tj. kao „način na koji se odnosimo prema nečemu“ (isto, 65). Grelan u nastavku podvlači da je stvarnost u odnosu na koju stvaramo emotivni odnos, protumačena stvarnost, tj. ona koja se nama prikazuje a koja je proizvod onog datog koje je nezavisno od nas kao i od naših predstava i teorija o svetu, pa i jezika kojim ga tumačimo.

Emocionalno izražavanje

Vratimo se sada primeru u kojem je devojka kojoj je poklonjen buket alergična na cvetni polen i pozabavimo se njenim izražavanjem, recimo, ljutnje koja se tada javlja. Postoji puno načina na koji se ova emocija može izraziti. Već je pomenut neki, a to je srdito bacanje cveća u kantu za otpatke. Taj gest će se verovatno javiti kao nenameravana, spontana reakcija udaljavanja uzročnika eventualne pojave alergije ili će biti nameravana, tj. rezultat želje devojke da mladiću pokaže svoje negodovanje zbog toga što je zaboravio da je alergična na polen. Međutim, da li će se devojka odlučiti na bacanje cveće u kantu za smeće ukoliko pored njih dvoje, zamislimo, u predvorju pozorišta punog publike koja nestrpljivo čeka da predstava počne, stoje njegovi roditelji koje je tek upoznala? Ili, u drugom slučaju, ukoliko je cveće dobila došavši na večeru kod mladića kući? Pretpostavka je da bi u oba slučaja devojka procenila takav gest neprikladnim u odnosu na, u prvom slučaju, pravila izražavanja ljutnje u zapadnoj kulturi ili, u drugom slučaju, iz nekih drugih subjektivnih razloga, zbog kojih se ovaj gest vrlo verovatno ne bi ni desio.

Kako je pokazano, i za pobuđivanje emocije i za njeno izražavanje, potrebni su čin i objekat ali i kontekst u kojem se javlja odnosno ispoljava. Društveni i kulturni kontekst na prvom mestu izaziva potrebu za regulacijom, tj. usmeravanjem izražavanja emocija i određuje pravila pogodnog ponašanja (Campos *i dr.* 1994, 298), odnosno poželjnih oblika

emocionalnog izražavanja. Ovo poslednje, emocionalno izražavanje, se može definisati kao „upotreba facijalnih ekspresija, glasa, gestova i telesnih pokreta da bi se prenela emocija“ (Pugh 2001, 1019). Prema tome, pod emocionalnim izražavanjem ili izrazom ću na prvom mestu podrazumevati telesne promene ili reakcije u telu. One, kako uvida Grelan, pripadaju i spoljašnjoj i unutrašnjoj strani tela – spoljašnje promene se mogu videti ili čuti (osmeh, plač, namršteno čelo, pognuta glava itd.), a unutrašnje podrazumevaju fiziološke promene (povišen krvni pritisak, ubrzano lupanje srca, napetost mišića) (Grelan 2007, 69).

Bez težnje za romantizovanjem, može se istaći da emocije čine naše živote vrlo dinamičnim i retko jednoličnim, a njihovo izražavanje omogućava uzbudljivu i bogatu međuljudsku interakciju. One, međutim, ne služe samo „ulepšavanju“ naših života niti „otežavanju“ istog; one mogu biti deo naše svesti i kognicije, i važan segment međuljudske komunikacije. Uopšteno govoreći, za komunikaciju kažemo da predstavlja čin u kojem pošiljalac šalje poruku primaocu, pri čemu najčešće prvo pomišljamo na verbalnu komunikaciju. Kada govorimo o komuniciranju emocijama, mi pre svega mislimo na poruke koje šaljemo ili primamo kroz njihovo izražavanje – smejanje, plakanje, grljenje, vikanje i tome slično. Stoga je izražavanje emocija koje se vrši i češće i očiglednije nego što smo skloni da pretpostavimo, onaj segment emocija putem kojeg antropologija može, na neki način, da pristupi onom afektivnom segmentu emocija, s jedne strane, i onom što je sociokulturno regulisano, pa tako i za antropologiju relevantno, s druge. Jezik emocija je, dakle, pre svega neverbalni jezik koji je, ukoliko je posmatrač ili primalac poruka u komunikacijskom činu dovoljno zainteresovan da ga primeti, jezik koji ne može u potpunosti ostati neizrečen. Govorni jezik, s druge strane, vrlo je važan za razumevanje koncepta emocije, odnosno za otkrivanje značenja predstava i verovanja koja se vezuju za ovaj pojam i koja ga stoga u izvesnoj meri i definišu, a što je svakako moguće dekodirati i putem neverbalne komunikacije. Neverbalni i verbalni jezik emocija najčešće idu zajedno dopunjujući jedan drugog odnosno čineći komunikaciju potpunijom. Emocionalno izražavanje se može odrediti kao svako ponašanje koje se tumači kao uzrokovano, podstaknuto ili samo pojačano nekom emocijom ili grupom emocija.

Ne samo da isti čin može izazvati različite emocije u različitim kulturama kao i da ista emocija može biti predmet različitih pravila prikazivanja u različitim društvima (Neu 1987, 42), već se kao činjenica nameće to da ista emocija neće biti uvek na isti način

izražena u istom sociokulturnom okruženju. Da li će ili ne, i na koji način emocija biti izražena unutar iste kulture zavisice od najmanje dva faktora: nameravanosti i konteksta. Nameravanost podrazumeva prisustvo želje da se emocija pokaže ili ne, odnosno, prisustvo želje da se njome nešto iskomunicira ili ne. Isto tako, nenameravanost podrazumeva odsustvo takvih želja, tj. odsustvo svesnih intencija da se emocija izrazi i izrazi na ovaj ili onaj način.

Nameravanost da se emocija iskaže može i ne mora zavisiti od kulturnog konteksta koji je pak sačinjen od više sfera – javne, polujavne i privatne. Mnogo je izvesnije da će ovako određeni elementi konteksta bitno odrediti način na koji ćemo izraziti emociju i isto tako činjenicu da li ćemo je uopšte izraziti, barem u onom delu koji ostaje na strani svesnog i nameravanog. Veza između konteksta i izražavanja, odnosno načina izražavanja pripada procesu koji se obično naziva regulacija ili usmeravanje emocija, tj. emocionalnog izražavanja. Ona obuhvata procese odgovorne za nadgledanje, procenjivanje i modifikovanje emocionalnih reakcija (kako bi se ostvario neki cilj) (Campos *i dr.* 1994, 296), a može predstavljati i kulturni stav, tj. može biti deo kulturnih pravila izražavanja emocija i ponašanja u određenim prilikama. Još jednom ću se vratiti na primer s početka ovog potpoglavlja kako bih razmotrila načine na koje emocije mogu biti regulisane u odnosu na tri pomenuta konteksta. Bilo je reči o tome da bacanje cveća u kantu u polujavnom kontekstu (u mladićevoj kući, odnosno njegovom prisustvu), kao i u javnom (što bi bio slučaj prisustva mladićevih roditelja u predvorju pozorišta), ne bi bilo u skladu sa pravilima pokazivanja emocija, odnosno onim što nazivamo prikladnim ponašanjem, ili ne bi bilo u skladu sa devojčinim željama i namerama. Kako bi izbegla tzv. neprimereno ponašanje, devojka bi se u drugom slučaju (javnom kontekstu) mogla blago osmehnuti i zahvaliti mladiću na poklonu. Ovo ne bih nazvala potpunim kontrolisanjem, tj. inhibiranjem emocionalnog izražavanja ukoliko su devojka i mladić bliski u meri da on može da dobije informaciju da njegov čin devojka ne percipira u potpunosti kao „ispravan“. Tada bi se ova vrsta regulacije nazvala maskiranjem, jer predstavljeni izraz emocije (blagi osmeh i reči zahvalnosti) služe za prekrivanje doživljene emocije koja se ne izražava otvoreno nego pre biva puštena ili izražena kroz neko drugo ponašanje; pod inhibiranjem emocije bi se podrazumevalo gotovo potpuno držanje pod kontrolom namere da se deluje na predmet ili osobu (isto, 298) što bi, dakle, podrazumevalo proces svesnog sprečavanja emocionalnog izražavanja dok neko doživljava emociju (Butler and Egloff 2003, 48). To se još naziva i ekspresivno suzbijanje ili gušenje (isto, 48). Tako bi devojka mogla da ne pokazuje nikakve znake

ljutnje u prisustvu mladića, odnosno da sa cvećem ne postupa kako bi najradije želela – da ga baci. Međutim, kao što je već naznačeno u tekstu koji prethodi, mišljenja sam da se kontrolisanje emocionalnih reakcija, pa tako i samih emocija, ne može ostvariti u potpunosti, naročito kada je reč o jakim, intenzivnim emocionalnim doživljajima. Verujem da emocija uvek nađe način da bude izražena makar delimično, no da li će se uvek time ostvariti komunikacija zavisi od posmatračevih sposobnosti i zainteresovanosti da je prepozna. U suprotnom, samo ukoliko odsustvo komunikacije određuje da li ćemo nešto označiti izrazom emocije ili ne, možemo govoriti o (potpunoj) kontroli emocije. Devojka bi s cvećem mogla učiniti to što želi kada ostane sama – mogla bi ga baciti u prvi kontejner na koji naleti po rastanku s mladićem ili u sopstvenoj kući. To bi predstavljalo privatni kontekst u kojem je izražavanje emocija najčešće kulturno oslobođeno i najotvorenije.

Na kraju bih razmotrila jedan od pristupa pitanju kako se emocija može transformisati. Ne samo da utičemo na izbor i izražavanje naših emocija, već postoji i određeni stepen do kojeg možemo uticati na promenu samih emocija. Ta promena može biti u vezi sa kognitivnom stranom emocije. Tada bi se radilo o promeni percepcije usled ponovne procene ili reinterpretacije čina koji je izazvao emociju, a ukoliko reinterpretiramo sa određene vremenske distance, onda predmet ili objekat ovog procesa bivaju i drugi faktori vezan za taj čin.

Pod teorijom kognitivne procene se podrazumeva da su emocionalne reakcije ukorenjene u kognitivnim kontekstima, što će reći da ljudi ne doživljavaju emocije nasumično već da su one proizvod njihovih kognitivnih procena datih događaja i fenomena, a kada ljudi procenjuju situacije oni doživljavaju emocije prema informacijama i verovanjima dostupnim u tom momentu, kao i osećanjima da li situacija narušava njihove vrednosti ili utiče na njihovo stremljenje ka cilju (D'Ambrosio and Gross 2004, 2). Međutim, iako procene o kojima je reč ne moraju podrazumevati dugotrajne misaone procese, sa ovom teorijom se ne mogu složiti u potpunosti. Postoje emotivne reakcije koje su naučene, toliko ukorenjene u naše neverbalne načine komunikacije i ispoljavanja emocija da nam se umalo učine urođenim. Takva može biti reakcija zagrljaja koja se javlja kao gotovo automatska reakcija intenzivne radosti. To su naučene reakcije koje je naše telo, rekli bismo, zapamtilo slično poput sedanja na stolicu ili hvatanja lopte. Onda kada postoji bliskost sa osobom koja je izazvala radost ili usled izrazite otvorenosti osobe da tako izrazi emociju dešava se zagrljaj kao automatska reakcija. Emocija je tada, kako je u uvodnom delu rečeno, „doživljaj naučen i izražen u

telu u društvenim interakcijama kroz posredovanje sistema znakova, verbalnih ili neverbalnih“ (Leavitt 1996, 526). Kada bi, međutim, odgovor na tu reakciju bio neodobravajuć, odnosno kada zagrljena osoba ne bi uzvratila širenjem ruku i zagrljajem, a još više mrštenjem i ukočenošću tela, kod osobe koja grli došlo bi do izvesnog stepena transformacije emocije ili potpune promene.

Smatrajući da su emocije prouzrokovane kognitivnim procenama, bilo svesnim bilo nesvesnim, pojedini psiholozi su razvili koncept sekundarne procene događaja ili situacija, koja može prouzrokovati niz promena emocija pošto ljudi razmotre datu situaciju, odakle neke emocije mogu da zavise od ovakvih, sekundarnih procena (Outly and Johnson-Laird 1998, 94). Zanemarujući činjenicu čestog odsustva spremnosti pojedinca da vrši reinterpetaciju događaja čime kognicija biva precenjena, i slažući se, dakle, sa shvatanjem da ponovna procena čina koji je izazvao neku emociju ne samo da može već i često dovodi do promene vrste emocije, želim da ukažem da ova i teorije slične ovoj (Ratner 2000) gotovo u potpunosti ignorišu telesni doživljaj, zbog čega treba istaći kao neophodnost prepoznavanje da su naše emocije zasnovane i doživljene kroz naša tela (Menon 2000).

III GRADA

Kako su emocije, politika i stanovništvo Srbije tri ključna koncepta ovog istraživanja, na samom početku ovog odeljka ću predstaviti neka od objašnjenja odnosa politike i svakodnevnog života. Jedno od pitanja koje se nameće, a na koje ovde planiram da dam odgovor, jeste pitanje o čijem svakodnevnom životu i emocijama je reč, tj. na koju grupu ljudi se misli kada se govori o stanovništvu Srbije. Takođe, ako se pretpostavlja odvijanje nečijeg svakodnevnog života koje se posmatra kroz prizmu političkog konteksta, a ovde se to pretpostavlja, nameće se i potreba određenja istorijskog trenutka u kojem se odvija taj život građana, odnosno, neophodnim se smatra definisanje socio-ekonomsko-političkog konteksta. Napokon, u ovom delu rada ću izložiti ono što je u istraživanju korišćeno kao grada, tj. izvor podataka za analizu sa osvrtom na to kako ću ih analizirati i tumačiti.

S obzirom na to da je osnovna pretpostavka od koje se polazi u ovom istraživanju da postoji značajan uticaj politike na svakodnevni život velikog broja građana Srbije, onda se određenje takvog odnosa između politike i svakodnevnog života smatra neophodnim za razumevanje konstrukcije i upotrebe emocija. Prema prvom shvatanju, svakodnevnicu predstavlja *antipod političkom*, odnosno:

„nešto suštinski nepolitično i antipolitično, negacija politike, oblast iz koje je politika proterana – bilo da se tome dodaje negativni vrednosni predznak (svakodnevica = beznačajno, dosadno, zavisno) ili pak pozitivni (svakodnevica = toplinom i iskrenošću ispunjeno utočište od otuđenog, pokvarenog sveta politike)“ (Spasić 2012, 73).

U osnovi ovakvog pogleda na odnos politike i svakodnevnog života nalazi se predstava o politici kao delu javne sfere života koja je u suprotnosti sa svakodnevnicom kao „okvirom“ privatne sfere života tzv. običnih ljudi, bez obzira na konotaciju samog pojma svakodnevnicu. Postoje najmanje dva gledišta na podelu između *javnog* i *privatnog* u pogledu politike. Prema oba gledišta politika je smeštena na stranu „javnog“ pod kojim se podrazumeva „javni život“ ili „javni poslovi“ nasuprot privatnoj sferi života, a što se dalje poklapa sa shvatanjem razlike između „političkog“ i „nepolitičkog“ (Hejvud 2004, 20). Državne institucije koje su odgovorne za kolektivnu organizaciju života zajednice bi se smatrale „javnim“, a to su vlada, sudstvo, vojska, policija itd., dok bi institucije civilnog društva, one koje su stvorili i finansirali građani zarad zadovoljenja sopstvenih

interesa, a ne interesa celokupnog društva, a što su porodične i rodbinske grupe, privatni preduzetnici, sindikati itd., bile bi deo sfere „privatnog“ (isto, 20). Međutim, civilno društvo nije tako jasno razdvojeno od države s obzirom na to da postoji niz institucija čije je delovanje vezano za javnu sferu, poput recimo sindikata, preduzetništva i dr., što onda privatnu sferu, koja se doživljava kao lična, sužava na porodični život i lične odnose (isto, 21), a što jeste deo svakodnevnog života. Shvatanja značenja termina „svakodnevni život“ su različita u zavisnosti od toga koji ga autori upotrebljavaju, te je tako moguće izvesti i listu značenja ovog termina. Navodi se da svakodnevni život može da označava:

„1) običan dan, nasuprot prazniku; 2) život proveden u teškom radu, nasuprot lagodnom životu od profita ili rente; 3) život širokih slojeva naroda, nasuprot životu elite (od nekadašnjih kraljeva i aristokrata, do današnjeg 'džet-seta'); 4) rutina bez iznenađenja koja se ponavlja iz dana u dan, naspram krupnih istorijskih događaja – prevrata, ratova, revolucija; 5) privatnost nasuprot javnom, profesionalnom životu; 6) spontano, nereflektovano, autentično iskustvo, nasuprot hladnoj, formalnoj nauci; 7) „lažna svest“ – neistinito, naivno, izmanipulisano mišljenje i iskustvo, nasuprot osvešćenom, istinitom uvidu u pravu stvarnost“ (Spasić 2012, 75).

Kada je reč o odnosu svakodnevnog života i politike, on nije depolitizovan u onim shvatanjima koji svakodnevnicima pristupaju, s jedne strane, kao *mestu političke borbe* ili otpora prvenstveno „okoštanim sistemima, moćnim grupama i, uopšte, silama dominacije“ i, s druge, u pristupima koji je posmatraju kao *temelj*, izvorište ili tlo „iz kojeg izniče etablirana, 'vidljiva' politika u standardnom smislu, kako ona institucionalna, tako i ona protestna“ (Spasić 2012, 73-74). Kako će o ovim pristupima biti više reči u narednom poglavlju ove studije, u narednim redovima ću pokušati da predočim neke od sfera svakodnevnog života u Srbiji u kojima je politika igrala i još uvek igra važnu ulogu, odnosno, da pokažem neke od načina na koje je svakodnevnicima politizovana u Srbiji.

Nije novina shvatanje da je politika devedesetih godina prošlog veka „zauzimala više mesta nego što je to 'normalno', ili što zaslužuje“ (Pavićević i Spasić 2003, 55). Oko politike su se, kako se objašnjava na istom mestu, „ljudi svakodnevno raspravljali u kućama, na poslu, na ulicama, u prodavnicama, sa prijateljima ili pri slučajnim susretima“ (isto, 55-56). Naročito u vreme ratnih devedesetih i nešto kasnije, otprilike do početka novog milenijuma i tzv. petooktobarskih promena, simpatizerstvo i naklonjenost

ovoj ili onoj političkoj partiji među stanovništvom Srbije bilo je gotovo jednako važno kao što je, recimo, u pomenutom periodu tinejdžerima bilo, ponekad od presudnog značaja za izbor prijatelja, opredeljenje prema muzičkim žanrovima, recimo, pank-rok struji naspram turbo-folka. To je, načelno, podrazumevalo podeljenost ovih mladih ljudi na dva tabora, na tzv. padavičare, koliko god ovaj termin bio neprecizan u označavanju različito (samo)identifikovanih obožavaoca različitih „gitarских pravaca”, i na tzv. dizelaše – ljubitelje tzv. novokomponovane muzike, prozване tako od strane onih prvih. Delile su ih nepomirljive razlike. Analogno tome, devedesetih godina prošlog veka srpsko društvo je bilo duboko podeljeno. Razmatrajući faze retradicionalizacije srpske politike i društva, Slobodan Naumović koncizno opisuje (simboličke) podele (prve polovine) poslednje decenije prošlog veka:

„[U]znemirujuće emocije pojačane ratovima takođe su u velikoj meri osnažile postojeće i uvele nove političke dileme i rascepe identiteta kako u sferi institucionalizovane politike, tako i među stanovništvom. Te dileme i rascepi bili su simbolizovani oživljenim tropom 'dve Srbije' od kojih je svaka definisala svoje simboličke granice u odnosu na suštinske simbole srpske nacionalne tradicije. 'Prava', 'autohtona', 'autentična', 'istorijska', 'nebeska', 'pravoslavna' Srbija bila je suprotstavljena 'modernoj', 'evropskoj', 'kosmopolitskoj', 'građanskoj', 'demokratskoj' Srbiji kroz konfrontacije srbijanstva i jugoslovenstva, kolektivizma i individualizma, centralizma i regionalizma, zapadnjaštva i istočnjaštva, modernizma i arhaizma, građanske i seoske kulture i, naravno, rata i mira.“
(Naumović 2009, 57-58)

Samo stanovništvo Srbije je bilo „vođeno“ jakim emotivno učeurenim ubeđenjima i verovanjima u pomenute koncepte kojima su mogli biti pridodati pojedini atributi moralno-vrednosnih konotacija (na primer, u ratnim godinama, Prvoj Srbiji atribut patriote, a Drugoj izdajnika). Slično pozitivno ili negativno konotiranje kao da se bilo prebacilo i na privatni, lični nivo. Neretko su stari poznanici i prijatelji bivali izbegavani ili čak odbacivani zato što su bili opredeljeni za političke struje različitih ili oprečnih ideja u pogledu toga „kako i kuda dalje“. Teško je zamisliti da nisu osećali prezir i ljutnju, ali i razočaranje i tugu pri tome, odnosno, usled činjenice da ljudi koji su smatrani „našima“ – srodnim u željama i težnjama, razmišljanjima i stavovima prema svetu, životu i vasioni, postajući opredeljeni za političke Druge postaju odjednom Drugi za nas. Ako

smo se barem u jednom periodu i jednim makar malim delom svoje (pod)svesti opredeljivali za (stara ili) nova poznanstva u okvirima političkih manje-više istomišljenika, znači da smo bili skloni brkanju nivoa pojedinačnih ljudskih vrednosti sa (predstavama o) vrednostima koje su propagirale određene ideologije ili sobom nosili određeni društveno-kulturno-politički lomovi. S jedne strane, preduslov za takvu politizaciju i najličnijih odnosa bio je, verovatno najveći potres koji jedno društvo može da doživi, a to je rat, dok sa druge strane, takva situacija je bila moguća zato što, barem u vreme kada je ime neke stranke označavalo određenu ideologiju, tj. manje-više jasnu opredeljenost prema gorućim političkim pitanjima (što, u odnosu na današnju situaciju, barem u pogledu stranaka koje se smenjuju na vlasti, jeste bio slučaj devedesetih godina, naročito u vreme ratova i sankcija, iako je odnos prema ratu i nacionalizmu opozicije devedesetih bio ponekada „nejasan“, tj. nedosledan)³⁶, biti opredeljen za ovu ili onu partiju i ovu ili onu političku opciju, podrazumevalo je određeni „pogled na svet“, tj. određeni odnos prema zajednici, naciji, sebi, drugima, životu i „svemu“, ili se barem činilo da je tako. „U pozadini“ je uvek postojao nekakav, manje ili više intenzivan, emotivni odnos prema tom opredeljenju. Iz udaljene perspektive, čini se da su emocije postajale jedan od glavnih faktora opredeljenja za ovu ili onu političku opciju, i tada i sada, s obzirom na to da smo političku scenu Srbije, i najpre pojedince iz političkog sveta, delili na one koje volimo, poštujemo, obožavamo ili ne volimo i neretko mrzimo, preziremo, kojih se gadimo.

„Narod je u pretežnoj većini usmeren i sklon femininosti pa je njegovo mišljenje i delovanje više vođeno osećajnim podsticajima, nego trezvenim delovanjem. (...) Taj osećaj nije, međutim komplikovan, nego je vrlo jednostavan i jedinstven. Nema tu mnogo diferenciranja, nego samo pozitivno ili negativno, ljubav ili mržnja, pravda ili nepravda, istina ili laž, a nikada, međutim, pola ovako, pola onako, ili delimično itd.“ (prema: Reich 1981, 63).

Nakon promena vlasti krajem 2000. godine, sve veća podela pravila se, ne između dve Srbije kao obeležja postojanja tradicionalne, s jedne strane, i proevropske Srbije, s druge, već su sve više jednu predstavljali obični građani, a drugu politički akteri, tj. političari.

Dok su, s jedne strane, privatni i lični odnos bili politizovani, i odnosi političkih aktera bili su duboko lično i emotivno obojeni što je, kako će biti pokušano da se objasni u nekom od narednih potpoglavlja, uticalo na odnos samog građanstva prema

³⁶ Više o tome vidi: Stojanović 2010.

političarima, pa i njihovim partijama. Međutim, postoje i drugi razlozi za tvrdnju da je svakodnevni život prožet politikom. Na primer, to da li ćemo se lečiti u državnim zdravstvenim institucijama zavisice od naše građanske podobnosti za obezbeđivanje socijalnog osiguranja a koje, pak, neretko zavisi od radnog statusa pojedinca (zaposlen/nezaposlen) što je jednim delom uslovljeno političko-ekonomskim prilikama u zemlji. Dalje, na koji način će nam u državnim zdravstvenim institucijama ili izvan njih biti dozvoljeno da vodimo brigu o sopstvenom zdravlju, u skladu je sa propisima nadležnog ministarstva. Ne samo način na koji živimo, već i način na koji možemo umreti zavisi neretko od različitih ekonomskih i društvenih problema koji umnogome zavise ili su rezultat ukupnih političkih aktivnosti, ponajviše onih trenutnih ali i onih vođenih proteklilih deceniju-dve ili više u Srbiji. Mogu se navesti brojni primeri, od tzv. političkih ubistava preko života izgubljenih u navijačkim obračunima ili u sukobima „običnih“ mladih ljudi sa članovima obezbeđenja noćnih klubova, do smrti starijih osoba u čekaonicama bolnica ili usled odnosa zapostavljanja teško obolelih starijih osoba. Ovi primeri nisu proizvod autorove kreacije, već su sve to stvarni primeri iz stvarnog života u savremenoj Srbiji. S druge strane, mogu se izdvojiti i sfere koje se čine manje urgentnim, ali jednako važnim za one koji prepoznaju njihov značaj u svakodnevnom životu. Kao primer se može uzeti arhitektura, poslovna i, još više, stambena, koju nazivamo novogradnjom, a koja u najvećem procentu ne zadovoljava osnovne standarde životnog prostora.

Vratimo se viđenju podele na javnu sferu, čiji je glavni ili barem jedan od najznačajnijih elemenata politika, i privatnu ili ličnu sferu, koje smatram održivim do određene granice. Naime, svakodnevnica kao skup manje ili više rutinskih praksi običnih ljudi pod uticajem je (institucionalizovane) politike u mnogim sferama – korišćenje gradskog prevoza, regulisano parkiranje automobila u gradskim zonama, zdravstveno osiguranje i upražnjavanje zdravstvenih, sudskih, policijskih i drugih usluga, obrazovanje itd. – čime granica političkog i apolitičkog počinje da bleđi. Svakodnevnica je ono što nazivamo životom neke zajednice i izvan njenih rituala, normi i sl., koju antropolozi rado proučavaju u udaljenim krajevima sveta, ali kada je u pitanju domaći teren, taj pojam kao predmet antropološkog interesovanja često ne deluje dovoljno egzotično bez etnografskih detalja koji se drastično razlikuju u odnosu na našu ishranu, odevanje, stanovanje itd., odakle zapravo i ne postoje jasne definicije tog pojma.

Konstatujući kontinuirane i korenite promene srpskog društva, koje nisu ostavile nijedan od osnovnih elemenata društva istim, okvirno od sredine osamdesetih godina

prošlog veka pa do 2002. godine (kada su rezultati istraživanja objavljeni), sociološkinja Ivana Spasić ističe da se pitanjima načina na koje su pripadnici srpskog društva reagovali na “neobično veliku količinu lomova” u navedenoj deceniji i po, “kako su je doživeli, kako su se u njoj snašli, šta su sa samima sobom u njoj uradili” nisu dobili dovoljno pažnje u naučnim istraživanjima (Spasić 2002, 358). Neka od ovih pitanja će biti od važnosti za ovo istraživanje, pre svega ona koja se tiču doživljaja i načina reakcija stanovništva Srbije na događaje koji su za njih (bili) od izvesnog značaja. Govoreći u terminima koncepata koji su postavljeni u ovom istraživanju, ti događaji će biti posmatrani kao činovi, odnosno, ono što konstruiše i/ili pobuđuje emocije. Za te činove je u prethodnom poglavlju istaknuto da se mogu odrediti kao politički, a da to konkretno mogu biti kritični događaji, oni koji su važni za sve članove srpskog društva, a takođe to mogu biti i sve one pojave – situacije, zakonske regulative, verbalna i neverbalna obraćanja političara javnosti, njihove međusobne komunikacije i tome slično – koje na neki način utiču na oblikovanje (svakodnevnih) života manjeg ili većeg broja stanovnika Srbije, a koji su u nekoj vrsti odnosa sa političkim zbivanjima u zemlji.

Rizikujući da budem optužena za pripisivanje emocija drugima, kako Levit smatra da antropolozi čine u svojim istraživanjima emocija (Leavitt 1996, 514), u ovoj studiji ću se baviti, u širem smislu, emocijama političkih aktera i emocijama (dela) stanovništva koje živi u Srbiji. O emocionalnim stanjima prvih ću govoriti interpretirajući govore i ponašanja pojedinih političkih aktera u različitim političkim kontekstima (na primer, predizbornim kampanjama u slučaju Vučićevog odigravanja empatije ili, pak, Šešeljeve i Ilićeve demonstracije moći i shvatanja politike) s ciljem uočavanja upotrebe određenih emocija u datim političkim kontekstima, posmatrajući ih i kao način uticaja i eventualne konstrukcije određenih emocionalnih stanja kod stanovništva. Delimično kroz povratne reakcije građanstva na ponašanja političkih aktera – bilo verbalno bilo u smislu njihovog ponašanja – a delimično kroz reakcije stanovništva na pojave i događaje iz svoje svakodnevnice, razmatrala sam koja su to emocionalna stanja prisutna kod običnih ljudi. To se može ispitati neposredno – analiziranjem reakcija iskazanih kroz samo činjenje vidnim sopstvenih uverenja i stavova o datoj temi kroz (p)ostavljanje komentara na nekoj od internet stranica i sadržaj komentara; zatim, kroz usputne razgovore koji su se odnosili na bilo koje polje njihovih života koje su tumačili da su pod bilo kakvom vrstom uticaja političkih zbivanja u Srbiji.

Uvek kada koristimo zbirnu imenicu da bismo označili neku formu nekakvog postojanja, u ovom slučaju grupu koju nazivamo stanovništvom, a pod kojim ću

podrazumevati onu većinsku grupu ljudi koja se može nazvati „obični ljudi”, postoji bojazan od eventualnog utiska da se o njemu govori, te i misli, kao o kakvom monolitnom entitetu. Zato je važno objasniti šta ova grupa podrazumeva i koju širinu određenja ona označava, tj. na koju i kakvu grupu ljudi se sintagmom „obični ljudi“ sugeriše. Pre svega, valjalo bi imati na umu da, ne samo da se ovde govori o delu stanovništva koje naseljava državu Srbiju, već da taj deo nije homogena celina i da je srpsko društvo pluralnije nego što se to na prvi pogled čini (Perović 2010, 294), te da tako postoji i razlika u doživljavanju i izražavanju emocija u političkim kontekstima. Jasni kriterijumi za nedvosmisleno definisanje ove skupine ljudi ne mogu biti, recimo, niti siromaštvo (jer obični ljudi jesu (n)i bogati (n)i siromašni), niti obrazovanje (jer obični ljudi jesu manje ili više formalno ili neformalno obrazovani).

„Ljudi, tj. tzv. obični ljudi, predstavljaju amorfnu masu koja može imati odgovarajuća obeležja, poput 'birača' ili 'biračkog tela', 'patriota' i 'izdajnika', podržavaoca i oponenta itd, dok ti ljudi pokušavaju da sebe sagledaju kao distinktivne individue i celovite sociokulturne ličnosti, koje imaju želju i volju da utiču na društvena zbivanja“ (Жикић 2013, 60).

Kako je upravo rečeno, oni imaju želju i volju, ali nemaju mogućnosti da je realizuju, ili, pak, nemaju sposobnosti ili obrazovanja da to učine, a takođe, neretko volja i želja ostaju na diskurzivnom nivou. U pitanju su, dakle, ljudi koji se ne bave politikom, ali koji predstavljaju biračko telo, koji su najčešće svesni toga da političari odlučuju o mnogim segmentima njihovih života, shvatajući ili ne, potencijal građanina u političkom životu demokratskog društva, ali koji zbog nečega biraju da pretežno ostanu pasivni deo komunikacijskog lanca u pogledu politike – osim kad su izbori u pitanju i kada je taj potencijal realan, ali i kada izražavaju otpor na svakodnevnom nivou i kada je potencijal promena daleko manje realan, ako ne i zanemarljiv.

Manji deo istraživanja, onaj koji se tiče predstava o (sopstvenoj) sreći i odnosu ovog emocionalnog stanja sa radom i dokolicom, sproveden je putem intervjua grupe mladih i radno sposobnih ljudi u Beogradu. Spram težnje da tim istraživanjem učinim vidljivim bar neke predstave o sreći mladih i uglavnom visokoobrazovanih ljudi u glavnom gradu Srbije i uticaj predstava o radu i dokolici ili, što je izvesnije, predstave o uticaju rada i dokolice na njihovo bivanje srećnima, metod koji je korišćen za prikupljanje podataka je intervju. Istraživanje je obavljeno u Beogradu krajem 2012. godine na uzorku od deset ispitanika. Odabrani su ispitanici rođeni između 1976. i 1986. godine. Svi su radno

aktivni i poseduju manje ili veće radno iskustvo.³⁷ U pogledu njihovog (pre svega formalnog) obrazovanja, situacija je sledeća: od njih desetero jedna ispitanica je u zvanju doktora nauka, druga je doktorantkinja, jedna je na master studijama, njih šestoro imaju završene osnovne studije različitih fakulteta, a jedan ispitanik je nesvršeni student sa izuzetno visokim nivoom neformalnog obrazovanja u oblasti stranih jezika. U analizi neće biti posebno uziman u obzir navedeni nivo obrazovanja, već će se za ovakvu obrazovnu strukturu, uopšte uzev, pretpostaviti da ima izvesnog uticaja na predstave o sreći, te radu i dokolici, i očekivanja u vezi sa potonjima.

Da bih dobila što širu sliku u vezi sa telom koje učestvuje u političkoj komunikaciji, odnosno da bih izbegla stereotipe i zamke koje sa sobom nosi uzorkovanje koje se obično primenjuje u sociologiji i politikologiji, ili istraživanju javnog mnjenja onda kada se želi saznati o efektima političke komunikacije koju iniciraju političari, tj. koja je inicirana „odozgo“, opredelila sam se za pristup koji je relativno nov, mada sve prisutniji u antropologiji, da „dam glas“ ljudima koji nisu svrstani u neakve demografske kategorije, već „imaju nešto da kažu“ na zadatu temu, odnosno izražavaju se tamo gde misle da će njihovo izražavanje imati, ako ne efekta, onda barem podstaći polemiku s onima s kojima mogu da polemišu – a što nisu političari, svakako, već ljudi poput njih – ili tamo gde će naići na istomišljenike. U pitanju su internet komentari koji se mogu tretirati kao neka vrsta internet foruma (za antropološka istraživanja ovog tipa vidi: Ђорђевић 2005; Gavrilović 2007). Komentari su prikupljeni sa nekoliko sajtova elektronskih pisanih medija, a to su *Politika*, *Blic*, *Danas*, *Večernje novosti*, *Kurir* i *Telegraf*, dok je drugi deo komentara preuzet sa različitih stranica veb-sajta *YouTube* „ostavljenih“ ispod video-snimaka različitih političkih sadržaja.

Radi posmatranja konceptualizacije i upotrebe emocija u javnom političkom diskursu praćeni su i nastupi političkih aktera i vesti političke sadržine kako u elektronskim pisanim medijima, poput internet članaka navedenih dnevnih novina: *Politika*, *Blic*, *Danas* i *Večernje novosti* tako i u vizuelno-auditivnim medijima. Kada je reč o ovoj potonjoj vrsti izvora, i to o aktuelnim zbivanjima, praćeni su programi sa informativnim i političkim sadržajima na televizijskim kanalima: *RTS 1* i *2*, *B92*, *Studio B* i *Prva* u periodu između 2012. i 2014. godine, dok se za prstupanje arhivskim snimcima političke sadržine kao koristan pokazao veb-sajt *YouTube*. Obuhvaćeno je razdoblje između 1996. i 2014. godine, sa nešto većim akcentom na zbivanja nakon 2000. godine.

³⁷ Neki od njih su na gotovo samom početku svog radnog veka, dok su drugi na „relativnom početku“ svojih karijera u profesijama koje su odabrali.

Takođe, ova vrsta izvora – internet komentara – može poslužiti kao anketa koja bi bila standard u sociološkim ili psihološkim istraživanjima, ali koja, kao vid dolaženja do podataka podrazumeva unapred zadate parametre. Na taj način antropolog ne može da utvrdi upravo ono što sami ispitanici podrazumevaju pod sopstvenim odnosom prema nečemu – bilo intelektualnom, afektivnom ili kakvom drugom (Жикић 2012с.). Odatle sam obavila određeni broj tzv. dubinskih intervjua, tj. koristila sam se kvalitativnom istraživačkom metodom, da bih dopunila kulturno kognitivnu matricu dobijenu na dati način – tek u smislu svojevrzne kontrolne grupe – ali ne ispitanika samih po sebi, već razrađivanja određenih tematskih pitanja, zbog čega nisam insistirala na većem broju ispitanika – a takođe sam se koristila građom prikupljenom kroz istraživanja koja su sprovedena u okviru projekata.³⁸

Komentari³⁹ koje čitaoci novinskih članaka na internetu i gledaoci video-zapisa koji se odnose na aktuelna ili neka prošla politička dešavanja u zemlji ostavljaju (fizički, na mestima ispod predstavljene vesti) predstavljaju dragoceni izvor podataka o predstavama, uverenjima i emocionalnim stanjima običnih ljudi, stanovnika Srbije koji, više ili manje zainteresovani za pojedine teme, prate dešavanja na domaćoj političkoj sceni. To znači da se u ovom istraživanju uzima u obzir ne neki demografski specifikovan uzorak, već tematski određen uzorak „ispitanika“. Tako se na ovaj način istraživačka pažnja usredsređuje na stavove ljudi koji su provocirani nekom temom poželeti da kažu nešto o njoj koliko-toliko javno, odnosno da predstave sopstveni kognitivno konsonantni ili disonantni odgovor na neko društveno pitanje, koje je im je očigledno važno, odakle se može pretpostaviti da predstavljaju, barem u izvesnom smislu, reprezentativni uzorak *u pogledu* date teme. Ono što se vidi kao mana pristupanja ovakvoj vrsti „ispitaničkog uzorka“ jeste nemogućnost istraživača da podstiče pribavljanje eventualnih željenih podataka, odnosno da usmerava ili kontroliše tok procesa pribavljanja podataka, pa tako delimično ni samog sadržaja građe za analizu. Međutim, ono što je prednost jeste da se ovaj metod ne oslanja na predstave o predstavama i reakcijama informanata klasičnog pristupa (interjuisani ili anketirani ispitanici) koje su imali u vreme odigravanja nekog događaja, tj. ne oslanja se na sećanja o sopstvenim (kognitivnim ili emocionalnim) reakcijama na date događaje iz društvene i političke prošlosti. Takođe, pre samih sećanja na sopstvene reakcije, postavlja se i pitanje sećanja na same događaje za koje bi

³⁸ Projekat MNTR 177018.

³⁹ Svi komentari navedeni u ovom radu su direktno i u celosti „preneti“, izuzev što su slova bez dijakritičkih znakova promenjena u slova sa dijakritičkim znacima.

istraživač eventualno bio zainteresovan, čime se dalje dolazi do problema veličine ispitaničkog uzorka „klasičnog tipa“ kvantitativno određenog prema podtemi koja se istražuje. Na primer, postavlja se pitanje da li bi se zadovoljio neophodan broj ispitanika u pogledu toga koliki broj se setio ne samo sopstvenih reakcija nego i samih događaja – sadržaja tih situacija ili čak činjenice da su se desile. Što se tiče kvantitativne vrednosti uzorka korišćenog u ovom istraživanju, pri odabiru konkretnih komentara na određene teme, tj. date pisane ili video zapise, vodi se računa da broj komentara „ispod“ svakog konkretnog zapisa bude minimum sto. Napisane komentare drugi ljudi podržavaju ili ne, a što je takođe transparentno, te brojke u vezi sa tim dodatno povećavaju broj informanata.

Iz perspektive težnje razumevanja emocija kao fenomena i emocija u vezi sa politikom, od izuzetne je važnosti razjasniti „ko su“ zapravo ljudi koji ostavljaju komentare. Broj komentara po pojedinačnim temama, bilo pokrenutim putem novinskih članaka ili video-zapisa, variraju od svega nekoliko, preko nekoliko desetina ili stotina, pa čak do nešto preko hiljadu. Jasno je da pojedine teme određenih sadržina, koje se mogu shvatiti kao činovi ili okidači emocija, zapravo kriju jednu vrstu istorije emocija koje okidaju kod građanstva. Naime, ispitanici koji ostavljaju komentare jesu oni koji se, da tako kažem, nalaze u procesu konstruisanja određenih emocija. Postoje komentari čiji sadržaji odražavaju zaista racionalno-logični pristup njihovih autora datom problemu, međutim, daleko mnogobrojniji su komentari iz kojih je moguće prepoznati emotivni odnos prema temi. Dakle, ono što želim da naglasim jeste da određene (političke) teme koje okidaju emocije kada se o njima govori jesu teme čiji sadržaji u celosti ili samo pojedini elementi, u nekom smislu jesu „stare“ teme ili one prema kojima postoji jasan i već usvojen kulturni stav⁴⁰, a da građani koji emotivno reaguju na njihov pomen ili diskusiju o njima, zapravo jesu oni ljudi koji su već razvili određeni emotivni odnos prema tim konkretnim temama ili njihovim ključnim elementima (npr. određenim političarima), ili temama kao određenom kulturnom tipu narativa (npr. ubistvo mlade devojke). U tom smislu se može reći da konkretne emocije koje se odnose na konkretne objekte zahtevaju vreme da bi se formirale, što znači da su emocije u izvesnom smislu procesi. Takođe, one imaju svoje istorije koje možemo tumačiti kao one koje su u vezi sa identitetima onoga koji emociju doživljava; na primer, emocije u politici se tiču istorije pojedinca kao državljanina jedne zemlje, što će reći, recimo, da je gađenje ili čak mržnja

⁴⁰ Na primer, vest o ubistvu mlade devojke koju čujemo u nekom momentu okida niz emocija – tugu, strah, ljutnju itd. – koje su uobičajena emotivna reakcija na čin ubistva i zlostavljanja.

koja se javlja kada neko vidi u datom trenutku vodeću političku ličnost na televiziji, zapravo u vezi sa jednim ili svim onim prethodnicima prema čemu već postoji izgrađen emotivni stav.

Slobodan Naumović je dao obuhvatno određenje političke komunikacije sa svim njenim ključnim elementima. Za političku komunikaciju kaže da je to „svaka simbolički posredovana razmena političkih poruka, *ili poruka koje imaju političke posledice* (moj kurziv) između različitih aktera koji u okviru nekog političkog sistema svesno ili nesvesno učestvuju u političkom procesu“ (Naumović 2009, 94). Spram polazne pretpostavke da svaka politička poruka ima političke posledice – svesne ili nesvesne za primaoca poruke, kao s razlikom u vremenskom razmaku između momenta slanja te poruke i efekta njenog slanja – onim kurzivom akcentovanim delom citata, kako ga tumačim, implicira se postojanje sadržaja koji nemaju nužno vidnih političkih konotacija, ali čiji su efekti političke prirode, odnosno, koje imaju političke posledice (kao primer može poslužiti jedan od razmotrenih u nekom od narednih podpoglavlja, a to je Vučićevo odigravanje empatije koje je bilo predstavljeno kao da ima isključivo humane korene i motive, odnosno kao da nije u pitanju politički motivisana akcija).

Simbol je moguće odrediti kao „znak ili predmet kome je arbitrarno pridato neko značenje ili vrednost, i čijim prikazivanjem ili pojavljivanjem mogu da se prizovu širi značenjski sklopovi ili utiče na ponašanje onih koji su upoznati sa njegovim značenjem“ (Naumović 1995, 50). Ako iz ove definicije izvučemo da je nekom „predmetu arbitrarno pridato neko značenje ili vrednost“ i ako u te predmete uvrstimo i političke aktere, tačnije figure pojedinih lidera, onda, zapravo, figure lidera prepoznavamo kao simbole, što znači da, ukoliko se prepoznaje njihovo simboličko značenje, i njihova pojava sama po sebi može da nosi poruku. Na primer, političar koji je nov ili se samo iz nekog (određenog) razloga počinje percipirati kao nov na političkoj sceni (kao što je, recimo, slučaj sa starim-novim Aleksandrom Vučićem i nešto manje radikalno brzo transformisanim Ivicom Dačićem) može postati simbol promene i nade. To je saglasno inkluzivnosti koju Naumović izdvaja kao važnu karakteristiku političkih simbola kao dela šire kategorije simbola, a pod kojom podrazumeva da „bilo koji znak, predmet, pojava, soba ili element kulture može pod određenim okolnostima prenositi arbitrarno pridata politička značenja i vrednosti“ (isto, 104).

Opšte je poznato da socijalizacija ili, antropološkim rečnikom, usvajanje kulturnih vrednosti, verovanja i normi, započinje od najranijeg detinjstva i to najpre i

najintenzivnije u okviru porodice, a vrlo brzo počinje da se odvija i u kontaktu sa okolinom (vršnjacima, učiteljima), kao i u susretu sa različitim vrstama medija (knjige, televizija, štampa). Socijalizacija se koristi kao opšti pojam za usvajanja kulturnih i društvenih kodeksa i verovanja, ali o tom procesu možemo govoriti u odnosu na pojedinačne sfere kulturnog i društvenog života, na primer u odnosu na pol/rod, porodicu, politiku, religiju i sl. Politička socijalizacija je, kako Hejvud navodi, „proces u kojem pojedinci stiču politička uverenja i vrednosti, i kojim se oni prenose s pokolenja na pokolenje” (Hejvud 2003, 387). Nekada su „primarni“ agensi političke socijalizacije bili porodica i društvena klasa, dok je od sredine prošlog veka sve veće prisustvo mas-medija u svakodnevnom životu običnih ljudi uticalo na to da mediji danas, kao najznačajniji izvor informacija o tekućim sociopolitičkim problemima, u velikoj meri „oblikuju političke stavove i vrednosti, ili makar politički izbor i izborne odluke i to tako što utiču na shvatanja javnosti o prirodi i značaju pitanja i problema“ (isto, 387-388). Što se ta pitanja više tiču svakodnevnog života običnih ljudi, to su oni više zainteresovani za njih, što predstavlja neku vrsu instrumentalizovanog odnosa prema politici, kako navodi Hejvud, a što konkretno znači da:

„političke izbore ljudi vrše na osnovu proračuna sopstvenog interesa u odnosu na pitanja i ponuđene prilike. Zauzvrat, ovo povećava prostor za politički uticaj medija, pošto oni čine osnovni mehanizam pomoću kojeg se javnosti pružaju informacije o političkim pitanjima i njihovom rešavanju, a samim tim i političkim izborima.“ (Hejvud 2003, 387)

Drugim rečima, za uspeh predizborne propagande (odnosno, političke propagande u demokratskom, pluralističkom društvu) bitno je ponuditi odgovor na pitanje tzv. običnog čoveka: „Kakve to veze ima sa mnom, tj. mojim životom?“ (upor. Reich 1981, 209-210).

Konstruktivističko učenje „predstavlja jednu široku vrstu osetljivosti“ (Gergen i Gergen 2006, 24) na različite načine prezentovanu nam stvarnost. Ta vrsta osetljivosti je, po rečima Kenet i Meri Gergen, već u opticaju. Pod time podrazumevaju da svako ko je sklon konstrukcionizmu (i/ili konstruktivizmu), novine koje čita, filmove i vesti koje na televiziji gleda, ne uzima zdravo za gotovo, već sa više kritičke pažnje posmatra ustaljene predstave i načine života, što u pogledu ovog istraživanja znači da se njime čini napor da se pojedina, uobičajena i možda naizgled „banalna“ ponašanja i verbalna obraćanja političkih aktera s jedne strane, i uobičajeni elementi svakodnevnog života (poput, recimo, regulisanja poreskih obaveza ili korišćenja gradskog prevoza) ne prenebregnu i

tumače kao akti nekakve stvarnosti koja je oštro odvojena od onoga što smatramo politikom u bilo kom smislu te reči, već kao deo jedinstvene sociokulturne celine koju poznajemo kao sferu države politike i javnih politika.

Znanje uvek predstavlja pogled odnekud i kad god ljudi definišu „stvarnost“, oni to čine iz ugla svoje kulturne tradicije (Gergen i Gergen 2006, 11). Ne samo da sve ono što smatramo stvarnim predstavlja društvenu konstrukciju, kako podvlače Kenet i Meri Gergen, nego da „još dramatičnije izraženo, *Ništa* nije stvarno, sve dok se ljudi ne slože oko toga da jeste“ (isto, 11). Ovo shvatanje svoje uporište nalazi u ideji po kojoj bilo koja pojava ili događaj imaju smisla jedino ukoliko članovi date grupe ili društva dele iste predstave i znanja o njenom značenju. Jezik i diskurs jesu sredstva koja nam to omogućavaju. Stoga je jedan od analitičkih postupaka, prisutnih u istraživanjima društveno-humanističkih nauka konstruktivistički i konstrukcionistički naklonjenih istraživača, *analiza diskursa* koja će ovde biti delimično primenjena pri tumačenju verbalnih iskaza – bilo pisanih bilo govornih – političkih aktera, s jedne strane, i običnih ljudi koji svoje stavove čine javnim i istraživačima dostupnim putem komentara na određene teme obrađene nekim novinskim člankom ili predstavljene video-zapisom, s druge strane. Prema mišljenju profesorke socijalne psihologije i studija roda na jednom od britanskih univerziteta, Vivijen Ber, „analiza diskursa pokriva širok spektar raznovrsnih postojećih istraživačkih postupaka koji imaju veoma različite ciljeve i teorijsku pozadinu. Svi oni stavljaju jezik u žižu interesovanja, pa kao osnovni materijal uzimaju beleške intervjuja, snimke ‘spontanih’ razgovora, odlomke knjiga i tako dalje“ (Ber 2001, 211). Pod analizom diskursa ovde ću podrazumevati pre modele analize kulture razvijene u drugoj polovini 20. veka na pragu sociolingvistike, a znatno manje na analizu diskursa u strogom smislu reči – stilističkih, pragmatičkih, konverzaciono-analitičkih ili diskurzivno-psiholoških. Analitičari diskursa imaju za cilj da skrenu pažnju na određene jezičke forme ili, na primer, na razne već gotove i date distinkcije prisutne u jeziku neke kulture, oni „žele da rasvetle jezičke obrasce po kojima živimo, ne prosto zato što su jezici zanimljivi, već zato što time žele da podstaknu društvene promene, (...) da upute izazov našem zdravom razumu, našim svetovima koje uzimamo zdravo za gotovo, samo kako bismo postali slobodni da uradimo i nešto drugačije“ (Gergen i Gergen 2006, 74).

Na kraju ovog poglavlja bi valjalo razmotriti socio-ekonomsko-politički kontekst u kojem se odnos politke i emocija tumači, odnosno, spram kojeg se analiza odvija. Nije

nikakva novina izreći da se srpsko društvo već dugi niz godina nalazi u fazi tranzicije. Taj *period prelaza* je Moris Godelije opisao kao:

„posebnu fazu u evoluciji jednog društva, fazu u kojoj ono sve više nailazi na unutrašnje ili spoljašnje teškoće u reprodukciji ekonomskih i društvenih odnosa na kojima počiva i koji mu daju logiku funkcionisanja i specifičnog razvoja, i gde se u isto vreme pojavljuju novi društveni i ekonomski odnosi koji će više ili manje brzo, više ili manje silovito, postati opšti i postati uslovi funkcionisanja jednog novog društva” (prema: Ribić 2007, 7).

Dok se to ne desi – dok bilo koje postsocijalističko društvo, pa tako i srpsko – ne postane to novo, ono koje teži da bude zasnovano na liberalno kapitalističkim idejama društva sa razvijenom tržišnom ekonomijom, dotle smo suočeni sa mešavinom političkih i ekonomskih uticaja koji dolaze od vodećih svetskih zemalja koje težimo da implementiramo u one već postojeće u srpskom društvu, dobijajući kroz to lokalno specifičnu varijantu socioekonomskih uslova. To znači da nije moguće, kako Ines Prica uočava razmatrajući specifičnu retoriku pojedinih hrvatskih analitičara tranzicije (v. Prica 2007, 34), da jedan politički, društveni i ekonomski sistem – u ovom slučaju socijalistički – *preko noći* bude zamenjen nekim drugim. Za razliku od većine postsocijalističkih zemalja u kojima je moguće vremenski odrediti početak perioda tranzicije, a koji se smešta u kratak period od pada Berlinskog zida do održavanja prvih slobodnih izbora i svrgavanja socijalističke vlasti, u manjem broju zemalja, među koje spada i Srbija, to nije moguće (Ковачевић 2007, 8). Kao poteškoću za vremensko lociranje početka smene socijalizma kapitalizmom u Srbiji, Ivan Kovačević navodi činjenicu da su pojedini elementi socijalističkog poretka imali različit vek trajanja, potkrepljujući to primerom ukidanja jednopartijskog sistema Ustavom iz 1990. godine, a društvene svojine Ustavom iz 2006. godine (isto, 8).

Promena političkog sistema nakon Drugog svetskog rata donela je preokret u vrsti svojine – privatnu svojinu je zamenila društvena (Minić-Šinžar 2003, 13). Tokom tog perioda – onog nakon Drugog svetskog rata pa sve do danas – prema mišljenju Ivana Kovačevića, moguće je razlikovati tri socijalno-ekonomsko-politička perioda (Ковачевић 2007, 21-24). Prvi, *socijalistički period* (oko 1950 – 1985.) u okviru kojeg razlikuje dva podperioda – onaj obeležen vladavinom Josipa Broza Tita i onaj nazivan “i posle Tita Tito” – karakteriše uvođenje i efikasno funkcionisanje društvene svojine i strogo ograničavanje privatne svojine i privatne ekonomske inicijative. Period *prve*

tranzicije (1985–2000) karakteriše paralelno postojanje obimom dominantnih društvenih preduzeća i privatnih preduzeća oslobođenih socijalističkih ograničenja, kao i njihovo direktno sučeljavanje u pojedinim segmentima ekonomije pri kojem su društvene firme propadale, a privatne preuzimale taj segment tržišta. Ovaj vremenski raspon su obeležile inflacija, hiper-inflacija, kriminal i siva ekonomija. U periodu *druge tranzicije*, koji je formalno započeo sa formiranjem vlasti posle prevremenih parlamentarnih izbora krajem 2000. godine i koji još uvek traje, proklamovanim i relativno sporim procesom privatizacije započeta je transformacija ekonomskog sistema zasnovanog na društvenoj svojini, a stvarana preduzetničko-kapitalistička ekonomija. Srbija jeste, kako to Miloš Milenković vispreno konstruiše „*društvo čija je država učestvovala u četiri delimično etnokulturno/konfesionalno generisana rata krajem 20. veka*” (Milenković 2008, 45), te svršetak ne samo ratnih godina već i svršetak režima koji je ratove (pred)vodio, od strane pojedinih autora, biva obeležen kao (faktički) početak tranzicije u Srbiji (upor. Radović 2006, 61; Spasić 2011, 181).

Tvrđi se da je tranzicija, barem u njenom primarnom značenju – kao sistemska transformacija (Prica 2007, 38) ili kao proces prelaska iz socijalističkog u kapitalistički sistem (Ковачевић 2007, 8) – prevaziđen okvir analize (Jadžić 2011, 71). Iako će se u ovom istraživanju poći od navedenih značenja tranzicije, ona će se posmatrati kao proces 'kojim se povezuje prošlost sa budućnošću' (Erdei 2012, 42) i prevashodno kao pojava koja, kako se pokazalo, „dopušta“ puno prostora kontraindikovanom i neefikasnom delovanju političkih aktera, tj. pojam koji obeležava ideju o zatečenom devastiranom socijalno-ekonomsko-političkom stanju što služi kao neka vrsta opravdanja koje koriste politički akteri za sve, na pogrešan način urađeno ili uopšte ne urađeno, s jedne strane, i kao neka vrsta nade običnim građanima koji, verujući da stvari „moraju da budu takve kakve jesu“ i odvijaju se tempom kojim se odvijaju, s druge strane, čekaju da taj proces transformacije napokon donese boljitak koji je moguće osetiti u realnom životu.⁴¹

⁴¹ Valjalo bi samo podsetiti da je prisutnost pojma „tranzicija“ u terminologiji političkih aktera i javnosti uopšte sve ređi, a da se poslednje vreme sve više koristi koncept *reforme*.

IV KONSTRUISANJE I UPOTREBA EMOCIJA U POLITIČKIM KONTEKSTIMA

S težnjom da dam barem delimičan uvid u načine i procese na koje emocije bivaju konstruisane i eventualne situacije u kojima bivaju upotrebljavane u političkim kontekstima u savremenoj Srbiji, u ovom poglavlju ću otvoriti nekoliko značajnih podtema. Svako od četiri potpoglavlja predstavlja pokušaj da se odgovori na pitanja koje postavljene podteme u njima otvaraju. U delu teksta pod nazivom *Emocije u politici* pokušavam odgovoriti na nekoliko pitanja; prvo, da li emocije koje se odnose na sferu politike predstavljaju posebnu kategoriju emocija, odnosno, koji su to elementi emocionalnih stanja koji te emocije čine specifičnima u odnosu na emocije koje su u vezi sa nekim drugim kontekstima, recimo, religijom spram koje se takođe može postaviti isto pitanje, o kategorizaciji svetih emocija. Drugo, kada je reč o emocijama koje su vezane na bilo koji način sa političkim zbivanjima u nekoj zemlji, a koja su obično praćena određenim socioekonomskim uslovima, neophodim sam smatrala otvaranje kratke rasprave o vrsti emocija u politici spram subjekta tih emocija, zbog čega će biti pružen kratak uvid u definicije kolektivnih i grupno zasnovanih emocija. Napokon, u drugom delu ovog poglavlja, dajem kraća određenja pojedinačnih emocija – ljutnje, tuge i patnje, sreće, radosti, očaja i straha – kako bih odredila svoju poziciju u pogledu značenja navedenih kategorija. Kako emocije u praksi ne funkcionišu nezavisno jedna od druge tako će, u trećem i četvrtom odeljku ovog poglavlja, pomenute emocije biti razmatrane u različitim političkim kontekstima koji se: a) u trećem potpoglavlju, tiču svakodnevnog života građana savremene Srbije gde se akcentuju problemi siromaštva, nepravde obrađene na primerima otpora koje stanovništvo pruža prema sistemu ili državi kroz odnos sa EPS-om i BusPlusom, i b) u četvrtom potpoglavlju, tiču građanstva najpre u funkciji biračkog tela. Naime, u tom delu će se razmotriti politička kultura Srbije, odnosno nekoliko načina komunikacije među samim političkim akterima, a što ima efekte na biračko telo, kao i „neposredna“ simbolička komunikacija koja je usmerena od političkih aktera ka stanovništvu. U ovom drugom slučaju, u razmatranje je uključena empatija koja se tretira ne kao emocija, već kao emocionalna sposobnost (u smislu saosećanja onoga ko odigrava empatiju). Njena upotreba od strane političkog aktera će se posmatrati kao strategija premošćavanja jaza između političara, s jedne strane, i običnih ljudi, ali potencijalnih birača, s druge.

Prvi deo ovog poglavlja naslovljen *Emocije u politici* predstavlja neku vrstu teorijsko-metodološkog predteksta za ono što mu sledi, tj. za poslednja dva potpoglavlja u kojima su predstavljeni primeri odnosa emocija i politike povezanih političkom komunikacijom u političkim kontekstima savremene Srbije.

IV.1. Emocije u politici

U proteklom periodu, pitanje koje su mi ljudi postavljali s vremena na vreme bilo je vezano za temu moje teze, tačnije, pitali su me čime se bavim, na šta sam, shodno nezainteresovanosti da o temi diskutujem, a verujući da izgovaram prilično neutralnu misao, odgovarala kratko: „Emocijama u politici”. Na moje iznenađenje, sagovornici bi najčešće reagovali isto, i to upitno: “Zar ima emocija u politici?!”, manje me zaista pitajući, a više blago iznenađeno i tugaljivo konstatujući nepostojanje emocija u ovoj sferi javnog života, uglavnom iznoseći isti stav o tome da „političari nemaju emocije“. To je bio razlog zašto sam studente na Odeljenju za etnologiju i antropologiju pitala da li dovode u vezu ova dva koncepta i kako; vrlo uverljivo, gotovo u glas, dali su potvrđan odgovor ističući, između ostalog, da osećaju gađenje prema političarima srpske političke scene. Šta se može izvesti kao zaključak iz ove dve, reklo bi se, oprečne tvrdnje? Za početak, u oba slučaja, politika je poistovećena sa (srpskim) političarima ili barem neodvojiva od njih. Prva tvrdnja pretpostavlja emocije kao pozitivne, a politiku/političare kojima manjkaju emocije, kao negativnu činjenicu. S druge strane, drugi odgovor upućuje na zaključak da se emocije svakako javljaju kao elemenat političkog života u Srbiji, ali da su te emocije negativne, barem kada je reč o odnosu potencijalnog birača prema političkim akterima. Takođe, obe tvrdnje se svode manje-više na isto, a to je negativna konotacija domaće politike, što se može posmatrati kao odraz stanja u društvu, i što implicira stav da neko mora biti kriv, a kako to nikada nismo Mi, tzv. obični ljudi, to su Oni, a u datom sučaju Oni su političari. Na ovaj način, u izvesnom smislu, započinje politička komunikacija.

Politička komunikacija se odvija u tri pravca: a) od političara ka drugim političkim subjektima; b) od političara ka javnosti: prema ciljanim istomišljenicima i/ili prema onima koje tek treba ubediti; c) od javnosti prema političarima: neposredno – u neposrednom kontaktu i na izborima, u različitom javnom označavanju politike i političara na ovaj ili onaj način (mediji, forumi itd.) – i nužno je diskurzivna i simbolička.

Proces u kojem građani Srbije aktivno učestvuju ili segmenti koje sagledavaju i procenjuju, najbolje se mogu definisati kroz ono kako je Hejvud odredio praktičnu politiku za koju inače smatra da je deo politike za koju su ljudi najviše zainteresovani, a koja predstavlja i ono shvatanje politike na koje ću se u ovom istraživanju usredsrediti. Prema njegovom mišljenju, praktična politika označava:

„vezu namera, delovanja i rezultata. Na nivou *namera*, ona se ogleda u stavu vlade (ono što vlada kaže da će učiniti). Na nivou *delovanja*, iskazuje se u ponašanju vlade (ono što vlada zaista radi). Na nivou *rezultata*, odražava se u posledicama delovanja vlade (uticaj vlade na društvo u celini)“ (Hejvud 2004, 738).

Prema rezultatima koji se ogledaju u onome kako stanovništvo procenjuje (svoj) život u Srbiji, ono procenjuje i delovanje ključnih političkih aktera. Takođe i obrnuto – iako je svođenje politike na političke aktere neodrživo, to je upravo ono kako tzv. obični ljudi vide politiku, odakle se i politička dela, stavovi i sl. gledaju ili mere prema onome ko ih zastupa ili iznosi. Kada je reč o namerama, nijedna vlada ne završava svoj „politički vladarski vek“ ispunivši sve nameravano; pitanje koje je od važnosti za poverenje građana u političare, a tako i njihov odnos prema politici jeste, međutim, nivo i „težina“ odstupanja od najavljenog ili obećanog. Ta obećanja se u najvećoj meri odnose na ono što se tiče različitih pitanja svakodnevnog života, zato što je ono što se tiče običnog čoveka zapravo i ključno u političkoj komunikaciji, tj. uspehu introjektovanja političkih poruka. Iako politika jeste dovođenje u vezu ideja i delovanja u svrhu javnog interesa, ono šta političari rade jeste: uočavanje problema, njegovo diskurzivno apostrofiranje, nagoveštavanje da će biti rešen, obaveštavanje javnosti o tome, a u potonje spada kako komunikacija sa biračima, tj. građanstvom uopšte, tako i komunikacija sa ostalim političkim subjektima na sceni.

Emocije u politici ili političke emocije?

Osnovna antropološka polaznica u razmatranju bilo kojeg fenomena jeste imenovanje konteksta u kojem će se taj fenomen tumačiti, odnosno pitanja koja se u odnosu njega i fenomena eventualno pokreću. Kada su u pitanju emocije koje su, s jedne strane, heterogena kategorija, i s druge, mogućnost njihovog problematizovanja spram niza konteksta sociokulturne stvarnosti – religije, umetnosti, roda itd. – potrebnim smatram

kraće razmatranje toga da li su emocije koje se odnose na politiku shvaćenu u najširem smislu, posebna kategorija emocija te da se mogu nazivati političkim emocijama. Isto pitanje se može postaviti u pogledu izdvojenosti emocija kao posebne kategorije spram religije koja se čini nešto zahvalnijom za konkretno razmatranje od politike, zbog čega ću razmatranje započeti odatle.

Na početku se, dakle, postavlja pitanje da li su emocije koje su označene kao religijske jedinstvene ili drugačije od drugih emocija, odnosno, da li su ljubav, strah, poštovanje, strahopoštovanje, zahvalnost i druga emocionalna stanja koja se javljaju u religijskom kontekstu drugačija od istoimenih u vanreligijskom kontekstu? Odgovor na ovo pitanje je višestruk s obzirom na to da može zavisiti od parametra u odnosu na koji se specifičnost i (ne)razlikovanje vrši. Prema jednoj od mogućih odrednica emocija – onoj koja kaže da su emocije način odnošenja prema nečemu, te prema čemu se u fokus stavlja objekat na koji se emocija odnosi, religijske ili svete emocije se ne bi razlikovale od, nazovimo ih ovde, svetovnih emocija više do same vrste objekta na koji se odnose. Tako bismo govorili o *ljubavi* prema Bogu, prirodi, prijatelju, partneru, alkoholu, putovanju, zatim *strahu* od Boga, kazne i odlaska u pakao, stranaca, lopova, te *zahvalnosti* prema opet Bogu, suncu, majci, prijatelju itd. Ako bi se razmatrala emocija u odnosu na njenu fiziološku reakciju (ako uopšte jedinstvena reakcija za svaku pojedinačnu emociju i može biti identifikovana), a s obzirom na to da takvo razmatranje izlazi iz okvira antropološke kompetencije i relevantnosti, onda bi se moglo reći da razlike koje bi za antropološka istraživanja mogla biti od značajna, u ovom pogledu nema. Ako bismo, pak, govorili o ispoljavanju emocija svakako da bismo mogli uvideti razlike; međutim, razlika u izražavanju, recimo, ljubavi prema Bogu i ljubavi prema sestri neće činiti ključnu, ili bar ne dovoljnu razliku, jer takve razlike postoje i van ovakvih relacija. Jasno je, dakle, da bismo emociju koju osećamo i prema Bogu i prema sestri označili istim terminom – ljubav. Da li je prikladno ljubav (ili ljutnju i koju drugu emociju) prema sestri, analogno ljubavi prema Bogu koju nazivamo svetom, nazivati, recimo, porodičnom ili srodničkom emocijom? Mogli bismo, ali bi to, u najmanju ruku, zvučalo čudno. A zasto? Delimično iz razloga zato što ne postoji već postavljen društveni i kulturni konsenzus u vezi s time da se grupi emocija prema najbližim članovima porodice ili srodnicima pridodaje bilo kakav predznak, što će reći da takva sintagma nije deo ustaljenih jezičkih formi. Drugi i značajniji razlog bilo bi pitanje značaja izdvajanja ovakve „klase“ emocija. Iako je porodica, kako bi je sociolozi odredili, osnovna jedinica društva, ona nije prevashodno proizvođač (neke) ideologije, već pre njeno reproduktivno sredstvo. Tako, korišćenje

sintagme "sveta emocija", gde je "sveta" opisni i vrednosno neutralni atribut, može biti korisni deo kategorijalnog aparata u studijama emocija. Međutim, za emocije koje se tiču odnosa prema svetom, bivajući značajan deo religijskih učenja, ne bi bilo neobično pretpostaviti da se tendencija dodavanja atributa svetosti praktikuje kako bi se i vrednosno izdvojile i, moguće, afirmisala njihova hijerarhijska pozicija u situacijama koje bi to eventualno zahtevale. Ukoliko razmatranje, pak, ostane na nivou pitanja posebnosti emocija (koje se odnose ne religijske objekte) samih po sebi, mišljenja sam da su to iste emocije, dokle god o istosti emocija (najmanje) u različitim kontekstima možemo govoriti. Značajnije za antropološka istraživanja od bavljenja objektom emocije samim po sebi, jeste kontekst u koji je smešten, ili pre uloga, namena, upotreba emocije koja se odnosi na dati objekat u datom kontekstu. Važan je, dakle, „dalji život“ date emocije unutar ili van datog konteksta – emocije razvijane unutar religijskog konteksta ne ostaju usko vezane samo za njega – koji će umnogome zavisiti od vrste konkretne emocije, od uloge koju religija u kojoj je emocija pobuđena ima u datom društvu i životu samih pojedinaca, ali i od funkcije koju sama emocija (može da) ima u datom kontekstu. (Ilić i Stajić 2013, 203-205). Drugim rečima, emocije spram konteksta u kojem se kreiraju ili pobuđuju, izražavaju i upotrebljavaju, jesu različite, ali u pogledu osnovnih karakteristika emocija, one nisu drugačije ili bar ne u tolikoj meri da bi predstavljale kakvu posebnu kategoriju. Slično je i sa emocijama u političkim kontekstima.

Kao što se vidi, određenje da li se nešto može svrstati u jednu kategoriju ili ne može, pitanje je ne samo kriterijuma prema kojima određujemo pripadnost nekoj kategoriji, već kriterijuma koji u nekom pogledu izdvajamo kao značajnog ili značajnijeg od ostalih. Ono što u pomenutom smislu vidim kao značajno u pogledu politike kao konteksta u kojem se javljaju emocije, iako ne u tolikoj meri da bi se ove emocije nazivale političkim, jeste objekat emocija. Možda bi se neki psiholozi ili filozofi usprotivili logičkoj grešci poistovećivanja onoga *šta neko čini sa ličnošću toga koji čini*, jer to što je neko, recimo, načinio neko delo koje jeste ili se tumači kao loše, ne znači da je taj neko loš sam po sebi i da sve što taj neko radi jeste negativno. I sa tim se slažem. Međutim, kontekst politike u kojem se o emocijama ovde govori, pravi izvesnu razliku, odnosno, ne ostaje beznačajan. Polazim od uverenja da ono što (bi valjalo da) se u politici vrednuje jeste činjenje koje se reflektuje u efektima tog činjenja a koji se procenjuju kao povoljni ili nepovoljni za neku grupu ili čitav kolektiv. Činjenje ili efekti tog činjenja predstavljaju ono što se u ovom istraživanju naziva činovima koji okidaju emocije. Oni su u političkom kontekstu najčešće poistovećeni sa onim ko to čini, a to su najčešće vodeći političari u datom

periodu – bilo viđeni kao direktni počinioci, bilo kao glavni odgovorni za stvarne počinioce. U tom smislu, objekat emocija je u političkom kontestu „sužen“. Na primer, u donošenju niza političkih odluka i sprovođenju tih odluka učestvuje (kako se makar čini) veliki broj političkih aktera koji, međutim, na opisani način, ili ostaju manje-više neupečatljivi te u pogledu objekta emocija skrajnuti, tj. manje važni ili ostaju potpuno nevidljivi i nevažni. Na taj način se dešava da objekat emocije u političkom kontekstu neretko biva zamenjivan drugim objektom. Različiti su načini ili sredstva da se tako čini kao i posledice toga. Ako uzmemo kao primer montiranje vesti u političko-informativnim emisijama (tzv. vestima ili dnevnicima) tako da prva vest informiše o velikom procentu nezaposlenih u držvi, a vest koja je sledi da veliki broj izbeglih lica naseljava tu istu državu, konstruiše se „metavest“, tj. uverenje kod gledalaca da zbog velikog broja izbeglica nema dovoljno radnih mesta za zatečeno stanovništvo; tako se, naročito kod nezaposlenog dela stanovništva javljaju negativne emocije prema izbeglim licima jer u njima vide krivce za svoj problem, tj. izvor i objekat njihovih emocija postaju izbeglice, a ne oni koji, za ovoj primer relevantno, ne pokreću privredu zemlje, tj. oni koji zaista drže rešenje problema u svojim rukama. To je izuzetno važno pitanje u pogledu političke (ne)aktivnosti stanovništva i, kada aktivnost postoji, njene usmerenosti, a što je ključna odlika emocija u pogledu njihove funkcije, tj. moći te i upotrebe u političkim interakcijama.

Upotreba emocija u politici

Mogućnost *upotrebe* bilo čega pretpostavlja postojanje *svrhe* toga. Svrishodnost emocija nije karakteristika samo onih emocija koje se odnose na političke kontekste kao što su, na primer, ljutnja, mržnja, prezir, strah itd. Emocijama se komunicira i manipuliše u svim sferama – religiji, porodici i bilo kojoj sferi međuljudskih osnosa. Na primer, kada je dete tužno ili ljuto zato što se vratilo sa igrališta kući, a situacija koja sledi je ta da majka čini i najveće napore da detetu odagna tugu ili ljutnju pružanjem nečega što inače ne bi (gledanje crtaća, npr.), kompenzujući na taj način emociju sa nekom stvari. Jedan od mogućih efekata, rečima negativne krajnosti, bilo bi razmaženo dete, ali pre svega dete koje je naučeno da izražavanje ili odigravanje emocija služi dobijanju nečeg drugog, a što se vremenom pretvara u dostizanje ciljeva. Drugim rečima, ako je detetova manipulacija nad majkom ili roditeljima, bilo ona svesna ili nesvesna, „urodila plodom“ i to tako što je datom emocijom tj. emocionalnim izražavanjem komuniciralo sa

roditeljima određenu potrebu, a njegova potreba je, recimo, bivala zadovoljavana. Nema sumnje da je ovo uprošćena slika interakcijskog odnosa deteta i roditelja, ali je ona tu da šematski prikaže emotivnu interakciju u kojoj dete izražavanjem emocije utiče na emocije, a odatle i na ponašanje roditelja čime ono postiže željeni cilj. U politici, gde odnosi po pravilu nisu lični te ne postoji emotivna povezanost onoga koji emocijama manipuliše i onoga koji je njima podstaknut na delovanje, za konstruisanje i upotrebu emocija mogu se, takođe, koristiti tuđe emocije, tj. emocije onih koji komunikaciju primaju, da tako kažem, ali posredstvom simboličke komunikacije koja se na neki način tiče onoga koji prima komunikaciju. Takvim manipulisanjem se može smatrati svako diskurzivno podilaženje onoga koji aktivno komunicira onome ko prima tu komunikaciju, ali se manipulisanjem može smatrati i navođenje onoga ko prima komunikaciju da postupi – u stvarnosti ili na simboličkom planu, dakle, da razmišlja – ne u skladu sa racionalnim argumentima ili sopstvnim interesima, već u skladu sa interesima aktivnog komunikatora.

Stvaranje predstava o tome šta su emocije primarno putem osvrta na etimologiju termina kojim su označene – a koji vuče koren iz latinskog jezika i znači „pomeriti nešto“ (Ratner 2000, 5) – nije sasvim pouzdan put, međutim, može poslužiti kao početna inspiracija, tj. polazna tačka u razmatranju uloge emocija u politici. Posmatranje emocija u političkim kontekstima predstavlja okvir u kojem emocije prestaju da budu ezoterični, apstraktni fenomeni ljudskih života i postaju konkretni elementi ili aspekti sociopolitičkih zbivanja, što istovremeno predstavlja tačku susreta antropologije i emocija kao njenog relevantnog polja istraživanja. Jedna od tih „konkretizacija“ emocija je njihova, maločas nagoveštena, pokretačka karakteristika. Ovo nije novo razmišljanje. Solomon tvrdi da „najočigledniji smisao u kojem su emocije političke jeste da mi koristimo naše emocije da pokrenemo druge ljude, ili druga stvorenja“ (Solomon 2003, 152). Ako zamislimo neki politički kontekst, na primer veliki politički miting organizovan povodom neke važne državne stvari, gotovo sigurno ćemo zamisliti uz njih strastvene govore političkih aktera okićene „ura“ pojmovima i elementima političkih mitova, a što sve zajedno čini neka od ključnih sredstva političke komunikacije između političkih aktera i stanovništva, tj. političko konstruisanje emocija masa ili njihovo usmeravanje ka stvaranju tzv. emotivnog naboja ili, ako hoćemo, tendenciozno „dodavanje“ energije uticanjem na podizanje nivoa adrenalina kao jedne od fizioloških reakcija tela pri doživljavanju

emotivnih iskustava⁴², a što se prepoznaje kroz osećaj pojačane volje i želje, ili jake motivacije stanovništva okupljenog na mitingu da se deluje u pravcu u kojem je usmeravana vrsta i intenzitet emocije. Drugim rečima, „pomeraju se“ ljudi, njihova energija, mišljenje, stremljenja, ciljevi i „pomeraju se“ njihove aktivnosti, njihovo ponašanje, njihove akcije. Sve emocije, lingvistički iskazane u formi imenice – ljubav, radost, ljutnja, tuga itd. – imaju svoje glagolske oblike – voleti, radovati se, ljutiti se, tugovati itd., što upućuje na to da su vezane za činjenje, aktivnost, del(ov)anje. Nisu, međutim, sve emocije pokretačke; za razliku od ljutnje i besa ili straha koje podstiču na akciju, to recimo nije odlika tuge ili krivice.

U pogledu pokretačkog svojstva, emocije u politici se uslovno mogu kategorisati kao *progresivne* i *regresivne*, odnosno, ponašanje za koje se pretpostavlja da je reakcija ili izraz tih emocija se može označiti tako. Prema Vujaklijinom rečniku, „progres“ znači napredovanje, razvijanje, te se pojam „progresivan“ odnosi na onoga koji se kreće napred, koji se razvija (Вујаклија 1967, 772), dok se pojam „regresija“ odnosi na kretanje unazad, nazadovanje, povlačenje, odstupanje, odnosno, pojam „regresivan“ na onoga koji deluje povratno, koji uzmiče, odступа (isto, 811). Međutim, kretanje unapred ili unazad zahteva „nultu tačku“ u odnosu na koju se određuje pravac kretanja. Šta je nulta tačka u političkim kontekstima, tj. *ono* u odnosu na šta se emocije i njihovo izražavanje svrstavaju u jednu ili drugu naznačenu kategoriju ili pre, u kojim pravcima usmeravaju kretanje? I za koga su emocije, tj. efekti emocionalnog izražavanja progresivni ili regresivni – za one čije su emocije konstruisane u političkim kontekstima ili za one kojima su te emocije svrsishodne? Odgovor na prvo pitanja jeste cilj koji bi se bliže mogao označiti kao *politički cilj*. On podrazumeva odnos prema političkom problemu koji, generalno govoreći, može biti u pravcu rešavanja problema (progres) ili u pravcu odstupanja od procesa rešavanja (regres); ovde će se pod političkim ciljem podrazumevati rešavanje političkog pitanja, tj. društvenog problema. Odatle sledi da bi „progresivne“ emocije podrazumevale pokretanje na aktivnost, a „regresivne“ uticaj na pasivnost ili demotivisanje u odnosu na nultu tačku. Cilj političke komunikacije, u osnovi, jeste da pobudi progresivne ili regresivne emocije u pogledu nekog pitanja koje akteri te komunikacije uspostavljaju kao društveni problem, ili ga smatraju takvim, na primer, petooktobarska režimska promena se desila usled dugotrajnog podsticanja progresivnih emocija od strane tadašnje opozicije, na prvom mestu ljutnje i straha.

⁴² Povećanje adrenalina u krvi, ubrzano disanje i ubrzan rad srca predstavljaju samo neke od fizioloških reakcija tela (Fritscher 2014).

Politička aktivnost – pod kojom se u srpskom društvu misli na učestvovanje u politikom životu, a što podrazumeva najčešće bavljenje politikom u smislu pripadnosti političkim strankama i državnim, odnosno društvenim organima upravljanja, izvršenja i sl. – samo delimično pokriva područje progresivnog ponašanja. Tu treba uvrstiti i ono što je u ovom istraživanju nazvano tihim protestom što se u svom značenju delimično preklapa sa značenjem svakodnevnog otpora običnih ljudi – vrste bunta subverzivnog potencijala.

Pasivnost se može razumeti u smislu rezignacije, tj. pomirenosti sa onim što se vidi kao nepromenljiva realnost koja je ocenjena kao negativna te odstupanja od političkog cilja. Ovde je, dakle, reč o političkoj pasivnosti. Za primer se može uzeti pojava poznata pod nazivom *odliv mozgova*. Aktivan ili pasivan odnos prema društvenim problemima, posmatrano iz ugla pojedinca može biti i jeste progresivan (npr. emigracija), ali iz ugla društva regresivan jer, ne samo da tzv. odliv mozgova, što će reći gubitak, kako se najčešće tvrdi, najkvalitetnijih kadrova ne doprinosi boljitku čitave zajednice – u oblasti medicine i zdravstva, građevine, stambenog planiranja, da pomenem samo neke – već se osipa inteligencija koja se smatra pokretačem i osnovnim nosiocem bilo kojih vrsta društveno-političkih promena. Tako je emigracija u odnosu na politički cilj, a ne lični cilj, regresivno delovanje – pojedinac se oseća rezignirano, tužno, anksiozno, bez nade o nekom realnom poboljšanju života, što utiče na odstupanje od političkih akcija usmerenih ka promeni činilaca koji doprinose neadekvatnom životu. Dakle, regresivno ponašanja u odnosu na politički cilj ili “nultu tačku” što se posmatra iz perspektive društva, može biti i neretko jeste progresivno delovanje iz perspektive pojedinca.

Pasivnost ne smatram neaktivnošću u fizičkom smislu, već *negativnom aktivnošću* u delatnom smislu u konkretnom kontekstu učestvovanja u političkom životu. Komunikacijom – tj. činom slanja i primanja poruka – nazivamo, recimo, verbalni iskaz, ali slanjem poruke neretko karakterišemo i tišinu, tj. ćutanje. Isto je i sa reakcijama – ili delujemo tako što nešto činimo kao izraz ili reagujemo nemanjem reakcije, tako što ne činimo ništa. Dakle, progresivno i regresivno bi moglo biti označeno kao “akcija ka” i “akcija od”, gde bi ova druga uključivala i neaktivnost, tj. pasivnost. Solomon tvrdi da dobijanje energije od ljutnje i straha zajedno, priprema organizam na izuzetno žestok izliv agresije ili pak na povlačenje u zavisnosti od slučaja i situacije (Solomon 2003, 147). U ovom istraživanju se ne radi o delovanju ka objektu emocije ili od njega, već o emocijama koje imaju svojstvo da „dodaju“ energiju koja angažuje organizam za dejstvo ili da je „oduzmu“ shodno čemu je organizam, da tako kažem, razoružan energijom ili

adrenalinom neophodnim za akciju – teraju na povlačenje, ali ne ono povlačenje kojem je potrebna snaga već na ono koje je pasivno u odnosu na objekat emocije ili ono što emociju ili situaciju može promeniti. U prvu kategoriju spadaju ljutnja, bes, strah, a u drugu tuga, krivica, stid.

Međutim, emocije se samo *uslovno* mogu podeliti na one koje su progresivne i one koje su regresivne. Ta uslovnost dolazi otuda što neke od emocija u političkim kontekstima ne mogu biti svrstane samo u jednu ili drugu kategoriju, tačnije, mogu biti svrstane u obe. Najbolji primer takve emocije je strah. Ivo Andrić o shvatanju straha kao glavnog motiva „današnjice“, u svom delu *Ex ponto* ovako piše: „Od straha su ljudi zli i surovi i podli, od straha su darežljivi, čak i dobri.“ U oba slučaja, prepoznaje pokret ka, samo u pravcima dvaju etičkih polova – ka dobru ili ka zlu. Iz perspektive politike, na istom, maločas upotrebljenom primeru tzv. petootobarske revolucije, strah je mogao delovati kod jednog dela stanovništva koji je imao isti politički cilj, a to je smena režima, dvojako. U prvom slučaju, strah od svega što se doživljavalo kao negativan efekat Miloševićevog režima (recimo, strah od potpunog osiromašenja, daljih produbljivanja kriminalizacije društva, kosovske krize itd.) je mogao delovati podstičuće, u pravcu akcije koja zajedno sa ljutnjom i jeste bila jedan od motivatora progresivnog ponašanja, dok je u drugom slučaju, strah (od promene, od samog izlaska na ulice i demonstriranja koje je pretilo, kako se govorilo, da preraste u građanski rat i tome slično) mogao je delovati parališuće, tj. podstakao je regresivno ponašanje.

Politička komunikacija

Pozivajući se na Solomonov primer, da će naš pas brzo reagovati na naš uzvik, iako je to disciplinska ili lažna pre nego iskrena emocija, Solomon gradi tvrdnju o krucijalnoj tački u pogledu politike emocija i kaže da je „ubedljiva ekspresija emocije, pre nego ono što neko može nazvati emocijom po sebi, ono što završava posao“ (Solomon 2003, 152). Upravo od shvatanja važnosti ekspresije polazim kada tvrdim da u emotivnim obraćanjima političkih aktera, koliko god ih smatrali retkima ili čestim, nije od većeg značaja razmatrati „istinitost“ ili autentičnost njihovih emocija i emocionalnih reakcija već efekat emocionalnog izražavanja ili odigravanja. Takvo izražavanje, koje ima elemente emotivnog, a za koje ne možemo biti sigurni jeste li ili nije zaista proizvod doživljene emocije te se u to i ne upuštamo, nazivaću *odigravanjem* emocije. Tu vrstu

aktivnosti ću posmatrati kao strategiju, odnosno kao ciljano, tendenciozno, namensko pobuđivanje emocija onih koji komunicirane poruke primaju.

„Zajednice generišu konvencionalne modele odnosa; obrascima delovanja unutar ovih odnosa su često data značenja. Za neke forme ponašanja – prema aktuelnim zapadnim standardima – se kaže da ukazuju na emocije.“ (Gergen 1997, 222)

To znači, kako će se smatrati i u ovom istraživanju, da se određene forme ponašanja tretiraju kao emocionalni izrazi ili vidovi emocionalnog izražavanja, te na taj način one ukazuju na emocije, tj. čime se, zapravo, pretpostavlja prisustvo pojedinih emocija u političkim kontekstima u Srbiji. Međutim, kako i sam Gergen objašnjava, pozivajući se na Ejvrila, jeste da te forme ne moraju pretpostaviti stvarno postojanje emocija, tj. ne moraju biti oblici izraza emocija koje neko zaista doživljava, ali da pri tom izvođenju ili odigravanju emocija, baš kako to rade glumci na sceni, može postojati fiziološko angažovanje, odnosno u tome učestvuje ljudska biologija (v. Gergen 1997, 223; Averill 1980).

Moguće je detektovati bar još jednu vrstu načina konstruisanja emocija, tj. još jednu vrstu komunikacija. Reč je o tzv. strastvenoj komunikaciji koja je prisutna u verbalnim i neverbalnim opštenjima među političkim akterima. Obe forme podrazumevaju da emocionalno izražavanje političkih aktera pri njihovoj međusobnoj komunikaciji, pre svega onog izražavanja koje se u običnom govoru karakteriše kao strastveno – bilo da se kao strasven vidi odnos političara prema nekom pitanju, bilo jednih prema drugima – neminovno vodi komuniciranju i oblikovanju emocija kod građana, a koji se prevashodno posmatraju u svojstvu birača. Ova vrsta komunikacije političara prema stanovništvu se može imenovati kao *transfer* emocija.

Poslužiću se još jednom Solomonovom primerom samo u formalno analitičke svrhe. Ukratko, reklo bi se da pas reaguje pre na nekoj vrsti afektivne ravni, tj. pri vikanju ili bilo kojem verbalnom obraćanju, pas ne razume reči koje mu se upućuju već razlikuje vibraciju glasa (koja je različita pri vikanju od one pri mirnom govoru), dok čovek koji sluša potencijalnog kandidata na predstojećim izborima, mišljenja sam, reaguje i na afektivnoj, tj. emocionalnoj i na kognitivnoj osnovi.

U okviru političke psihologije postoji višedecenijska tradicija interesovanja za pitanje procesuiranja ili obrade političkih informacija upravo na ovoj osi, emocionalna i/ili kognitivna obrada. Teorija racionalnog izbora je u okviru pomenute discipline

uzimana zdravo za gotovo, dok je uloga koje emocije mogu imati u obradi informacija zanemarivana. Prema teoriji racionalnog izbora „izloženost novim informacijama ažurira ranija verovanja na 'racionalan' način“ i to tako da ukoliko je, na primer, nova informacija drugačija u odnosu na pređašnja verovanja, ona bi trebalo da se promene, dok u slučaju kada nova informacija potvrđuje prethodna verovanja, takva informacija bi trebalo da ojača postojeća uverenja (Redlawsk 2006, 1-2). Ovakvom shvatanju su upućivane kritike poput onih da se, usled zanemarivanja činjenice da ljudi retko imaju jasno uspostavljene preferirane ciljeve i da retko donose odluke na osnovu potpunog i ispravnog znanja, da se precenjuje ljudska racionalnost, a takođe i da se čini da se u ovom pristupu pretpostavlja da je ljudska zainteresovanost za sopstvenu korist urođena, a ne i društveno i kulturno uslovljena, čime se zanemaruju društveni i istorijski činioci (Hejvud 2004, 35). Ono što se teorijom racionalnog izbora implicira, s jedne strane, i što je moguće prepoznati kao jednu od pretpostavki za zanemarenost uloge koju emocije imaju u obradi političkih informacija, s druge strane, jeste generalna kulturna i naučna⁴³ predstava o *emociji* kao suprotstavljenom *misli*, a kojom se uspostavlja hijerarhijski odnos među ovim pojmovima. Ova dihotomija uključuje niz drugih dihotomnih parova poput osećanja i kognicije, strasti i razuma, osećanja i mišljenja, odakle dolazi i kulturna pretpostavka da su emocije iracionalne, tj. da su u suprotnosti sa razumom i racionalnošću (Lutz 1986a, 289-290). Ketrin Luc uviđa da je racionalnost korišćena kao oznaka za akcije i ideje koje se tretiraju kao razumne i koje su zasnovane na društveno prihvatljivim načinima rasuđivanja o problemima, a s obzirom na to da je racionalnost blisko povezana i sa inteligencijom koja se u zapadnoj kulturi poistovećuje sa sposobnošću rešavanja problema, racionalnost i inteligencija se tretiraju kao pokazatelji mentalne snage (isto, 290-291). Prema tome, kako se na istom mestu navodi, biti emocionalan znači „ne uspeli racionalno obraditi informacije i stoga podriti mogućnost za razumnu ili inteligentnu akciju“. U kontekstu političke komunikacije i to onog njenog manipulativnog dela, reklo bi se da, sve i da nije prihvatljivo stanovište da su emocije iracionalne u ovom smislu, a što navođena antropološkinja smatra, pomenuta politička komunikacija može delovati baš u tom pravcu, odnosno na takav način.

Govoreći o pretežnoj zanemarenosti značaja emocionalne motivacije u izučavanjima u okviru političke psihologije, i ističući da je rezultat toga činjenica da veliki deo znanja ove discipline o tome kako pojedinci vrše interakcije sa političkim liderima ili

⁴³ Ova dihotomija je bila dominantna, na primer, u psihosocijalnoj teoriji (Lutz 1986a, 289).

kandidatima, jeste u vezi sa „*mislećim* delom politike“, Redlousk smatra da se ne može poreći, ako ne to da je politika više, a ono barem mnogo u vezi sa osećanjima (Redlawsk 2006, 2). Na istom mestu se navodi da istraživanja koja prepoznaju važnost emocija, stavove prema političkim akterima razumevaju kao kombinaciju verovanja, osećanja i bihejvioralnih namera.

U nešto kasnijim teorijskim pristupima u kojima se prepoznavala i priznavala uloga emocije, ona je bivala „koncipirana kao ishod kognitivnog procesa, a ne kao sastavni deo odlučivanja“, dok istraživanja obavljena u okviru političke psihologije na prelazu milenijuma, daju prvenstvo afektu i njegovoj povezanosti sa kognicijom. Tim istraživanjima se pokazuje da neko ne može da misli bez osećaja, odnosno da se spoznaja i emocija izuzetno prepliću i sadejstvuju, te i da je obrada političkih informacija i poruka motivisanog mislioca jaka kombinacija emocije i kognicije (isto, 3-4).⁴⁴ Bez obzira da li su afektivni sistemi posmatrani kao nezavisni (i zaista primarni) upravljači pažnje i razumevanja ili su afekti i spoznaja viđeni kao da rade u tandemu, uloga emocija je očigledno važan faktor u političkom prosuđivanju (isto, 5).

Emocije – kolektivne, grupno-zasnovane ili deljene?

Osamdesetih godina u socijalnoj psihologiji i oko deceniju kasnije u političkim naukama i sociologiji stvara se perspektiva koja se fokusira na ispitivanja istovremeno i kognicije i emocija sa sve većim prepoznavanjem uloge emocija kao preduslova za razumevanje individualnog i kolektivnog ponašanja (Bar-Tal, Halperin and de Rivera 2007, 441). Osnovna pretpostavka antropološkog izučavanja emocija jeste upravo bihejvioralna komponenta emocionalnih stanja, odnosno, emocionalno izražavanje u najširem smislu shvaćeno. U ovom istraživanju se polazi od pretpostavke da su određena individualna ili grupna ponašanja svojevrsni izrazi emocionalnih razumevanja sveta, tj. izrazi određenih emocionalnih stanja konstruisanih ili izazvanih socio-ekonomsko-političkom realnošću u Srbiji. Takođe, ovde se za predmet analize uzimaju emocije dela stanovništva Srbije, onog koje se može okarakterisati kao „obično“⁴⁵. Postavlja se pitanje kako je moguće govoriti o emocijama a da to nisu emocije pojedinaca ili, preformulisano,

⁴⁴ Kako je pojedinim neurofiziološkim istraživanjima pacijenta koji nemaju kapacitet za emotivnu reakciju otkriveno, informacije mogu biti obrađena sazajno, ali ljudska bića uglavnom nisu u stanju da te informacije pretvore u akcije (ili odluke) ukoliko nisu u stanju da u tu obradu informacija uključe svoje emocije (Redlawsk 2006,4).

⁴⁵ Za bliže određenje vidi poglavlje pod nazivom *Grada*.

kako neka tako velika skupina ljudi kao što je ovde to deo stanovništva, može imati „zajedničke“ ili grupne emocije? I šta bi to uopšte značilo?

U naučnim pristupima emocijama koje se ne odnose na emocije pojedinaca već na emocije grupe, pravi se razlika između kolektivnih emocija koje se, najopštije, mogu odrediti kao „emocije koje deli veliki broj pojedinaca u određenom društvu“ i grupno-zasnovanih emocija koje se pak definišu kao „emocije koje pojedinci osećaju kao rezultat njihovog članstva u određenoj grupi ili društvu“ (Bar-Tal, Halperin and de Rivera 2007, 442), odnosno emocije koje se javljaju kada postoji identifikovanje pojedinca sa društvenom grupom od koje stvara deo svog psihološkog jastva (Smith, Seger and Mackie 2007, 431). Grupa autora navedenu razliku u pristupu emocijama koje se tiču grupe tumači ovako:

„Oba koncepta ukazuju da pojedinci mogu da dožive emocije, ne nužno kao reakciju na događaje iz njihovih ličnih života, već i kao reakciju na kolektivna ili društvena iskustva u kojima je samo jedan deo članova grupe učestvovao. Ali dok prvi koncept sugerise da članovi grupe mogu da dele iste emocije iz mnogobrojnih različitih razloga, drugi se odnosi samo na emocije koje pojedinci doživljavaju kao rezultat identifikuje sa onima koji su članovi njihove grupe. Međutim, akumulacija mnogih grupno-zasnovanih emocionalnih reakcija na društveni događaj se može lako pretvoriti u ono što definišemo kao kolektivna emocija.“ (Bar-Tal, Halperin and de Rivera 2007, 442)

U obe definicije akcenat je, da se poslužim matematičkom konstrukcijom, na emocijama *n broja* pojedinaca koji su članovi neke grupe, te se nameće pitanje kriterijuma razlikovanja emocija pojedinaca od grupno-zasnovanih emocija. Kao glavna karakteristiku koja razlikuje navedene emocije ističe se priroda onoga što pobuđuje emocije, tj. smatra se da su „emocije pojedinca izazvane događajima koji se tiču nečijeg ličnog identiteta, dok su grupno-zasnovane emocije izazvane događajima koji se tiču nečijeg društvenog identiteta kao člana određene grupe“ (Kessler and Hollbach 2005, 677). Dalje se, na istom mestu, kaže da je bliska psihološka povezanost između jastva i njegove/njene grupe, tj. grupna identifikacija, neophodan preduslov da bi se doživele grupno-zasnovane emocije.

Druga grupa autora takođe postavlja pitanje šta razlikuje emocije na nivou grupe od emocija koje se javljaju na čisto individualnom nivou. Prema njihovim shvatanjima, postoje četiri ključne ravni na kojima se definišu emocije na nivou grupe, a koje su

iskazali kroz sledeće tvrdnje: grupne emocije se razlikuju od istih emocija na individualnom nivou; grupne emocije zavise od stepena grupne identifikacije osobe; grupne emocije su društveno deljene u okviru grupe; grupne emocije doprinose motivisanju i regulisanju unutargrupnih (intragrupnih) i međugrupnih (intergrupnih) stavova i ponašanja (Smith, Seger and Mackie 2007, 431-432). Ovi autori smatraju da određeni nivo podudarnosti između individualnih i grupnih emocija mora postojati, na primer, u pogledu emocija koje se javljaju usled velikih nacionalnih pobeda ili poraza, te da se o razlici najpre može govoriti onda kada pojedinac nije lično upleten, tj. kada se čin koji okida emociju ne tiče lično subjekta emocije, već se tiče članova grupe sa kojom se on identifikuje – na primer, kada su članovi grupe sa kojom se identifikuje, žrtve neke druge grupe (isto, 432). U tom smislu se ovde, zapravo, govori o nekoj vrsti saosećanja, tj. empatije. Takođe, na istom mestu se navodi uočena pojava da pojedinci mogu da osećaju krivicu za događaje koji su se događali mnogo pre nego što su oni bili rođeni a što je prisutno u slučaju kolonijalne prošlosti zemlje tih pojedinaca, ili, kao što je u nemačkom slučaju, vezanost za prošlost u vezi sa Drugim svetskim ratom. Prema ovim autorima, ljudi, dakle, mogu da osećaju emocije primereno grupnim identitetima koji se izdvajaju kao važni, čak i kada se ne radi o upletenosti samih pojedinaca u događaje za koje se smatra da uslovljavaju emocije.

Kada je reč o drugom navedenom parametru razlikovanja – o zavisnosti grupnih emocija od stepena grupne identifikacije osobe – autori smatraju da se na ovoj ravni, usled nedostatka empirijskih podataka i uzajamnog uticaja grupnih emocija i grupne identifikacije, može dovesti u pitanje postojanje emocija na nivou grupe. Obično se pretpostavlja da je snažnija ili pak slabija identifikacija osoba sa grupom srazmerna snažnijim ili pak slabijim doživljajima i izrazima emocija tih osoba. Dok se može reći da je ova logika u potpunosti održiva u pogledu pozitivnih emocija, smatra se da se isto ne može tvrditi i u pogledu negativnih. Naime, kada je reč o negativnim emocijama, s jedne strane, situacija je ista – jaka identifikacija sa grupom odgovara jakim emocijama iako su one negativne, za šta se kao primer može navesti postojanje jakog straha od eventualnih terorističkih napada posle 11. septembra 2011. godine kod onih koji su se identifikovali sa Amerikancima kao grupom – dok, s druge strane, jaka identifikacija ne mora nužno biti povezana sa, na primer, preuzimanjem osećanja kolektivne krivice u slučajevima kolonijalne ili fašističke prošlosti zemlje. Takođe, prepoznaje se kao mogućnost i smanjenje identifikacije sa grupom koja stvara negativne emocije, na osnovu čega autori

zaključuju da postoji dvosmerni uticaj između grupne identifikacije i grupno-zasnovanih emocija dovodeći u pitanje čak i samo postojanje emocija na nivou grupe (isto, 431-432).

Emocije na nivou grupe jesu društveno *deljene* unutar grupe – treća je po redu pretpostavka o razlikovanju grupnih i pojedinačnih emocija i ona je koju smatram najznačajnijom kada je reč o pristupu emocijama koje nadilaze čisto individualni nivo, tj. ravan pojedinaca. Ovim kriterijumom se pretpostavlja da će brojni različiti pojedinci koji razmišljaju u terminima pojedinačnog članstva u grupi deliti slične grupne emocije, odnosno, kako se objašnjava, mnogi izveštaji emocija koje su dali pojedinci a koje su osetili kao Amerikanci, dakle na nivou etničke identifikacije, imaju tendenciju slaganja ili podudarnosti sa prototipskim američkim profilom emocija. Ova vrsta podudarnosti se javlja u manjim grupama gde postoje neposredne interakcije članova grupe, ali i tamo gde se radi, kako autori navode, o „velikim apstraktnim društvenim kategorijama“ kao što su na primer Amerikanci. Takođe, i ovde se smatra da je ta podudarnost veća za pojedince koji se više identifikuju sa grupom. Na osnovu istraživanja kojima je utvrđeno da tamo gde je pripadništvo grupi dovoljno jako, stavovi i ponašanja pripadnika su generalno u saglasju sa onima koji se smatraju prototipskim (isto, 433), tj. koji su ustaljeni kao kulturni obrasci u datim grupama, autori pretpostavljaju isti princip podudarnosti i za emocije. Međutim, kada se govori o „jakom pripadništvu“ grupi, smatram da bi valjalo da se ne izgubi iz vida da ono ne mora biti manifestno naglašeno na svakodnevnom nivou, tačnije, da o tome ne mora nužno da postoji svest kod članova grupe tokom regularnih dnevnih životnih aktivnosti, već da su obrasci emocija – što će reći emocionalnog odnošenja prema svetu – baš kao i obrasci ponašanja i mišljenja karakteristični za datu društvenu i kulturnu zajednicu deljeni među njenim članovima često bez jasne svesti o tome.

Polazeći od toga da su emocije funkcionalne, što je shvatanje na kojem se zasnivaju mnogobrojne teorije o emocijama (na primer: Russell, 2003; Armon-Jones 1986), i grupa autora čija se teorija ovde predstavlja, smatra da grupno-zasnovane emocije imaju funkciju da motivišu i regulišu unutargrupne i međugrupne stavove i ponašanja i to na adaptivan način, tako da pomognu pojedincima da dosegnu svoje ciljeve i izbegnu opasnosti, što inače predstavlja jedno od uobičajenih uverenja i polaznih tačaka evolucionističkih teoretičara emocija (upor. Ekman 1999). Međutim, funkcija grupnih emocija se ogleda u regulisanju stavova i ponašanja članova grupe ali u relaciji sa društvenim grupama. To se najlakše može pojasniti na primeru ljutnje ili besa koji predstavljaju izuzetno snažne motivatore delovanja koje je na neki način povezano i

relevantno za grupu; to se prepoznaje, recimo, u napadanju pripadnika drugih grupa. Takođe, smatra se da grupno-zasnovane emocije mogu imati dugoročne efekte na stavove članova date grupe, kao i da su važni uzročnici i medijatori uticaja na predrasude među grupama koje se obično odnose na negativnu procenu onih izvan grupe pojedinca, a što opet utiče ne samo na niz stavova o članovima drugih grupa već i na ponašanje prema njima ili u odnosu na njih ispoljeno ili u obliku diskriminacije ili, pak, suprotno, u obliku želje da se na neki način približe i čak sprijatelje sa onima van svoje grupe (Smith, Seger and Mackie 2007, 433).

Kako se slažem da nije od značaja pripadanje grupi samo po sebi već i iskustva koja se dobijaju u grupi, odnosno da se kolektivne emocije stvaraju ili usled specifične prošlosti ili usled tekućih događaja koji su relevantni za grupu (Reysen and Branscombe 2008, 172), u kontekstu „srpskog primera“ – a što znači spram toga kako se u ovom istraživanju pristupa politici u odnosu na državni okvir u kojem se istražuju emocije (a to je kao praktičnoj politici), što će reći da se fokus stavlja na onu politiku za koju se smatra da direktno utiče na svakodnevni život velikog broja žitelja ove zemlje – smatram potrebnim, u najmanju ruku, načelno odrediti grupu u odnosu na koju se identifikacija vrši, tj. grupu o „čijim“ se emocijama govori, kao i osvrnuti se na socio-ekonomsko-politički kontekst za koji se smatra da konstruiše i usmerava kolektivne ili grupne emocije.

Kako je „fokus istraživanja u ovoj oblasti (grupno-zasnovanih emocija) na emocijama koje osećaju ljudi u ime onih unutar svoje grupe⁴⁶ i usmerenih na one van grupe⁴⁷“ (Smith, Seger and Mackie 2007, 431), postavlja se pitanje ko je „u“ a ko „van“ grupe, tj. na osnovu čega se može neka skupina ljudi izdvojiti kao grupa i na osnovu čega se vrši identifikacija. Među stanovništvom Srbije to nisu samo Mi i Oni na etničkoj osnovi deljeni, već je unutar onoga što se doživljava kao etnička grupa moguće napraviti izvestan broj grupa, tj. odrediti niz parametara za različito identifikovanje, odnosno razvrstavanje. Bilo da ih određujemo kao grupno-zasnovane, kolektivne ili deljene emocije, one se u srpskom društvu temelje na identifikaciji sa etničkom grupom, s jedne strane, dok su i u snažnoj vezi sa deljenim socio-ekonomsko-političkim kontekstima, s druge. Čitavo društvo se nalazi u procesu transformacije koje nazivamo tranzicijom. Pored specifičnosti koje ima u odnosu na dato postsocijalističko društvo, ona ima zajedničku crtu, a to je upravo ono navedeno – transformacija društvenog, političkog i

⁴⁶ Engl. *ingroups*.

⁴⁷ Engl. *outgroups*.

ekonomskog života koji pak predstavlja osnovni okvir u kojem se konstruišu, upotrebljavaju i izražavaju emocije. Tranzicija sama po sebi, a u srpskom slučaju bespogovorno, određuje socioekonomske uslove. Za primer se može uzeti nezaposlenost kao društveni problem koji pruža određena iskustva koja sobom povlače prisustvo određenih emocija – strah, strepnju, očaj, ljutnju i dr. Ovaj problem podrazumeva kvantitativnu masovnost (u smislu broja nezaposlenih), ali i kvalitativnu masovnost u pogledu specifičnog iskustva, recimo nepostojanja mesečnih prihoda, tj. nesigurne egzistencije. Drugim rečima, kako takvo iskustvo deli veliki broj ljudi u Srbiji, emocije koje su posledica nezaposlenosti, odnosno emocije koje su kreirane različitim elementima ili ishodima stanja nezaposlenosti (egzistencijalna nesigurnost, pitanje samopoštovanja i poniženosti, osećaj nemoći i dr.) jesu emotivna iskustva za koja možemo reći da su deljena. To svakako ne znači da „svi“ ljudi dele iste ili slične emocije, pa čak ni većina stanovništva, već se pretpostavlja da dovoljan broj ljudi da bi se nazvao masom deli slična emotivna iskustva i „emotivne stavove“ podsticane ili oblikovane sličnim ili načelno istim činovima. Takođe, isti kontekst utiče različito na različite podgrupe (profesionalne, socijalne itd.). To što, na primer, srpski seljak, kako god ga zamislili, ili dobro pozicionirani bankarski činovnik neće deliti isti životni kontekst – ni socijalni ni geografski – ne znači da izvori njihovih pojedinih frustracija, ako se fokusiramo na negativne, nisu isti; a to su, na primer, rat, društveno i kulturno siromaštvo, bezakonje, korupcija, kriminal itd. – koje oni svakako da proživljavaju kroz slične ili različite manifestacije tih pojava, ali gde su, zapravo, konkretni okidači njihovih emocija različiti kao i načini rešavanja problema. U tom smislu i kombinacija emocija koje se mogu javiti u kontekstima istih društvenih problema ili situacija jesu različite za različite potkategorije stanovništva (npr. iskustvo dijagnostifikovanja teške bolesti neće biti isto za ekonomski bolje stojeće i siromašnije) dok, s druge strane, postoje uslovi koji imaju isti efekat po sve (npr. usluga Hitne pomoći biće ista za obe navedene kategorije).

U ovom istraživanju, dakle, grupe nisu podeljene samo na one koji žive u granicama Republike Srbije i na one koji su van granica, ali se osećaju i izjašnjavaju kao Srbi i onih koji se percipiraju kao Drugi, na primer međunarodna zajednica i Zapadnjaci; zapravo, takve podele neće biti uzete u razmatranje. „Drugi“ se mogu prepoznati u političkim neistomišljenicima, u izbeglicama ukoliko je subjekt identifikacije žitelj Srbije „odvajkada“ ili bar od perioda pre migracija stanovništva od početka devedesetih godina prošlog veka, zatim u onima koji ne plaćaju porez, struju i gradski prevoz ukoliko je

subjekat identifikacije onaj koji redovno izmiruje pomenuta dugovanja, te u onima koji imaju radno mesto, ukoliko ga subjekt nema itd.

Kada antropolozi razmišljaju o nekoj zajednici ili društvu, oni govore o kulturi date zajednice, pod čime zapravo podrazumevaju niz kulturnih elemenata koje smatraju kulturno deljenima u okviru date zajednice. Baš kao što to može biti mišljenje ili ponašanje uobličeno u određene kulturne modele mišljenja ili ponašanja, na primer, tako i emocije mogu biti kulturno deljene. Drugim rečima, da bi pojedinci delili emocije mora postojati kulturni i društveni okvir u kojem se one konstruišu, odnosno da bi emocije bile deljene, a što je uvek na nivou neke kulturne ili društvene grupe ili zajednice, one moraju biti deo istih istorijskih, socioekonomskih i kulturnih kontakata a što je, da se vratimo na početak, obezbeđeno postojanjem okvira koji nazivamo društvom, zajednicom, nacijom.

O kolektivnim u smislu deljenim emocijama možemo govoriti kao što to činimo o kolektivnom pamćenu. Zapravo, emocije jesu u izvesnom smislu deo kolektivnog pamćenja, samo ne onog njegovog kognitivnog već emotivnog ili, ako hoćemo, afektivnog dela, u tolikoj meri u kolikoj je moguće napraviti jasnu granicu između kognicije i emocija. Na domaćem primeru to bi konkretno moglo značiti da o problemu Kosova, velikoj boljki Srbije decenijama unazad, tzv. obični građani ove zemlje – nezainteresovani niti profesionalno niti „iz hobija“ za istoriju i politiku – u skorijoj budućnosti neće biti u stanju da sasvim jasno kažu, ukoliko i sada to mogu, šta se „stvarno“ desilo, u smislu „ko jeste šta kada kome i zašto“, tj. kako je tekao proces ili kako je izgledao samo neki segment procesa izdvajanja Kosova iz države Srbije. Umesto toga, pretpostavka je da će se Kosovo pamtiti najpre pomoću pojma "kosovo" koji će za obične građane postati okidač emocija i to pomoću asocijacija koje će se javiti pri pomenu ili pomisli na ovaj pojam, a to mogu biti, na primer, "neprijatelji", "krvoproliće", "otimanje", "nepravda" i tome slično. Drugim rečima, ukoliko se Kosovu u bliskoj budućnosti ne bude posvećivala izvesna pažnja u medijima, nemila priča o Kosovu će biti pamćena mnogo više emotivno negoli kognitivno, a što nije usled kakve mistične odlike emocija *per se*, već kao delimični rezultat načina na koji su konstruisani narativi o Kosovu, odnosno, uopšteno govoreći, načina na koji se inače u političkim kontekstima grade sećanja o prošlosti i ideje o sadašnjosti. Prema navođenju Rajha, „Hitler na mnogim mestima naglašava da masi ne smemo prići argumentima, dokazima i obrazovanjem, nego samo osećanjima i verom“ (Reich 1981, 92). Smatram da je takav pristup – emotivni pristup u političkim komunikacijama – taj koji znatnim delom obeležava kolektivno pamćenje.

IV. 2. Pojedinačne emocije

Da bi konstrukcija i upotreba pojedinačnih emocija mogla da bude uočena u određenim političkim kontekstima, neophodno je dati bar osnovna određenja pojedinačnih emocija. U ovom odeljku ću razmotriti nekoliko emocija – ljutnju, mržnju, prezir i gađenje; tugu i patnju; strah; sreću, radost i očaj. Kao što sam ih navela, razmotriću ih povezano jednu s drugom iz razloga što su to emotivna stanja čije bi „finije“ razdvajanje, u pogledu razmatranja odnosa emocija i politike i kroz metodološki postupak koji se ovde primenjuje, bilo nepouzđano, tj. stvar spekulacije. Takođe, koliko pojedinačne emocije jesu različite, pitanje je oko čijeg odgovora su vođene rasprave u okviru studija emocija. "Decenijama su istraživači pokušavali da stvore teorijski i empirijski okvir opisujući kada i zašto različite termine koje koristimo da označimo emocije treba smatrati za one koji odražavaju stvarne razlike u osnovnim psihološkim stanjima" (Hutcherson and Gross 2011, 719). Ovi autori, na primer, smatraju da za trijadu negativnih društvenih emocija kojima su se oni bavili, a to su ljutnja, gađenje i prezir – emocije koje se tiču prosuđivanja ponašanja i naravi drugih – nekakvu ispravnu podelu nije moguće načiniti (isto, 719). Ne samo što je često u praksi teško razlikovati o kojoj je tačno emiciji reč kod onoga ko emociju proživljava i izražava, već se emocije vrlo često javljaju simultano – na neki događaj, pojavu, ponašanje itd. može se reagovati tako da se posebne emocije mogu javiti paralelno ili u brznoj alteraciji (Outly and Johnson-Laird 1998, 92). Ova grupa autora takvu pojavu naziva mešavinom emocija. Takođe, neki teoretičari emocija su uočili mogućnost da se na određene emocije reaguje nekom drugom emocijom, i tada se prva emocija označava kao primarna, a ona koja dolazi potom, kao sekundarna; na primer, može se osećati strah zbog sopstvene ljutnje, ili radost jer je tuga napokon prošla (Grelan 2007, 73); Tomkins je ovu pojavu nazvao afekat-povodom-afekta (Ekman 2011, 114).

O mešavini emocija je, početkom šezdesetih godina prošlog veka, govorio i psiholog Plutčik smatrajući, međutim, nešto drugo, smatrajući da se sa emocijama dešava slično što i sa bojama – mešanjem primarnih boja nastaju izvedene. Naime, ovaj istraživač smatra da „primarne emocije mogu biti pomešane kako bi sintetizovale kompleksne emocije“; mešanje bilo kojih dvaju primarnih emocija⁴⁸ naziva dijadom, a bilo kojih triju trijadom (Plutchik 1991, 115). Takvih kompleksnih emocija ima mnogo; na primer,

⁴⁸ Kojih je ukupno osam, prema njegovom mišljenju.

ponos je mešavina ljutnje i radosti, *ljubav* radosti i prihvatanja, *očaj* i *krivica* su mešavine straha i tuge, *mržnja* ljutnje i iznenađenja, *stid* straha i gađenja itd. (isto, 117-118).

Kako se primećuje, većina emocija koje će biti bliže određene u tekstu koji neposredno sledi, predstavljaju tzv. negativne emocije koje su u okviru akademskih istraživanja dobile znatno veću pažnju negoli one pozitivne (Fredrickson 2004, 1367), zašta postoje bar dva razloga. Prvi razlog predstavlja tradicionalno (psihološko) fokusiranje na probleme, a kako negativne emocije – naročito kada su ekstremne i neprikladne, utiču na pojavu mnogih ozbiljnih individualnih i društvenih problema, kako se navodi, „u rasponu od fobija i anksioznih poremećaja, agresije i nasilja, depresije i samoubistva (...), seksualne disfunkcionalnosti, do mnoštva fizičkih poremećaja vezanih za stres“ – kako su, dakle, vezane za probleme, ne čudi njihovo prioritarno mesto u studijama emocija (isto, 1367). Drugi razlog je taj što su se pozitivne emocije teško uklapale u generalne modele emocija koje su pravili istraživači emocija. Jedan od tih modela tiče se preovlađujuće ideje da su emocije povezane sa specifičnim težnjama za delovanjem, odnosno, da je njihova uloga u životu pojedinaca i čovečanstva adaptivna. Dok je za negativne emocije bilo nesmetano definisanje njihovih funkcija i težnji delovanja, za pozitivne emocije one su ostajale nejasne i nespecifične. Tako se obično smatra da je strah povezan sa težnjom ili nagonom da se pobegne, ljutnja da se napadne, gađenje da se otarasi objekta gađenja itd., dok je s druge strane radost, recimo, povezana sa besciljnom aktivacijom (isto, 1367-1368). Razlog zašto se u ovom istraživanju gotovo isključivo govori o negativnim emocijama je jednostavan – politici u Srbiji se pretežno pristupa kao negativnoj pojavi, tj. onoj koja stvara pretežno negativne efekte po stanovništvo zemlje.

Toits (Peggy Thoits) kaže da većina sociologa podržava mišljenje da emocije jesu motivatori ponašanja, ali da su retki njihovi pokušaju da odrede koja emocija vodi kojoj vrsti ponašanja. Međutim, određene veze se uočavaju; na primer, za refleksivne emocije (krivica, stid, ponos) i one koje su u vezi sa zauzimanjem tuđe pozicije⁴⁹ (empatija, sažaljenje) smatra se da su prosocijalne, tj. da motivišu samokontrolu (Thoits 1989, 328). Ako je tako, suprotnost ovima bi predstavljale emocije čije izražavanje je antisocijalno, tj. ugrožavajuće za druge, ali i za samu osobu koja te emocije doživljava. Emocije koje podstiču na takvo ponašanje bile bi, na prvom mestu, mržnja, ljutnja i bes.

⁴⁹ Engl. *role-taking emotions*.

Ljutnja, mržnja, prezir i gađenje

Za ljutnju postoji dugo naučno interesovanje – u filozofiji je prisutno još od Aristotelovih razmatranja ljutnje ocenjene kao paradigme emocija (v. Solomon 2003), neretko se njome bave psiholozi kao jednom od bazičnih emocija ili kao kulturno konstruisanom (na primer: Izard 1977; Ekman 2011; Averill 1983), te antropolozi koji su izučavali ovu emociju u njima stranim kulturama (na primer: Briggs 1970; Levy 1973; Myers 1988), sociolozi koji su kroz njeno izučavanje težili znanjima o različitim segmentima društvenog života (Schieman 2006) i dr. Kao što su neusaglašena određenja emocija kao fenomena u okviru različitih naučnih disciplina ali i u njihovim okvirima razvijanih teorijskih perspektiva, tako su i shvatanja o pojedinačnim emocijama – vrsti njihovog objekta i onome što ih izaziva, relaciji sa drugim emocijama i, uopšte, onome što se smatra ključnim karakteristikama neke emocije, šta god one bile – različita.

Prema jednom od stanovišta, specifičnost ljutnje u odnosu na druge emocije se ogleda u prirodi predmeta ili objekta ljutnje, a on je prepoznat u osobi – jednoj ili više njih, što će reći da je ljutnja usmerena na druge ljude, a ne na predmete ili događaje, tj. na nekoga, a ne na nešto (Grelan 2007, 104).

„Biti ljut na nekog znači doživljavati tu osobu kao drugačiju od onoga kakva bi ona trebalo da bude. U reči 'trebalo' nalazi se norma, vrednosna skala, koja je preduslov za ljutnju. Kada smo na nekoga ljuti, mi, dakle, upoređujemo ovu osobu sa merilom koje pokazuje kako jedna osoba treba da bude ili da dela.“
(Grelan 2007, 105)

Ljutnja je tako povezana sa očekivanjima, a to znači da prema sopstvenim vrednostima, predstavama i ubeđenjima kreiramo želje i predstave o tome šta bi drugi trebalo, recimo, da čine. Kako iskustvo pakazuje da se retko dešava da jedna osoba ispunjava očekivanja druge, onda se može reći da je „praktikovanje“ očekivanja siguran put do ljutnje.

Međutim, smatram da možemo biti ljuti na nešto, na primer, na neku situaciju, na realnost životnih okolnosti. To je naročito prisutno u onim okvirima ljudskog delovanja u kojima ne postoje lični odnosi. Kao primer se mogu uzeti ulične tuče koje, kako se čini prema izveštajima medija, u poslednje vreme u zemlji neretko ishoduju težim fizičkim povredama ili smrću. Tako, nakon gubitka drage osobe se javlja ljutnja koja se odnosi na preminulog – ljutnja što se nije ponašao tako da ne dođe u situaciju koja ga je koštala života, na primer – ali prisutna je i ljutnja na one koji su počinili ubistvo. Međutim,

ukoliko su to nepoznate osobe onoj osobi koja ljutnju doživljava, onda počinio u nekom smislu, sami po sebi, mogu postati nevažni, te se pažnja sa njih kao objekata ljutnje prebacuje na neku „višu instancu“, na situaciju koja se desila, odnosno na ono što se prepoznaje kao stvarni izvor u smislu preduslova nečijeg ponašanja koje je dovelo do nečije smrti. Kako se u srpskom kontekstu ovakav događaj može interpretirati kao društveni problem, odnosno kao manifestacija dubljih poremećenih socijalnih odnosa, onda se objekat emocije prepoznaje u sociopolitičkom haosu, tj. u onome ko se smatra odgovornim za takvo stanje, a u Srbiji se ta odgovorna instanca neretko naziva državom, kao skraćena za državne institucije (zakonodavne, pravosudne), organe (reda i bezbednosti) i, kao važan činilac, politički akteri koji upravljaju tom državom. Ovako dolazimo do toga da objekat ljutnje ipak jeste neko a ne nešto, s razlikom u tome kakvu poziciju onaj ko proživljava ljutnju zauzima spram (elemenata) situacije, odnosno na koji način interpretira situaciju, te i da li je taj neko svestan ili nije osnovnog uzročnika ili uslova da bi se čin koji je izazvao ljutnju i desio dokle god o osnovnom uzročniku možemo sa izvesnom sigurnošću govoriti.

Neki istraživači smatraju da ne postoji ljutnja kao jedna ili samostalna emocija, tj. da postoje različite nijanse iskustva ljutnje – ljutnja kao „emocionalno stanje koje se sastoji od osećanja iritacije, sekiracije, gneva ili besa i povišenja aktivacije ili uzbuđenja autonomnog nervnog sistema“ spram čega identifikuju četiri emocije srodne ljutnji, a to su „emocije frustracije (koje uključuju neželjene ishode), emocije ozlojeđenosti (koje uključuju ishode koje uzrokuju druge osobe), emocije prekora (koje uključuju pripisivanje krivice) i emocije besa (uključuju i neželjene ishode i krivicu)“ (Schieman 2006, 494). I Ekman smatra da postoje mnogobrojna različita ali srodna iskustva koja nazivamo ljutnjom, odnosno da postoji „opseg ljutih osećanja, od lake netrpeljivosti do besa“ (Ekman 2011, 161), što podrazumeva različit intenzitet kojim neko proživljava emotivna iskustva, ali i različit nivo „iritacije“ čina koji emociju okida. Potiskivana ljutnja, tj. neispoljavana ljutnja ili neusmeravana kroz neki od vidova izražavanja ka objektu ljutnje, može voditi ka besu. Ono što ga razlikuje od ljutnje može biti intenzitet kojim se doživljava, te i oblik kojim se ispoljava u pogledu nivoa destruktivnosti izraza, da tako kažem – od verbalnih do lakših ili težih fizičkih povreda. Smatra se da ljutnju izaziva fizičko ili psihičko sputavanje ili kakve smetnje u aktivnostima orijentisanim ka cilju, a da fiziološke promene koje prate ovu emociju mobilisu energiju dajući onome ko doživljava ljutnju osećaj moći i hrabrosti ili samopouzdanja, kao i poriv da napadne, što se smatra, međutim, da treba razlikovati od čina agresije (Izard 1977, 87).

Svaka tzv. pozitivna emocija, ili sama po sebi ili kada je u vezi sa drugim i/ili sekundarnim emocijama, može biti i negativna i obrnuto. Jedan od izraza ljutnje je napad (upor. Ekman 2011, 170, 172), a što znači da može biti izazivač sukoba i nasilja. Međutim, ljutnja (umerenijeg intenziteta) može biti dodatni izvor snage i hrabrosti neophodne za odgovor na ugnjetavanja ili životne pretnje“ i „može omogućiti potrebnu odbranu ličnog integriteta i poboljšati odnos“ (Izard 1977, 89). Baš iz ovog razloga smatram da je podela na pozitivne i negativne emocije – gde bi pozitivne bile one poput radosti, ljubavi, sreće, a negativne poput straha, tuge, ljutnje, gađenja – zapravo, neodrživa. Emocije su komunikativne. To znači da predstavljaju signale, odnosno imaju signalnu funkciju, kako za nas same tako i za druge (Outly and Johnson-Laird 1998, 94), što znači da je njihova karakteristika da obaveštavaju (o ugroženosti ili povređenosti pojedinca na različite načine, o željama i stremljenjima pojedinaca, o potrebi da se pruži pomoć itd.), u čemu, u osnovi, nema ničeg negativnog. Zato je primerenije emocije deliti na prijatne, u smislu onih koje pružaju prijatnost onome ko ih doživljava, ili neprijatne, u smislu proživljavanja takvog iskustva. Svakako, neko bi mogao reći da ni ovo ne bi mogla biti sasvim održiva podela, jer se neko može osećati dobro proživljavajući neprijatne emocije, međutim, nastavak polemike u ovom pravcu bi izašao iz okvira potreba određenja emocija ovog istraživanja, te ću se ovde zaustaviti.

Prezir je emocija koja se doživljava prema osobama i njihovim postupcima na individualnom nivou, ali i na društvenom, usled ugrožavanja zajednice, tj. nepoštovanja hijerarhijskih i javnih obaveza pojedinca prema društvu (Hutcherson and Gross 2011, 721). Kako prezir nosi element omalovažavanja, recimo pri vrednovanju nečijeg ponašanja kao neregularnog, nemoralnog i sl., on je s jedne strane povezan sa hijerarhijskim odnosom među ljudima. To znači da se usled prezira koji osećamo jer nam se ne dopada neka osoba ili ono što ona radi, kako Ekman ističe, osećamo moralno superiornim u odnosu na tu osobu (Ekman 2011, 105).

Prezir i gađenje se u literaturi obično dovode u vezu sa ljutnjom (vidi na primer: Ekman 2011, 236; Hutcherson and Gross 2011; Izard 1977). Ekman (2011, 236) ističe da prezir često prati ljutnja i to njen blaži oblik poput iznerviranosti, ali i da može da se oseti bez ljutnje. Izard, s druge strane, smatra da ljutnja i gađenje ili odvratnost jesu tesno povezane emocije, ali da svakako postoje karakteristike po kojima se razlikuju. Jedna od njih jeste da gađenje nije potencijalno opasna emocija koliko i ljutnja. Gađenje izazivaju „stvari koje su pogoršane ili pokvarene, bilo organski ili psihološki“ zbog čega navodi da

je „prototip odvratne situacije nešto što je 'lošeg ukusa'. Kada čovek doživi neku situaciju (prljavštinu, smrdljivu sobu ili osobu) ili čak i neko nepristojno ponašanje (tuđe ili sopstveno), on može reći: 'To ostavlja loš ukus u ustima'“ (Izard 1977, 336). Kada je reč o efektima ove emocije, gađenje „može biti usmereno na ideju ili ličnost, uključujući i sopstvenu. Gađenje u kombinaciji sa ljutnjom može biti veoma opasno, jer ljutnja može da motiviše 'napad' a gađenja želju da 'se otarasi'“ objekta gađenja (isto, 337). Poput ljutnje, i gađenje može biti usmereno ka sebi i kao takvo može da smanji samopoštovanje i da postane uzrok samoodbacivanja.

Mržnja, vrlo srodna neprijateljstvu ili odbojnosti (Izard 1977, 96), određuje se kao „trajna, intenzivna antipatija“ prema drugome ili drugima (Ekman 2011, 162). Pored mržnje, ljutnja i gađenje spadaju u negativne emocije jer su usmerene na uništenje, te su u tom smislu asocijalne emocije koje se mogu izražavati kroz neki od oblika agresije. Izard uspostavlja vezu između neprijateljstva i agresije. Smatra da su „najistaknutije emocije u obrascu neprijateljstva ljutnja, gađenje i prezir“ (Izard 1977, 342). Efekti neprijateljstva koje komunicira negativne emocije, jesu primarno psihološke povrede, način da se nekome naškodi ili da se osramoti. Međutim, iz takve vrste odbojnosti prema nekome može da usledi agresija koja se određuje kao neprijateljska akcija ili neprijateljsko ponašanje; ona je „fizički čin koji može i ne mora biti delom podstaknut i održavan jednom ili više emocija iz neprijateljskog obrasca.“ (isto, 323). I u slučaju pokazivanja ili primene agresije, u pozadini stoji želja da se neko povredi ili osramoti. Ako agresiju shvatimo široko kako je Izard definiše, a to je da agresije obuhvata kako govor tako i različite fizičke činove, onda povreda naneta nekome, a koja sledi iz neprijateljstva, može da bude psihološka ili fizička. „Tako, neprijateljstvo se smatra kao kompleksno motivaciono stanje, a agresija kao ponašanje koje mu sledi“ (isto, 323). Najekstremniji izraz mržnje i prezira je, prema Outlijevom mišljenju, rat (Outli 2005, 136).

Tuga i patnja

Tuga i patnja se svrstavaju u tzv. negativne emocije. Već je bilo pomena o relativnosti dihotomije pozitivne/negativne emocije, kada je istaknuto da negativno konotirane emocije ne moraju to nužno biti. Ekman (2011, 135), na primer, smatra da tuga i patnja „mogu da doprinesu zacelivanju gubitka“, a da bi trpljenje zbog gubitka, zapravo, trajalo duže bez ovih emocija i još više bez slobodnog izražavanja ovih emocije.

Tada tuga sobom nosi pomirenje i prihvatanje. Takođe, ovakvim viđenjem dihotomije se ne implicira da su neke emocije pozitivne samo zato što nisu negativne – one, naprosto, mogu postojati kao deo našeg odnošenja prema pojavama koje nas okružuju ili čiji smo deo, a emocije pre možemo označiti kao prijatne ili neprijatne i njihovo izražavanje kao konstruktivno ili destruktivno kako za onoga koji emocije doživljava tako i za onoga ko je eventualni objekat emocije, odnosno u odnosu na koga se emocija ispoljava. Svaka emocija se izražava na određeni način ili načine, slično ili isto kao i neka druga emocija, nevažno je u ovom momentu. Kako ćemo usmeriti neku emociju i njeno izražavanje, svakako umnogome zavisi od nas. Ako je, na primer, uzrok naše trajnije tuge i patnje partnerski odnos, onda mi imamo izbor ili da činimo nešto kako bi, recimo, izazivali iste negativne emocije kod našeg partnera ili pak možemo povrediti sebe⁵⁰. I jedno i drugo je destruktivan način usmeravanja emocionalnog izražavanja. S druge strane, tuga i patnja, spram toga koja značenja dajemo činovima koji ih pobuđuju, mogu biti samo signali, tj. pokazatelji da taj odnos nije ono što je nama potrebno i, ukoliko ne možemo naći rešenje za odagnavanje tuge i patnje, možemo jednostavno izaći iz tog odnosa. Iz ovog primera vidimo da emocije same po sebi nisu negativne ili pozitivne već bi se pre tim vrednostima moglo okarakterisati njihovo ispoljavanje, tj. ono što onaj koji proživljava emocije radi sa njima.

Slično je i sa tugom i ljutnjom koje mogu biti „dve strane istog novčića“, odnosno to su emocije koje često stoje jedna uz drugu. Ako se poslužim ponovo primerom partnerskog odnosa onda bi taj odnos tuge i ljutnje izgledao nekako ovako. Kada partner ne ispunjava naša očekivanja, a ona su zasnovana na našim predstavama o recimo „ispravnom“ ili poželjnom partnerskom ponašanju, mi možemo biti ljuti na našeg partnera. Ali ako prihvatimo realnost da naš partner nema iste predstave i ubeđenja kao i mi i ako uz to poštujemo nečiji izbor da se ponaša u skladu sa svojim predstavama, onda mi možemo samo biti tužni što realnost nije drugačija, ali ne i ljuti. Ovde dakle važnu ulogu u izboru naših emocija imaju, ne procenjivanja na koje akcenat stavljaju kognitivistički orijentisani teoretičari emocija, već značenja koja pripisujemo nekim događajima. Tako, da nastavim obrazlaganje na istom primeru, nismo ljuti na partnera zato što se ne ponaša u skladu sa našim željama i potrebama, jer znamo da to ponašanje nije usmereno na ili protiv nas, već je ono proizvod partnerovih želja i potreba.

⁵⁰ Emocionalni poremećaj se kod tuge i patnje pokazuje kao depresija (Ekman 2011, 180) što ima autodestruktivne elemente.

Jedinstvenost tuge-patnje Ekman (2011, 202) je prepoznao na dva nivoa – jedan se odnosi na trajanje emocije koje može biti duže nego u slučaju drugih emocija (Ekman inače smatra da su emocije relativno kratkotrajna stanja, od čega izuzetak čine tuga-patnja) i drugo je shvatanje o postojanju dve strane ove emocije koje se međusobno smenjuju, a to su rezignacija tuge i mahovitost patnje. Ekman opisuje odnos ove dve emocije na sledeći način:

„U trenucima patnje postoji protest; u tuzi više postoji pomirenost i obeznađenost. Patnja nastoji da se aktivno nosi sa izvorom gubitka. Tuga je više pasivna. (...) Nakon perioda protestne patnje, obično sledi period tužne pomirenosti, u toku koga se čovek oseća potpuno bespomoćno; zatim se protestna patnja ponovo vraća u okviru nastojanja da se povrati izgubljeno, pa opet nastupa tuga, pa patnja i tako još dugo.“ (Ekman 2011, 131)

Pri gubitku ili onome što se doživljava kao gubitak, sa ovim emocijama neretko se smenjuje još jedna, a to je ljutnja. Tada, pri gubitku, recimo drage osobe, možemo biti ljuti na osobu čije se odsustvo doživljava kao gubitak, možemo biti ljuti na onoga koga smatramo odgovornim za taj gubitak – sebe, druge ljude, boga, kosmos, prirodu, sudbinu, državu itd. Tada je ljutnja, na neki način, „odbrana od patnje, zamena za nju, a ponekad i lek“ (isto, 134). Ako odemo korak unazad, međutim, postavimo pitanje kako smo uopšte „puni tuge“ pri svakoj smrti bližnjih koju doživimo? Kako nešto za šta svi imamo svest, ili bi bilo očekivano da je imamo, a to je da je smrt neminovnost života pa tako i sastavni deo života, izaziva toliko tuge? Ovo su delimično retorička pitanja, barem jesu za antropologe; naučeni smo da na određeni događaj, pojavu, situaciju, emotivno reagujemo na određeni emotivan način. Moglo bi se reći da je smrt u zapadnoj kulturi, u okvirima međuljudskih relacija, objašnjena kao *gubitak*, a ne kao, recimo, *odvajanje* među ljudima. Zato se smrt drage osobe žali, a ne proslavlja se, recimo, kao završetak date forme života kojim se otvara mogućnost nekog (drugog) početka.

Sreća i radost

U ovom istraživanju, sreća se shvata kao emocionalno stanje, istovremeno individualno doživljeno i kulturno oblikovano stanje, baš kao i druge razmotrene emocije. Drugim rečima, sreća je pozitivno životno emocionalno stanje koje iako je doživljeno individualno, doživljeno je u datom društvenom i kulturnom kontekstu koji zadaje značenja i „sadržaj“ sreće. Čini se da je sreća u odnosu na ostale emocije

neuhvatljiva, odnosno da ju je teže odrediti. Zato smo o sreći skloni da govorimo pozivajući se na, nazvaću ih, činioce sreće poput ljubavi, zdravlja, porodice, dece, posla, novca, slobodnog vremena itd., odnosno pozivaju se na elemente koje u svakodnevnom životu prepoznamo kao one od ključne važnosti, te koje smo skloni da posmatramo kao kakve (pred)uslove za bivanje srećnim. Ti činioci se moraju shvatiti uslovno jer, ne samo da za šire razmatranje i razumevanje sreće nabrojani činioci ili parametri ne mogu stajati sami za sebe, izolovano od ostalih, niti biti dovoljni sami po sebi, nego ne bi valjalo zanemariti ni činjenica da o sreći vrlo često nije moguće govoriti pomoću bilo kakvih sličnih konkretnih parametara.

Delimično objašnjenje ovoga se može naći u Hans Grelanovom shvatanju sreće (Grelan 2007, 113-123). Ovaj autor smatra da je sreću najbolje definisati preko sličnosti i razlika sa onim s čim se često povezuje ili brka – sa radošću, ističući da je osnovna razlika među njima u tome što je radost fokusirana, a sreća nije. Kako to Grelan objašnjava? Prvo treba pojasniti da ovaj autor emocije definiše kao način na koji se odnosimo prema nečemu (v. Grelan 2007, 65-68), te tako i radost određuje kao odnos prema nekom predmetu, bilo da je on nešto konkretno ili apstraktno. Predmet je zapravo ono zbog čega se čovek u ovom slučaju raduje. Kada se to dešava – kada se čovek raduje – on je fokusiran na određeni predmet koji je dakle tada „u središtu pažnje, pa je sve drugo manje bitno“ (isto, 122). Nasuprot tome, sreća nije fokusirana i ono što je pobuđuje nije predmet sam po sebi već nešto obuhvatnije; ona predstavlja odnos prema egzistenciji (sveta) kao celini, u šta je svakako uključena i lična egzistencija i način života. Sreća je dakle, prema Grelanovom najopštijem shvatanju, „pozitivno životno osećanje“ (isto, 123).

Odredivši je na taj način, Grelan izbegava od strane pojedinih autora (v. Haybron 2005) osporavanu teoriju životnog zadovoljstva, pod čime se obično podrazumeva stepen do kojeg neko povoljno procenjuje kvalitet svog života (Veenhoven and Ehrhardt 1995, 33), a pod zadovoljstvom „stepen do kojeg individua procenjuje da su ispunjene njene težnje“ (Veenhoven 1991, 9). Daniel Hajbron, izraziti protivnik ovakvog pristupa sreći, čvrsto zastupa mišljenje da sreću treba razumevati kao emocionalno stanje, jer između ostalog smatra da „ono za šta smo najzainteresovaniji u razmišljanju i govorenju o sreći tiče se emocionalnog stanja. Upotrebe povezane sa životnim zadovoljstvom su u najboljem slučaju sekundarne“ (Haybron 2005, 297). Razlikujući (životno) zadovoljstvo od sreće kao emocionalnog stanja, ne bi valjalo potpuno isključiti zadovoljstvo kao najbliži pojam kojim se prisustvo ili odsustvo sreće, pa i njen intenzitet, neretko određuju,

spram čega bi pojam „zadovoljstvo“ mogao biti korišćen kao „pomoćni pojam“ – kao onaj koji je u vezi sa srećom, a ne istovetan sreći. Iskustvo nam je puno puta pokazalo da kada smo zadovoljni nečim ne moramo zbog toga osećati ni radost, a još manje sreću – može samo načiniti pozitivnu kognitivnu procenu, odnosno dati pozitivna značenja pojedinim fenomenima iz stvarnosti koji ne moraju učestvovati u našoj sreći – dok s druge strane kada smo srećni, gotovo je sigurno da možemo reći i da osećamo zadovoljstvo. Dakle, zadovoljstvo je nedovoljno obuhvatan pojam koji ne može stajati namesto sreće. Takođe, s obzirom na to da je sreća kompleksno emocionalno stanje – a ovde se ispituje samo mali segment njenog sadržaja – bilo bi neprikladno koristiti se terminom „sreća“ u njegovom punom značenju. Zbog toga ću se u analizi koristiti sintagmom „uticaj na sreću“, kao i pomenutim pojmom „zadovoljstvo“, a sve to u smislu *udela* u nečijoj sreći.

Kao što je maločas rečeno, sreća je shvaćena kao emocionalno stanje koje je kompleksno i koje je u odnosu na ono što obično nazivamo emocijama (tuga, radost, strah itd.) opštije i do izvesne mere obuhvatno. To znači da ovako shvaćena sreća može ali ne mora nužno da uključuje druge emocije, što će reći, na primer, da ako smo tužni nismo i nesrećni, ili ako smo radosni, ne moramo, ali možemo biti i srećni.⁵¹ Sreća na prvom mestu uključuje pozitivna osećanja poput zadovoljstva, mira i spokojstva, nekakvo životno uzbuđenje, te osećaj zahvalnosti za to što jesmo ili poštovanja toga što smo, iako možda ne osećamo zadovoljstvo nekim segmentom naše stvarnosti ili nekom fazom svog života. U tom smislu, može se reći da sreća ima „sastavne delove“ koji nisu univerzalni, niti svi moraju uvek biti uključeni, tj. kombinacija svih njih nije neophodna da bi neko bio u stanju sreće.

Prihvatanje Grelanovog shvatanja da je sreća nefokusirana, tj. da ne postoji konkretna stvar zbog koje smo srećni i na koju je usmerena naša pažnja, ne podrazumeva shvatanje koje bi negiralo da postoje „okidači“ sreće, odnosno pojave, predmeti, fenomeni, događaji, misli i tome slično, za koje možemo reći da posredno uzrokuju sreću ili na neki drugi način učestvuju u njoj (recimo, utiču na njen intenzitet). Takvim pojavama smatram, na primer, rad i dokolicu koji će biti predmet kasnije analize u ovom poglavlju, ne same po sebi, već značenja koja nose u datoj kulturi i značenja i vrednosti koje imaju za pojedince u njihovoj stvarnosti; u tom smislu su i sadržani u sreći.

⁵¹ Takođe, kada recimo nismo radosni niti zadovoljni, obično nećemo reći da smo u stanju odsustva sreće, tj. da smo nesrećni, možda samo iz razloga što je to snažan i prilično nepoželjan pojam u ovdashnjoj sredini, te bi to „priznanje“ (da se osećamo nesrećno) značilo nekakav lični poraz i ne bi značilo „*da* životu“, kako na kraju Grelan uopštava određenje sreće.

Prema Grelanovoj filozofiji, sreća i radost su suprotne očajanju koje predstavlja odnos prema sebi samom i koji ovaj autor definiše kao stanje neželje biti to što jesi; ako se radujemo sopstvenoj egzistenciji, očajanje je suprotnost toga (Grelan 2007, 117). Ono je, dakle u vezi sa osećanjem bezizlasnosti, sa beznadom, sa nemogućnošću uviđanja rešenja ili sredstava za pronalaženje. Siromašto je društvena pojava koja se može uzeti kao primer okidača očajanja.

Strah

Strah je emocija koja je u vezi sa opasnošću, te objekat straha može biti bilo šta što se percipira kao opasnost (što bi bila kognitivistička vrsta određenja) ili u vezi sa čim postoji kulturna saglasnost da je pretnja po pojedinca ili grupu, što je usvojeno da je opasnost, u odnosu na šta se onda i reaguje (što bi bilo konstruktivističko određenje).

Tigar je opasna životinja. To je jedno od prvih saznanja koje smo dobili kao deca dok smo bili poučavani o vrstama i prirodi divljih životinja. Za razliku od mačke koja se „drži“ kao kućni ljubimac i koja može (malo) da nas ogrebe ako je naljutimo, kako smo učeni i najčešće imamo u iskustvu, tigar može da nas osakati ili ubije. Međutim, postavlja se pitanje je li strah od tigra prisutan kod onoga koji se nije susreo sa njim? Možemo li se plašiti od same predstave o njegovoj opasnosti, a što bi zapravo bio strah od posledica opasnosti? Drugim rečima, da li emocija postoji u odnosu na objekat sa kojim u realnosti nemamo dodira? Smatra da postoji. Poznajem ljude koji imaju strah od rata iako nikada nisu bili neposredno suočeni sa njim, niti iko od njihovih najbližih, ali jesu odrastali gledajući ljudske leševe na ekranu devedesetih godina u Srbiji i bezbrojne filmove o Drugom svetskom ratu (i partizanima).⁵² Razlog, dakle, leži u tome da je oformljena ideja ili predstava i dobijeno je posredno iskustvo užasa rata koji stvara strah od ove pojave, da ne kažem prakse. Zamislimo dalje da li bismo se tigra (ili rata) plašili kada bi nam, na primer, vračara od poverenja ili providenje reklo da nikada u životu nećemo imati neposredni susret sa tigrom (niti biti žrtve rata). Pouzdan odgovor na ovo pitanje verovatno da ne postoji, ali pretpostavka svakako može biti izvedena. Rekla bih da je odgovor negativan, odnosno da u navedenom slučaju ne bi postojao strah. Šta nam onda to govori? Na prvom mestu, to govori da rizik igra važnu ulogu u konstruisanju emocije straha, odnosno da verovatnoća da se neka neželjena pojava desi (u slučaju tzv. negativnih ili neprijatnih emocija) ili neka željena okolnost ne desi (u slučaju tzv.

⁵² Strah je bio prisutan i pre bombardovanja 1999. godine.

pozitivnih ili prijatnih emocija) ima značajnu ulogu u konstruisanju emocija uopšte. Međutim, mišljenja sam da, više od pitanja percipiranog rizika ima „vera“ u rizik, tj. ideja, bilo da je nje svestan ili nesvestan onaj koji proživljava strah, da postoji verovatnoća da će se neka nezgoda dogoditi, s jedne strane, kao i ideja o tome šta taj rizik zaista znači, odnosno koje razmere ta nezgoda može da ima. Urlih Bek kaže da „bez obzira koliko je mala verovatnoća da se neki udes dogodi, ona je i suviše velika tamo gde jedan udes [može da] znači uništenje“ (Bek 2001, 45-46), a možda i samo neku vrstu manje ili veće povrede. On to naziva *potencijalom katastrofe* (ili neke aktivnosti, događaja itd.) koji ljudi smatraju značajnijim od verovatnoće samih rizika.

IV. 3. Politika, emocije i svakodnevni život

Ako barem na čas prihvatimo shvatanje prema kojem:

„'emocije' nisu ni 'pojmovi' ni 'stvari' ni 'termini' u jeziku, one su složene narativne strukture koje daju oblik i značenje somatskim i afektivnim iskustvima – osećanjima tela (npr. napetosti mišića) i duše (npr. praznina), čije se jedinstvo ne može naći ni u strogim logičkim kriterijumima niti u vidnim karakteristikama objekata, već pre u vrstama priča koje uključuju nas same a koje nam omogućavaju da govorimo o sopstvenim osećanjima.“ (Schweder 1994, 37)

Drugim rečima, ako prihvatimo da emocije jesu uzrokovane i spoljnim činiocima, ne u smislu izražavanja emocija koje se obično smatraju unutrašnjim iskustvima ili stanjima, već u pogledu toga da su one pobuđene i konstruisane i spoljnim faktorima, u ovom slučaju odnosima onih koji ih doživljavaju i njihove prirodne ili sociokulturne okoline, onda se nameće pitanje koje su to priče ili poruke koje „složene narativne strukture“ stanovništva Srbije, neretko uobličene u termine emocija, komuniciraju? I koje su to „priče“ u koje su uključeni „obični ljudi“ u Srbiji? Može se reći da su to svi oni fakti koji se tiču svakodnevnih života ljudi prema kojima oni zauzimaju emotivne stavove, odnosno, na koje emotivno reaguju. Kao primeri se mogu navesti vizni režim koji je dugi niz godina važio za državljane Srbije što je stvaralo osećaj izolovanosti i poniženosti i kreiranje doživljaja „drugosti“ – i sebe u odnosu na svet i sveta u odnosu na sopstvo – a što je uzrokovalo i ljutnju i tugu i očaj; tu je zatim u srpskom društvu poslednje dve i po decenije konstantno pitanje (ne)zaposlenosti za koju su obično vezani pojmovi korupcije

i nepotizma za značajan deo stanovništva, a što uključuje emocije straha, strepnje, besa, patnje, očaja, ali i radosti i sreće tamo gde postoji osećanje uspeha; tu su i pojave poput „slučaja BusPlus“ koji obeležava otpor građanstva prema obavezama i pravilima koja neretko eskaliraju nasiljem, što se smatra izrazom besa i ljutnje. Svim navedenim primerima su zajedničke bar dve stvari – tiču se svakodnevnog života običnih ljudi i pod direktnim su uticajem političkih činilaca izvan i unutar naše zemlje.

U delu istraživanja čije predstavljanje sledi usredsrediću se na neke od pomenutih mogućih uticaja politike na svakodnevni život većinskog dela populacije, kao i na neke koji nisu pomenuti. Na prvom mestu, dotaći ću se teme siromaštva u Srbiji i to prevashodno u funkciji uvertire za analizu sreće kod mladih, radno sposobnih i zaposlenih ljudi s jedne strane, kao i jednog od mogućih uzroka pojave masovnog dugovanja za utrošenu električnu energiju stanovništva prema Elektroprivredi Srbije. Utoliko što „nezaposlenost predstavlja nedostatak posla koji obezbeđuje prihode“ (Margalit 1998, 212), a nedostatak prihoda je pak osnovni kriterijum određivanja ekonomskog siromaštva (a o kojem se ovde govori), siromaštvo i nezaposlenost se mogu preklopiti. Međutim, oni nisu sinonimi – niti je nezaposlena osoba nužno siromašna, niti je pak zaposlena osoba nužno ona koja nije siromašna, što je sasvim jasno i često demonstrirano u srpskom društvu. Nakon kraćeg određenja siromaštva uopšte i osvrta na „srpski“ primer, deo ovog potpoglavlja će biti posvećen predstavama zaposlenog dela mlađe populacije o radu i dokolici i uticajima na njihov opšti doživljaj sreće, dok će u potonjem delu biti razmotreni problemi koji se javljaju između dela stanovništva Srbije sa EPS-om, odnosno dela građana Beograda sa BusPlusom.

IV.3.1 Doživljavanje siromaštva u društvu (ili u državi) kao osnova upotrebe emocija u iskazivanju političkog nezadovoljstva

Siromaštvo stanovništva jedne zemlje je uvek povezano sa državnom politikom te zemlje. Ono je u zavisnom odnosu od nje, u smislu da državna politika koju sprovodi njena vlada, odnosno država, stvara preduslove za određeni nivo životnog standarda, ali ne preuzima odgovornost za načine na koje će se građani nositi sa negativnim uslovima ili koristiti one perspektivne uslove. Dakle, država preuzima, tačnije, od nje građanstvo očekuje da preuzima odgovornost za socio-ekonomsko-političku klimu u zemlji⁵³ koja

⁵³ Na tome, praktično, i jeste zasnovana politika, pošto se izborna trka dobija ili gubi na osnovu činilaca kao što su nacionalni interesi, kriminal, ekonomija, i to redom koji zavisi od trenutka kada se izbori

pruža mogućnosti, te i eventualne buduće izbore svakog pojedinca, ali ne i za (is)korišćenje datih uslova. Ove dve sfere uticaja ili odgovornosti – država i pojedinac, iako povezane ili baš zato što su povezane, i to u pogledu siromaštva, jačim uticajem od strane države ka pojedincu, predstavljaju liniju spora ovih istovremeno, i kako se čini, interesnih sfera. Mogućnost „žongliranja“ odgovornosti između ove dve sfere – državnih funkcionera (kao predstavnika države) s jedne, i pojedinačnih građana s druge strane, stvara svojevrsan začarani krug. Način na koji građani – bilo kao pravna ili fizička lica – utiču na siromaštvo zemlje jeste, na primer, utajom znatnijih poreskih iznosa, masovnim neregulisanjem godišnjih poreza za nekretnine i drugih, izbegavanjem korišćenja fiskalnih kasa itd., a što su inače neki od načina (novčanog) popunjavanja državnog budžeta. S druge strane, ne mogu se ignorisati krizne devedesete za vreme kojih „sankcije i troškovi rata vode ka hiperinflaciji, zalihe se smanjuju, a nezadovoljstvo i razočaranje rastu“ (Naumović 2009, 55), kada se generiše tzv. siva ekonomija, razvija i institucionalizuje kriminal i nasilje i, sveuzev, stvara klima opšteg bezakonja, a još manje bi valjalo ignorisati nastavak ili održavanje kriminalizovanog društva i produbljiivanja siromaštva u periodu tzv. druge tranzicije, kako je obeležava Ivan Kovačević. Nastali i održavani haos u kojem se „sve može i ništa ne mora“ generiše, kao nuspojavu, predstavu kod stanovništva o „imanju prava na pravo nemanja obaveza i dužnosti“ što se odražava na pravo da se, recimo, ne izvršavaju poreske obaveze, dok su, s druge strane ili istovremeno, kako kod kog „ekonomskog sloja“ stanovništva, postojale objektivne okolnosti života na ivici egzistencije koje su ovakve obaveze stavljale u drugi-treći plan. Svakako da postoji još razloga maločas pomenutog ponašanja građana, na primer nepodržavajući uslovi za održivost sitnih preduzetnika i niz mera sličnih efekata, ali i pre svega nepoverenje u predstavnike (svake nove) vlasti da neće odlivati državne novce u pravcu u kojem ne treba da idu. Da bi se među stanovništvom razvilo uverenje da postoji značajno „curenje“ novca iz budžeta, nije nužno biti psihološki zatrovan sadržajima bezbrojnih afera u vezi sa privatizacijama, legalizacijama i dozvolama za izgradnju nepokretnosti, (ne)izgradnjom puteva i čime sve sličnim ne; ponekada je dovoljno uz pobuđenu kritičku pažnju oslušnuti govore i ispratiti gestikulacije čelnih ljudi zemlje. Tako, na primer, ako se pažljivije pogleda intervju sa trenutnim premijerom Vlade Republike Srbije u emisiji *Magazin „OKO“* emitovanoj na prvom kanalu Radio televizije

održavaju, a s obzirom na to da je ovde reč o siromašnom društvu, čini se da se ekonomski aspekt izdvaja kao najznačajniji.

Srbije⁵⁴ u kojem, apelujući na građane Srbije da izvršavaju svoje poreske dužnosti, ovaj političar, obrazlažući apel da od poreza živi ova država, istovremeno sa izgovaranjem reči „država“, stavlja ruku na svoje poprsje, upućujući tako na sebe, odnosno, u krajnjoj liniji, izjednačavajući državu i sebe (kao premijera ili kao pojedinca, može se tumačiti u skladu sa individualnim shvatanjima građana).

Na ovako opisan način o dvosmernom uticaju, i na tom mestu, krug se ne zatvara, već se negativna spirala nastavlja kroz staro pitanje uticaja države na siromaštvo njenih žitelja, a kako siromaštvo nije isčezlo niti je uspostavljena pravno uređena država – niti pod uticajem državnih funkcionera niti pod pritiskom građanstva – na dobitku nisu, da tako kažem, ni država ni stanovništvo. I verovatno neće biti dok god se ne stvori svest o zajedničkim interesima, odnosno o tome da to ne moraju, jer u osnovi i ne bi trebalo, biti dva suprotstavljena entiteta koji rade jedno protiv drugog. Kao što se primećuje, i sam stav iznesen u prethodnoj rečenici jeste refleksija ukorenjenog osećaja o podvojenosti dva entiteta utemeljenog u doživljaju i shvatanju države kao nekakvog i zasebnog „lica“. Na ovom mestu se neću dalje zadržavati na razrađivanju problema dihotomije Mi i Oni koja se prepoznaje među stanovništvom i državnim (političkim) funkcionerima,⁵⁵ već ću se vratiti početnoj temi – siromaštvu.

Uslovno, može se napraviti razika između dve vrste siromaštva – „objektivnog“ siromaštva, onog omeđenog pojedinim utvrđenim parametrima za određivanje siromaštva, i „subjektivnog“ siromaštva, ne u smislu individualnog, tj. siromaštva pojedinaca sa imenom i prezimenom, već u smislu društveno pojmljivog siromaštva, na koje ukazuje Avišaj Margalit, odnosno kulturno konstruisane predstave o tome šta jeste a šta nije siromaštvo. Obe „vrste“ siromaštva se odnose na materijalno stanje građanstva, ne na kulturno, duhovno, etičko ili kakvo drugo siromaštvo, iako su ove nabrojane vrste neretko u vezi sa ekonomskim stanjem životnih uslova, a neretko i parametri određenja druge pomenute vrste siromaštva.

Nekoliko je parametara koji se uzimaju kao kriterijumi, ovde nazvanog, „objektivnog“ siromaštva, a to mogu biti: prihod, osnovne potrebe i sposobnost. Prema prvom kriterijumu, smatra se da je čovek siromašan samo ukoliko je visina njegovih *prihoda* ispod određene linije siromaštva koja se definiše kao prihod dovoljan za određenu količinu hrane, a koje su usvojile mnoge zemlje baš da bi mogle da prate

⁵⁴ Dana 14.07.2014. godine.

⁵⁵ O tome će biti nešto reči u odeljku pod nazivom *Empatija kao strategija premošćavanja jaza između političara i stanovništva*.

napredak u smanjenju siromaštva (Kovačević 2008, 14). Filozof Margalit smatra da je siromaštvo samo po sebi ponižavajuće a da surovo siromaštvo koje nagoni na borbu za osnovne egzistencijalne uslove – hranu, stanište, odeću i obuću, „može da otupi osećanje poniženosti, ali ne može da ukloni opravdanje za to osećanje.“ (Margalit 1998, 195). Drugi kriterijum se odnosi na *osnovne potrebe*. Prema njemu siromaštvo znači lišavanje materijalnih sredstava potrebnih za zadovoljenje minimalnih prihvatljivih čovekovih potreba, uključujući hranu. Smatra se da ovaj koncept lišavanja umnogome prevazilazi nedostatak ličnog prihoda, s obzirom na to da on uključuje potrebu za osnovnim neophodnim i važnim uslugama za koje se smatra da zajednica treba da obezbedi kako bi sprečila mogućnost da ljudi zapadnu u bedu, a one uključuju potrebe za zdravstvenim i obrazovnim uslugama, kao i potrebe za zapošljavanjem, participacijom itd. Kao treći kriterijum izdvaja se *spособnost*, tj. odsustvo nekih od osnovnih sposobnosti za funkcionisanje. U tom pogledu se siromašnom smatra osoba koja nema mogućnosti da ostvari izvestan minimalan ili prihvatljiv nivo funkcionisanja. Ovde se pod funkcijama podrazumeva raspon od fizičkih funkcija poput dobre uhranjenosti i posedovanja adekvatne odeće i smeštaja, do složenijih društvenih funkcija poput učešća u životu zajednice. Budući da relativizuje odsustvo prihoda i dobara, ovaj pristup usklađuje pojmove o apsolutnom i relativnom siromaštvu (Kovačević 2008, 14).

Kada je reč o siromaštvu u Srbiji,⁵⁶ prema Strategiji za smanjenje siromaštva koju je Vlada Republike Srbije izradila još početkom 2003. godine, petina stanovništva Srbije spada u kategoriju siromašnih, a evo kako se to spram prihoda kao kriterijuma siromaštva objašnjava:

„U 2002. godini u Srbiji je približno 800.000 ljudi bilo siromašno (10,6% stanovnika ili 250.000 domaćinstava) jer je njihova potrošnja (po potrošačkoj jedinici) bila manja od 4.489 dinara ili \$72 mesečno, odnosno \$2,4 dnevno, što je utvrđeno kao nacionalna linija siromaštva. (...) Pomeranje linije siromaštva sa

⁵⁶⁵⁶ A kao glavni razlozi njegove pojave navode se sledeći: „Главни неекономски фактори ове [економске] кризе [која је условила пад животног стандарда становништва и раст сиромаштва] били су дезинтеграција претходне Југославије, рат у окружењу, међународна изолација земље и НАТО бомбардовање. Главни унутрашњи фактори кризе потичу од застоја у процесу социјалне и економске трансформације до којих је дошло због оживљавања традиционалистичких облика друштвене интеграције и деградације политичке културе након урушавања социјализма. Све ово је довело до недостатка политичке воље да се спроведу радикалне институционалне реформе, што је за последицу имало успорен развој тржишних институција и правне државе“ (2003, 5). Dostupno na: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/strategija_siromastvo.pdf (30.07.2014.)

4.489 dinara na 5.507 dinara (tj. sa \$2,4 na \$2,9) povećava broj siromašnih u Srbiji na 1.600.000 (474.000 domaćinstava), odnosno na 20%.⁵⁷

Činjenica da na sajtu Vlade Republike Srbije ne postoje Strategije novijeg datuma, tj. one izrađene nakon 2002/2003. godine, vodi pretpostavci da već čitavu deceniju nisu rađena nova sistematska istraživanja siromaštva, te ni izrađeni novi planovi delimičnog rešenja (jer se siromaštvo nikada ne ukida sasvim) ovako velikog problema prisutnog u srpskom društvu. To se, do izvesne mere, afirmativno odnosi prema tvrdnji pojedinih istoričara:

„U političkoj istoriji Srbije ne postoji politička stranka koja u svojim programskim ciljevima nije isticala političke slobode. U isto vreme, nema niti jedne stranke koja je imala jasan program ekonomske modernizacije, stranke koja bi se zalagala za to da se jednom raskine začarani krug siromašnog društva u kome je nemoguće socijalno raslojavanje zato što ono većinu naroda ostavlja na najnižoj skali socijalne lestvice.“ (Perović 2006, 31)

Islustracije radi, a usled gore pomenute činjenice, pozvaću se na novije, ali nezvanične podatke koji govore da i danas *najmanje* milion ljudi u Srbiji spada u kategoriju siromašnih, bilo da su u statusu zaposlenih ili nezaposlednih. Kaže se sledeće:

„Na samoj ivici siromaštva je skoro 80.000 zaposlenih čija su preduzeća pod blokadom, ali i 100.000 radnika kojima gazde ne uplaćuju ni plate ni doprinose, 320.000 starijih građana koji nisu ispunili uslove za penzionisanje i gotovo 700.000 nezaposlenih koji nemaju pravo na naknade sa biroa.” (Stjelja 2012)

Međutim, šta na takvu situaciju – siromaštva, rada sa malim ili nikakvim zaradama, nezaposlenosti i, sve ukupno, teškog života i, neizostavno, posmatrajući kroz prizmu emocija, svakodnevice pune straha, strepnje, patnje i ljutnje koje siromaštvo samo po sebi nosi – ima da kaže trenutni premijer Srbije. U svom pismu građanima Srbije, naslovljenom *Vreme je da se probudimo*, on kaže:

„Onima koji će povikati da im je dosta teškog života, reći ću da smo živeli mnogo bolje od onoga što smo zaslužili i zaradili.“⁵⁸

⁵⁷ Dostupno na: <http://vojvodinahouse.rs/wp-content/uploads/2011/05/1.-Strategija-za-smanjenje-siromastva-u-Srbiji-Rezime-i-matrice.pdf> (30. 07. 2014.)

⁵⁸ U nastavku su bili sledeći podaci izneseni: „Svojom neodgovornošću, pre svega, nas političara, uspeli smo da, samo u periodu od 2008. od 2012. povećamo nezaposlenost sa 14,4 na čak 26,1 odsto, kao i da povećanjem penzija i plata u javnom sektoru, bez ekonomske podloge, podignemo javni dug sa 34,2 na 62,5 odsto bruto domaćeg proizvoda!“ Dostupno na: <http://mondo.rs/a713482/Info/Srbija/Vucic-Vreme-je-da-se-probudimo.html> (30. 07. 2014.)

Drskost izjednačavanja velikog broja ljudi koji se bore za egzistenciju ili osnovne životne uslove koji jedan život čine vrednim življenja, kako to kaže Mrgalit, sa manjinom stanovništva Srbije za koju se, uopšteno i barem prema nekim od parametara iznesenim na ovom mestu, može reći da žive iznad onoga što bi se ocenilo kao pristojno, odnosno čiji je standard života (relativno) visok, izražava ili nerazumevanje i/ili nebrigu za socioekonomsko stanje u zemlji od strane čoveka koji predvodi Vladu ove zemlje, odnosno koji jeste ili se smatra za glavnog nosioca trenutne zvanične politike. To znači da trenutna vodeća politička ličnost ne shvata ili ne mari za činjenicu da svrha politike jeste u tome da se obezbedi takva sociokulturna sredina u kojoj je moguće „normalno“ živeti (šta god pod time podrazumevali), pa samim tim i biti srećan⁵⁹. Nedovoljna zainteresovanost ili čak ignorisanje siromaštva od strane političara, moglo bi postati ili jeste, pored samih efekata siromaštva, dodatni izvor frustracije građanstva životom u ovoj sredini, ali i njenom političkom scenom samoj po sebi. Naime, ako onaj ko ne razume ili ne želi da razume život na ivici egzistencije ili preživljavanje u doslovnom ili manje doslovnom značenju, a ujedno je i onaj na kojeg se gleda kao na glavnog aktera promena takvog stanja (bilo zato što je on na jednoj od najuticajnijih političkih funkcija, bilo zato što se u javnosti pokušava kreirati slika o njemu kao simbolu reformi i promena), onda se javljaju, pored svih emocija vezanih za siromaštvo kao takvo, i dodatne emocije usmerene na tog političkog aktera ili njemu slične.

Navedenom optužbom za dobijanje nagrade za nešto što nije zaslužno, a što je, kako će se videti kasnije, jedan od načina definisanja nepravde, što u kontekstu siromaštva znači da je ono zaslužno, s jedne strane dodatno unižava već ponižavajući život u krajnjoj bedi ili relativnom siromaštvu, dok s druge istovremeno služi da se odgovornost za težak život – a kada se radi o odgovornosti za negativno postupanje, onda govorimo o krivici, ako ne nameće stanovništvu, a onda svakako skida s leđa političara – kako onih prethodnika trenutnih, tako i ovih aktuelnih političara na vlasti. Tako ovakva optužba jeste suština kako odnosa političara prema građanima, tako i onoga kako političari shvataju politiku, ali i razloga negativnih osećanja koje građani preko političara vezuju za politiku kao društvenu delatnost.

Kako se, međutim, siromaštvo može još direktnije dovesti u odnos sa političkim pitanjima? Kao jedan mali primer koji doprinosi objašnjenju veze siromaštva i uticaja političkih aktera i države na siromašne, odnosno kao malo potkrepljenje da se

⁵⁹ O čemu će biti reči u narednom potpoglavlju.

siromašnim pojedincima i grupama može lakše i efikasnije manipulirati u svrhe ostvarivanja političkih – ličnih ili stranačkih – interesa, navešću situaciju iz skorije srpske političke prošlosti, a ona se tiče Dinkićevog obećanja besplatnih akcija u vrednosti od hiljadu evra građanima Srbije. Iako se mogla još tada naslutiti svrha obećanja, a što bi bila emotivna manipulacija, pa čak i ucena osiromašenog stanovništva kao jednog od elemenata predizborne strategije, svakako se nije mogla dokazati. Međutim, nakon Dinkićevog priznanja, to je postalo moguće. Naime, pred predsedničke izbore održane 2008. godine, Mlađan Dinkić, u to vreme ministar ekonomije i regionalnog razvoja, obećava svim punoletnim državljanima Srbije akcije u vrednosti od hiljadu evra, kako kaže delimično zaista verujući u to, ali i delimično, svesno manipulišući ekonomski osiromašenim stanovništvom Srbije. Da obećanje daje vođen jasnim političkim interesima i sam priznaje sledećom izjavom:

„Moram da kažem, imao sam jedan dodatni politički razlog zašto sam to uradio. Tada se održavao drugi krug predsedničkih izbora na kojima, kao što znate, nisam ja učestvovao nego čovek koga sam podržavao na tim izborima, Boris Tadić. Bilo je vrlo tesno. Smatrao sam da ako ovo uradim, da mu to može pomoći da dobije te izbore. On je bukvalno dobio izbore za sto hiljada glasova. Kad su naknadno agencije radile istraživanje na osnovu čega su se ljudi opredelili da u drugom krugu glasaju za njega, jedan značajan deo je rekao: 'Zbog besplatnih akcija.' Dakle, ja znam da sam tu možda pogrešio i sebi naneo štetu ali sam srećan što je Boris pobedio Tomu Nikolića.“⁶⁰

Komentari stanovništva na video-snimak su uglavnom izrazito negativni. Jedan od njih je direktno povezan sa temom siromaštva: „Bedno i jadno! (...) Govno jedno, lažeš gladan narod.“⁶¹ Očaj je ona emocija koja je dominantna kada govorimo o uspehu ovakve jedne političke strategije kroz prizmu siromaštva, emocija koja određeni broj stanovnika Srbije motiviše da veruju gotovo u bilo šta što obećava neko „bolje sutra“, čak i ono koje bi samo kratkoročno rešilo problem date kategorije stanovništva, a to je ekonomska beda. S druge strane, razumno je pretpostaviti da bi verovanje u ovakvu vrstu obmane kod (dela) najsiromašnijeg sloja stanovništva mogla biti i posledica sklonosti ljudi da, naročito u situacijama egzistencijalnih kriza, manje ili više svesno dozvole da budu obmanuti u zamenu za ponuđenu nadu; to je sklonost ka tome da se ima nešto, a ne ništa u slučaju

⁶⁰Mlađan Dinkić o akcijama od hiljadu evra.

Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=s8veMr9awMI> (07.08.2014.)

⁶¹ Isto.

siromašnih, ali i da se ima više a ne manje, u slučaju građanstva prosečnih, pristojnih primanja.

Živeći godinama u osiromašenom društvu i nezavidnim materijalnim uslovima, čini se kao da su obični ljudi u Srbiji razvili neku vrstu sposobnosti ili pronašli strategije da sa izuzetno malo novčanih prihoda, reklo bi se u mnogim slučajevima čak i većim rashodovanjem negoli prihodovanjem, (pre)žive. Kako je eksplicirano ranije u tekstu, to kako neko živi, tj. koji je standar nečijeg života, može se procenjivati i kroz neke od pomenutih „objektivnih“, „matematički“ utvrđenih parametra (na primer, odnos visine mesečnih prihoda pojedinca ili jedne porodice sa visinom mesečne tzv. potrošačke korpe za pojedinca ili jednu porodicu), ali može biti, i neretko jeste, u pitanju subjektivni doživljaj siromaštva određen kroz nivo kvaliteta života i mogućnosti. Tako dolazimo do onoga što je ovde označeno kao „subjektivno“ ili društveno pojmljivo siromaštvo. Govoreći o relativnosti shvatanja siromaštva, o tome da jedan čovek može biti siromašan na jednom delu planete ali imućan na drugom, Avišaj Margalit navodi da:

„biti siromašan ne znači biti među deset posto ljudi koji imaju najniže prihode. Siromaštvo se ne definiše prema raspodeli prihoda, nego prema društvenom pojmu o minimalnim uslovima egzistencije. Taj minimum je povezan sa društvenom idejom o tome šta je potrebno da bi se vodio ljudski život. Taj minimum odražava ideju praga ekonomskog državljanstva u tom društvu.“
(Margalit 1998, 197)

Ovde je, kako se kaže, naglasak na društvenom ili kulturnom pojmu o minimalnim uslovima egzistencije a što se može shvatiti dvojako – u užem i širem smislu. U oba slučaja, radi se o sociokulturnom određenju potreba u svakodnevnom životu s razlikom, rekla bih, u tome gde se granica tog minimuma postavlja, te se on može sagledati kao minimum i kao „minimum“. U prvom slučaju – u užem smislu posmatrano, granica minimuma bi bila određena u odnosu na ono što zahteva sociokulturna sredina u kojoj se život odvija, a to je onaj minimum potreba koje se tiču najosnovnije egzistencije (kakvog-takvog staništa, hrane, odeće, obuće), ali i recimo zadovoljenje zdravstvenih, obrazovnih, nekih od osnovnih socijalnih potreba i sl. Granica minimalnih uslova se može pomeriti u pravcu mogućnosti zadovoljenja potreba za određenom vrstom tehnike bez koje se savremena svakodnevica prosečnog urbanog čoveka smatra nezamislivom, a to bi, na primer, bili kompjuteri čije rukovanje predstavlja vrstu savremene pismenosti. Dakle, u ovom slučaju bi se minimum odnosio na svakodnevne potrebe spram

uobičajenih svakodnevnih aktivnosti prosečnog stanovnika. Iz perspektive osoba koje teško zadovoljavaju ovaj minimum ili je to najviše što mogu da dosegnu u pogledu kvaliteta života uslovljenog materijalnim sredstvima, postoje kulturne potrebe koje bi mogli okarakterisati kao „minimum“. Na primer, granica bi se u tom smislu mogla pomeriti u pravcu mogućnosti odlaska na letovanja i/ili zimovanja. Još više, u ovdašnjoj sociokulturnoj sredini, mogućnost putovanja u inostranstvo se može uzeti kao parametar, ne toliko za samoodređenje sebe kao siromašne osobe ili one koja to nije, koliko kao odlika ili parametar (ne)zadovoljavajućeg materijalnog stanja i kvaliteta života, tj. pristojnog života, a što se pokazalo kao jedan od rezultata razgovora sa ispitanicima čije predstavljanje sledi kroz nekoliko narednih redova. Dakle, mogućnost putovanja se može posmatrati kao parametar *nekog* nivoa siromaštva – svakako ne pukog siromaštva, ali da kao mera neke vrste osiromašenosti u pogledu kvaliteta života. Upravo je to – nemogućnost sticanja ušteđevine kojom bi se obezbedila putovanja i pored „pristojnog“ života koji su vodili – jedan je među najznačajnijim razlozima za emigraciju nekih od pomenutih ispitanika. Jedan ovakav parametar, tj. njegovo postavljanje za kriterijum, govori o želji ljudi za nečim više od jednostavnog preživljavanja, kao i o potrebi očuvanja ili ponovnog uspostavljanja ljudskog dostojanstva i prava da se vodi neki pristojniji život, kakvim god ga ovde mogli difinisali. Takođe, ovaj primer u kojem nije samo „suva“ egzistencija, tj. izrazito siromaštvo razlog da se menja svakodnevnica (npr. napuštanjem zemlje), pokazuje snagu relativnog, subjektivno pojmljenog siromaštva.

IV. 3. 2. Predstave o (sopstvenoj) sreći mladih zaposlednih ljudi u Srbiji

Utisak sveprisutnosti pojma sreća u zapadnoj kulturi⁶² podstakla me je da razmišljam o načinima na koje je kulturno konceptualizovan ovaj pojam, te da se primarno zapitam koji je njen sadržaj, odnosno koji su elementi – ukoliko ih je uopšte moguće prepoznati i odrediti – koji nekoga čine srećnim. Drugim rečima, interesovalo me je koji su to parametri koji učestvuju u doživljavanju sreće i na osnovu kojih neko sebe smatra srećnom osobom ili ne, te i na osnovu kojih o sopstvenoj sreći govori. Te parametre možemo razumeti kao „zahteve“ čijem se ostvarivanju teži, tj. koji bi trebalo ili bi morali biti zadovoljeni da bi se pojedinac osećao srećnim ili bar u to verovao.

⁶² Pojavljuje se kao poželjno stanje u svakodnevnom životu (sreću želimo i sebi i drugima), neretko i kao jedan od ciljeva koje pokušavamo dosegnuti u životu, prisutno je i u reklamama kao sredstvo sigurnije prodaje, u filmovima, kao recimo deo američkog sna itd.

Sreća će se u ovom istraživanju tretirati kao emocionalno stanje. Iako predstavlja individualno emocionalno stanje, sreća je kulturno konotiran pojam, što će reći da je njeno značenje zavisno od istorijskog momenta i sociokulturnog konteksta u kojem se doživljava i interpretira.⁶³ U kontekstu savremene Srbije, o sreći je moguće govoriti iz ugla odnosa pojedinaca prema pojedinim konceptima kao što su: ljubav, porodica, posao, novac, dokolica, zdravlje i tome slično, odnosno razumevati sreću iz ugla predstava koje ljudi imaju o fenomenima koje (mogu da) posmatraju kao činioce sreće, te pomoću kojih (mogu da) doživljavaju i interpretiraju sopstvenu sreću. U ovom istraživanju se neću primarno baviti time *šta je sreća*, već *šta ljudi misle* da ih čini srećnima i, još konkretnije, koji su to elementi stvarnosti i njihovih života koji utiču, ili za koje veruju da utiču na pobuđivanje, te i postojanje ili nepostojanje datog emocionalnog stanja. Pošavši od uverenja da se u tzv. zapadnoj kulturi kojoj u izvesnom smislu pripada i ovdašnja, rad nameće kao značajan element ljudskih života⁶⁴ i važan činilac ukupnog osećaja sreće, zanimalo me je da li rad i, u odnosu na njega, dokolica, tj. sve ono što ih sačinjava i sva značenja koja imaju za pojedince, ima ikakvog uticaja na njihovo bivanje srećnima. S tim u vezi, ovim istraživanjem se teži otkrivanju ne samo toga da li pomenuti uticaj postoji za pojedine ili sve ispitanike već, ukoliko je moguće proceniti da uticaja ima, ili da bar ljudi misle da ga ima, šta je to što je u vezi sa predstavama o radu i dokolici kao i realnošću vezanom za taj segment njihovih života, što zapravo utiče na sreću mladih, radno sposobnih ljudi u Beogradu, pa i šire, u Srbiji. Dakle, u ovom istraživanju će akcenat biti na radu i dokolici kao mogućim „gradivnim elementima“ sreće mladih ljudi u Beogradu, tj. kao mogućim činiocima sreće.

Rad i dokolica neće biti vrednosno konotirani pojmovi. Pod radom će se podrazumevati bilo koji oblik rada i forme radnog odnosa kojim se ostvaruju novčani prihodi, a pod dokolicom „ono vreme u životu čoveka koje se ne koristi za proizvodnju ili bilo kakvu drugu profesionalnu delatnost” (Žikić 2012b, 82). Kao što će se pokazati i u ispitaničkim predstavama, dokolica se može shvatiti i kao „rad s onu stranu nužnosti”

⁶³ To nam može posvedočiti, između ostalog, i kratak istorijski pregled odrednica sreće brojnih filozofa različitih epoha. Tako je prema Epikurovom shvatanju svrha kojoj teži svaki pojedinac bilo njegovo zadovoljstvo i blažen život (Čulibrk 1965, 8), Sokrat je sreću postavljao za cilj dobrog življenja (Mekman 2007, 401), srednjovekovna sholastika je isticala da je prava sreća u zagrobnom životu, dok je, nasuprot tome, Lukrecije Kar sreću video u oslobađanju ljudi od religioznog sujeverja; osamnaestovekovni filozof Holbah je verovao da biti srećan pre svega znači doprinositi sreći drugih ljudi, a slično je smatrao i Marks – da je najsrećniji onaj koji je usrećio najviše ljudi; britanski filozof B. Rasl ističe da su za sreću ljudi neophodne jednostavne stvari kao što su: hrana, stan, zdravlje, ljubav, posao, poštovanje ljudi i porodica (1965, 9-11).

⁶⁴ Neretko se pretpostavlja da je rad esencija čoveka (v. Despot 1976, 58), te da je najbolje i najkorisnije vreme ono koje je provedeno u radu.

(Despot 1976, 8) – materijalne nužnosti. Elementi koji rad i dokolicu stavljaju u međuzavistan odnos jesu, između ostalih, novac, vreme kao i emotivni odnos pojedinaca prema obe sfere njihove svakodnevnice, te će u istraživanju biti reči o ovim korelacijama u kontekstu uticaja na sreću.

Razmatranje rada i dokolice kao mogućih činilaca sreće mladih ljudi u Beogradu, odnosno ispitivanje predstava mlade, radno sposobne generacije o uticaju rada i dokolice na njihovo poimanje i bivanje srećnima, obavljeno je putem intervjua dela beogradske populacije, bliže određene u prethodnom oglaslju.

Rad i dokolica

Rad je moguće odrediti kao obavljanje profesionalne delatnosti čija se svrsishodnost ogleda u obezbeđivanju materijalnih sredstava, kao i u ostvarivanju ličnog profesionalnog napretka i zadovoljstva⁶⁵. U ovom istraživanju, rad će se posmatrati kao društveni i kulturni fenomen koji može biti činilac ili sadržalac sreće. Pod tim se podrazumeva i pretpostavlja da je radu u ovdašnjem društvu i kulturi pridodato izuzetno pozitivno značenje u životima odraslih jedinki, pa čak i prioritarno mesto u njihovom vremenu.⁶⁶ On, na prvom mestu, jeste nužnost koja, s druge strane, može ali i ne mora automatski da znači i otuđenost. Istina je da, kako Fridman tvrdi, „neki bezlični posao koji se nikada ne dovršava, ujedno predstavlja i posao u kome se ne učestvuje“ (Friedmann 1959, 199) – kako se na istom mestu navodi – ni psihički, ni moralno, ni društveno.⁶⁷ To, dakle, znači da rad može biti aktivnost kojoj je oduzeto svojstvo čovekovog samopotvrđivanja, zadovoljstva, smislenosti, napredovanja i tome slično, no radom nazivamo i ono delanje kroz koje se čovek ostvaruje, intelektualno razvija i napreduje, u kojem vidi izazove i užitke, što će reći da rad nije ili bar ne bi trebalo biti „puko sredstvo za održavanje egzistencije, svrsishodni, otuđeni rad“ (Despot 1976, 8), gde je njegova svrsishodnost, kako su tvrdili pojedni autori sredinom prošlog veka, „svedena na profit i potrošnost“ (Martinić 1977, 37), niti je onaj koji obavezno „instrumentalizuje sva bića i njihove

⁶⁵ Pitanje da li je i koliko je ovo potonje prisutno u stvarnosti, u ovom trenutku se ostavlja po strani, a o njemu će se raspravljati u delu analize.

⁶⁶ Rad donosi prihode koji omogućavaju egzistenciju, te i mnoga zadovoljstva i zadovoljenja potreba i želja, on je i deo društvenog identiteta jedinke, može biti statusni simbol, mera vrednosti itd., te u kontekstu (svako)dnevnog vremena, radno vreme neretko predstavlja najduži period dana, takođe i njegov obavezni deo, u odnosu na koji se organizuje sve preostalo vreme, odnosno obaveze i slobodne aktivnosti.

⁶⁷ Prema Fridmanovom shvatanju, „parcelisani i ponavljani zadaci“ (Friedmann 1959, 202) karakteristični za usko specijalizovane poslove u kojima se neretko „primenjuju načela odvajanja misli od izvršavanja“ (isto, 199) predstavljaju neke od glavnih uslova otuđenja čoveka od svog rada.

odnose“ (v. Despot 1976, 11). U odnosu na to kako se rad posmatra i kakva je stvarnost pojedinaca u vezi sa njim, rad je moguće posmatrati kao segment svakodnevnog vremena te i života, koji učestvuje u pojedinačnoj ljudskoj sreći i koji neretko biva i njeno merilo.

Kada je reč o dokolici, ona u ovom istraživanju neće biti negativno konotiran pojam koji bi se koristio, na primer, kao sinonim za *besposlenost* (v. Božović 1975, 24) ili *pasivnost* (v. Martinić 1977, 38), niti koji bi se povezao sa pojmovima *lenjost* ili *mirovanje* (Veblen 2008, 105) – što ne znači da sve to ne može uključivati – već će se pod tim pojmom podrazumevati sve vreme čovekovog života izvan vremena rezervisanog za profesionalni rad, što će reći van radne, ali ne i svake druge obaveze. To znači da će se dokolica manje-više koristiti u značenju slobodnog vremena koje Tena Martinić označava kao ono vreme koje je oslobođeno od organizovanog (profesionalnog) rada, ali ne i od svih obaveza, odnosno kao ono vreme koje uključuje neohodan odmor, ali i različite porodične i društvene obaveze, kao i dopunski rad (Martinić 1977, 4) pod kojim se ovde ne misli na rad koji donosi dodatne prihode. Dokolica nije shvaćena kao (vrednosno negativna) antiteza radu, kako je određuju u nekim od pomenutih socioloških rasprava (Martinić 1977, 9; Despot 1976.), ili barem to ne mora nužno biti, ne samo zato što rad ovde nije shvaćen prevashodno kao otuđeni, već i zato što sama dokolica može biti ispunjena radom, onim kreativnim, stvaralačkim ili saznajnim. U idealnom smislu, dakle, ona je podrazumevana kao „slobodna stvaralačka bit“ (Despot 1976, 8), kao „rad s onu stranu materijalne proizvodnje“ (isto, 154), odnosno, u ekonomskom smislu, kao „neproduktivno trošenje vremena“ (Veblen 2008, 105). Rad prisutan u dokolici se može označiti kao hobi, ali samo kada je to onaj dobrovoljni rad nemotivisan potrebom za prihodom, koji zahteva specijalizovano znanje i veštine (Gelber 1999, 23) i koji se može okarakterisati kao sistematska i relativno trajna aktivnost (v. Jenkins and Pigram 2003, 228). Dokolica je, stoga, vremenski prostor u kojem čovek ima mogućnost slobodnog izbora – makar to bilo u granicama šireg kruga zadatih izbora – u skladu sa čime postoji šansa da se čovek „izrazi i čak da se potpuno razvije,⁶⁸ ako za to ima sredstava i mogućnosti“ (Friedmann 1959, 158).

Jasno je da se rad i dokolica neće posmatrati izolovano jedno od drugog iz prostog razloga što je veza među njima višestruka. Na primer, rad kao dnevna nužnost diktira vreme preostalo za dokolicu; zatim materijalna sredstva obezbeđena radom mogu da utiču na sadržaj i kvalitet dokolice; takođe, lični emotivni odnos prema radu i

⁶⁸ Pri čemu smatram da se čovekov razvoj vrši, ili bi bilo poželjno da se vrši, paralelno kroz rad i dokolicu.

(ne)ostvarenost u njemu utićaće i na emotivna stanja i raspoloženja u vremenu dokolice dok, s druge strane, recimo, (ne)ostvarenost u dokolici i osećaj (ne)zadovoljstva koje ona može da proizvede, mogu uticati i na odnos pojedinca prema radu koji obavlja itd.

Istraživanje odnosa sreće i rada i dokolice organizovano je na sledeći način: prvo su bile ispitivane predstave ispitanika o sreći kao takvoj, nakon toga predstave o radu, potom o dokolici, te na kraju predstave o uticaju rada i dokolice na njihovu sreću. Iako struktura teksta koji sledi delimično prati pomenutu organizaciju istraživanja, dobijeni podaci uglavnom nisu analizirani nezavisno jedni od drugih. Fokus u analizi je stavljen na odnos uticaja predstava ispitanika o radu i dokolici i njihovih trenutnih situacija u vezi sa tim, na njihovo poimanje i osećanje sreće. Sama veza rada i dokolice posmatrana je kroz materijalno – odnos zarađenog novca i kvalitet dokolice, i kroz vreme – količina vremena provedena u radu i količina vremena preostala za dokolicu, te i kvalitet vremena dokolice u odnosu na zarađeni novac.

S obzirom na to da se radi o izuzetno malom uzorku ispitanika, analizirajući njihove odgovore i dovodeći ih u međusobni odnos, neću izvoditi nikakve opštevažeće zaključke, već će se svi oni odnositi isključivo na odabranu grupu, a pretpostavljaću da se neki elementi interpretacije mogu odnositi i na deo populacije koji živi i radi u drugim urbanim sredinama u Srbiji, sličnih životnih iskustva.

Kada se govori o radu i dokolici, zapravo se govori o značenjima koja imaju u datoj kulturi, bilo da su to ona opšta i uobičajena (kao na primer, obezbeđivanje egzistencijalne sigurnosti ili pak odmora od rada i obaveza), kao i ona koja su više subjektivna (rad kao mera čovekove vrednosti, ili dokolica kao ostvarivanje slobode). U zavisnosti od tih značenja i onih koji su dati sreći, zavisice i uticaj prvog na ovo potonje, odnosno, jednostavnije rečeno, od značenja i sadržaja predstava o sreći zavisice mesto koje rad i dokolica zauzimaju u ljudskoj sreći kao njeni mogući činiooci, kao i uticaj koji imaju na njeno prisustvo ili odsustvo.

U ispitaničkim odgovorima obično nije moguće napraviti granicu među pomenutim značenjima jer subjektivna značenja i vrednovanja ovih fenomena u osnovi jesu kulturno obojena, odnosno zavisna od sociokulturnog konteksta u kojem žive. Stoga ću izložiti i gde je moguće sumirati predstave ispitanika o radu, potom o dokolici, te na kraju razmotriti predstave o radu i dokolici u odnosu na sreću.

Predstave ispitanika o radu

Na pitanje šta za ispitanike lično znači raditi, odnosno koje značenje rad ima u njihovim životima, dva ispitanika su dala vrlo sličan odgovor. Rad za njih predstavlja sredstvo za ostvarivanje sopstvenih ciljeva, odnosno zadovoljavanje želja i potreba. Na nivou konkretnog, to bi značilo *novac* koji ispitanicima donosi različita dobra. Tako mlađem ispitaniku novac, recimo, omogućava samostalnost i nezavisnost od roditelja, te obojici egzistencijalnu sigurnost, dostupnost materijalnih predmeta i odvijanje, materijalnim relativno nesputanog, društvenog života. S druge strane, verujući da niko ne radi samo zato što mora, stariji ispitanik navodi: „Iz rada crpim osećaj sopstvene vrednosti u društvu, osećaj zajedništva sa drugim ljudima koji takođe privređuju na ovaj ili onaj način i, jednostavno, osećaj zadovoljstva u društvenom smislu – koristan sam i za sebe i za druge”. Mlađi ispitanik ističe da rad na izvestan način daje smisao njegovom životu objašnjavajući ne samo to da ne bi znao šta da radi sa sopstvenim slobodnim vremenom ukoliko jedan deo dana ne bi bio profesionalno angažovan, već naglašava prisustvo osećanja zadovoljstva i prijatnosti time što je u mogućnosti i pri sposobnosti da nešto sam stvara, a ne da to neko drugi čini za njega,⁶⁹ te da putem zadovoljavajućeg posla dobija podsticaj za nova saznanja i dalji razvoj na profesionalnom planu.

Za više ispitanica rad predstavlja način da se ispuni (dnevno) vreme. Jedna od njih pojašnjava da se to vreme ispunjava nečim korisnim što doprinosi i društvu u celini i njoj na ličnom planu, što bi značilo da kroz rad postaje efikasnija i da se kroz rad usavršava u datoj sferi. U slučaju drugih ispitanica, ispunjeno vreme radom za posledicu ima zadovoljstvo sobom i to na više nivoa: ostvarenost i kao stvaralačko biće i kao koristan faktor društva, i s druge strane, osećaj ostvarenosti činjenicom da se dolazi do manje-više želejnih prihoda; zadovoljstvo sobom nastaje i pri rešavanju zadatih problema, izazova, kao i usled mogućnosti nastavka saznavanja. Još jedna ispitanica je rad, posmatrajući ga kao suprotnost dokolici ili slobodnom vremenu, označila kao “nešto što ispunjavanja dan” u smislu popunjenosti vremena, ali i u smislu onoga što je ispunjava kao osobu i kao „radno biće“, što se neretko među ispitaničkim odgovorima podrazumevalo kao jedna od važnih odlika ljudske vrste.

To su neki od odgovora ljudi koji su u manjoj ili većoj meri zadovoljni svojim radnim pozicijama ili samo činjenicom da su uspeli da zasnuju za njih koliko-toliko prihvatljiv radni odnos. Nasuprot njima nalaze se ispitanici koji jedinu satisfakciju u radu koji

⁶⁹ Misleći, pre svega, na roditelje.

svakodnevno obavljaju nalaze u prihodima, s jedne strane u zadovoljavajućim prihodima gde se takav rad poima kao sredstvo za ostvarivanje željenih ciljeva i ispunjavanje sopstvenih želja i potreba, i s druge strane u prihodima koji obezbeđuju minimum preko zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba gde je onda rad shvaćen i doživljen kao „nešto što se mora da bi se preživelo“.

Iz gore ukratko navedenog, a uzimajući u obzir i na ovom mestu neizrečene podatke, moguće je izvući neku opštiju predstavu ispitanika o radu koji donosi prihode. Većina ispitanika veruje da je čovek „radno biće“, ono koje ima potrebu da bude stvaralac po sebi, a kako živi i radi u određenom društvu, da bude i aktivan i koristan član tog društva, te da cilj rada nije samo zarađivanje novca i ono što njegovo obezbeđivanje ima za svoju posledicu – manje-više osiguranu egzistenciju, materijalnu sigurnost, zadovoljavanje različitih potreba (školovanje, putovanja, socijalni život, pribavljanje predmeta za ličnu upotrebu itd.), ispunjavanje želja i tome slično. Način da se nastavi saznavanje i učenje, te da se napreduje u datoj oblasti, posmatraju se kao prednosti rada, pretpostavlja se, usled visokog nivoa obrazovanosti ispitanika. Kao ono što je primarno u radu, u ispitaničkim odgovorima najčešće se navodi na prvom mestu da to što se radi bude intelektualno izazovno i da ima nekakvog smisla (efekta i koristi); zatim se ističe važnost prijatnog okruženja i ljudi sa kojima se radi, kao i da rad bude adekvatno nagrađen, u vidu novčane naknade, svakako. Kada postoji izuzetno zadovoljstvo poslom koji se obavlja, ispitanici rad uopšte mogu doživeti kao izazov, kao način za otkrivanje sopstvenih sposobnosti, sopstvenog domena. Rad je, međutim, sagledan i kao jedan segment svakog radnog dana u nedelji, pa tako i velikog dela života, koji stoga oduzima jako puno vremena. S tim u vezi, konstatuje se i da nezadovoljstvo radnim odnosom ili svakodnevni problemi koji se javljaju ili se mogu javiti u vezi sa njim, unose nemir i brige u vreme van radnog, u dokolicu. Za ispitanike rad postaje besmislen ako je u pitanju samo sedenje na radnom mestu i otaljavanje posla, ili tzv. veštačka zaposlenost, koja se pripisuje zapošljavanju po političkoj liniji, a povezuje sa javnim sektorom, odnosno sa onim preduzećima za koja se smatra da se u njima mogu zaposliti ljudi koji to ne zaslužuju bilo svojim kvalifikacijama, bilo svojim odnosom prema radu.

Predstave ispitanika o dokolici

Po pitanju dokolice⁷⁰, svi ispitanici su se izjasnili kao o izuzetno značajnom segmentu svojih života primetno odbacujući ideju da je „jedino dobro utrošeno vreme rad“, kako ju je formulisao jedan ispitanik, a koja je u manjoj ili većoj meri prisutna u domaćem kulturnom sistemu vrednovanja vremena.

Pregledom ispitaničkih odgovora, uočava se da se o dokolici pretežno razmišlja iz ugla njenog odnosa prema radu sa kojim se dovedu u vezu na bar dva načina – kroz pojam vremena i kroz novac. O dokolici se govori kao o (dnevnom) vremenu preostalom po isteku radnih sati, u kojem ispitanici mogu da se posvete sebi i svojim interesovanjima, da rade stvari koje vole, ili da se bave nekim za njih novim aktivnostima. Stoga je dokolica u odgovorima definisana kao „sve ono što nije povezano sa poslom“. Za neke, to je i vreme koje je oslobođeno briga, dok za druge ta bezbrižnost, kao uostalom i druga emotivna stanja, može zavisiti i od dnevnih zbivanja na radnom mestu koja, ukoliko nisu učestala, utiču samo na njihovo dnevno raspoloženje, pozitivno ili negativno; ukoliko jesu učestala i traju kontinuirano izvestan period, onda ona, kako tvrde pojedinci, utiču na njihovo opšte emotivno stanje.

Suprotno očekivanjima, većina ispitanika se izjasnila da, generalno govoreći, ima dovoljno vremena za sebe i željene aktivnosti. Jedna od retkih je ispitanica koja je otvoreno rekla da nikad nemam dovoljno slobodnog vremena „zato što bi toliko toga želela, a dan je tako kratak“. Ispitanik kojem manjka slobodno vreme, kao i novac kojeg smatra osnovnim razlogom za nekvalitetno provedeno vreme u dokolici, više puta je pomenuo negativnost imanja puno slobodnog vremena iz razloga što misli da bi mu bilo „jako dosadno u životu“. I drugi ispitanici su o „prekomernoj“ dokolici govorili kao izrazito negativnoj pojavi koja je čak, kako tvrde, odgovorna za mnoge „ljudske stramputice“ (na primer, za odavanje porocima), potom za prisustvo negativnih i opterećujućih misli i tome slično. Oni koji su takvih pogleda na dokolicu nisu mogli da zamisle ikakvu dobrobit i užitak od „večite“ dokolice. Naime, kada su bili upitani da li bi voleli i da li bi na njihovo emotivno stanje pozitivno uticalo kada bi mogli da neprestano dokoličare bivajući materijalno dobro situirani i ne zaviseći ni od koga, gotovo sa zgražavanjem su odbijali tu pomisao. Svega dve ispitanice bi volele da mogu stalno da dokoličare pošto, kako objašnjava jedna od njih: „Ja u slobodnom vremenu praktično ne

⁷⁰ Nekolicina ispitanika termin „dokolica“ konotira negativno zbog čega pre koriste sintagmu „slobodno vreme“ kojoj pripisuju izrazito pozitivno značenje. U daljem tekstu, između ova dva pojma se neće naglašavati razlike u značenju.

blejim i meni nikad nije dosadno, zato što uvek uzmeš nešto da radiš, a radiš stvari koje tebe čine srećnom“, i dodaje: „Vreme dokolice ispunjavam stvarima koje volim da radim, jer ti zapravo i u njemu radiš, samo to nije taj rad koji je, da kažem, svrsishodan, plaćen itd. – svrsishodan je samo za tebe lično”. Postoje i oni ispitanici koji se ovim povodom nisu mogli izjasniti iz razloga što njihova dokolica nije najjasnije razgraničena od radnog dela dana, upravo zbog vrsta posla kojima se bave, te iz aktivnosti obavljanih u dokolici crpu konkretne informacije i inspiracije za svoj profesionalni rad.

U odgovorima ispitanika je više puta istaknuto da na kvalitet dokolice, te i na pozitivna ili negativna osećanja tako provedenim vremenom, utiče visina prihoda. Pojedini, pre svega, ekonomisti, pa sociolozi i socijalni psiholozi, bavili su se uticajem (relativnog i apsolutnog) prihoda na sreću (Schnittker 2008; Ball and Chernova 2008; Easterlin 2003). Iako su dosadašnja istraživanja obelodanila „paradoks prihoda“⁷¹ (v. Schnittker 2008, 257-258; Martin 2008) i iako se tvrdi da je sreća mnogo više u vezi sa voljenjem onoga što se već ima, nego sa konstantnim dobijanjem više (Martin 2008, 176), ne može se prenebregnuti činjenica da novac ipak ima određenu ulogu u (predstavi o) uticaju na sreću. Ispitanicima je postavljeno pitanje u odnosu na šta procenjuju visinu svojih prihoda, te u skladu sa čim imaju pozitivna ili negativna osećanja prema tome, s obzirom na činjenicu da „efekti prihoda mogu da zavise od procenjivanja toga da li je prihod adekvatan za održavanje željenog standarda življenja“ (Schnittker 2008, 259), te da li je prihod adekvatna nadoknada za uloženi rad nezavisno od standarda i toga koje se potrebe njime mogu zadovoljiti, kao i u kakvom je odnosu prihod sa visinom (prosečnih) primanja u zemlji u kojoj se živi i privređuje. Ni u jednom momentu ne zaboravljajući ovo poslednje – visinu dohotka u zemlji – prvi faktor⁷² se pokazao kao najznačajnije kod svih ispitanika, a samo dvoje među njima je, na drugom mestu, istaklo faktor adekvatnosti naknade za njihov rad.

U odnosu uticaja novca na kvalitet dokolice, pa tako i delimično na sreću, uočavaju se još neki faktori. Jedan tridesetpetogodišnjak uočava uticaj starosti na odnos novca i kvaliteta dokolice praveći paralelu između načina dobro provedenog slobodnog vremena kada je imao dvadesetak godina (kada mu nije bilo neophodno puno novca da bi se dobro zabavio i radio ono što ga ispunjava) i sada kada su se interesovanja i vrsta onoga što

⁷¹Istraživanja su, između ostalog, pokazala ne samo to da bogatiji ljudi nisu srećniji od ljudi sa prosečnim primanjima (v. Schnittker 2008), već i da su efekti visine prihoda na sreću mali u poređenju sa drugim faktorima kao što su međuljudski odnosi, zaposlenost, zdravlje (v. Ball and Chernova 2008).

⁷² Tj. procena prihoda u odnosu na neophodne troškove života, te druge potrepsitine i tek na kraju užitke u dokolici.

donosi radost i užitek promenili (kada mu je neophodna finansijska stabilnost kako bi dobio željenu komociju u slobodnom vremenu). Slično tome razmišlja i drugi ispitanik koji, samo malo mlađi od prvog, dodaje još razliku u kvalitetu dokolice s obzirom na doba godine, ističući da je leti potrebno manje materijalnih sredstava nego zimi.⁷³ Pored toga primećuje i uticaj sredine⁷⁴ koji može i ne mora imati veze sa godinama. Međutim, ono što se čini da ispitanici vide kao najveću uskraćenost u pogledu novca koje odvajaju za dokolicu i što pojedinci direktno povezuju sa srećom, jeste nedostatak sredstava za putovanja, što za bliže i jeftinije, što za dalje i skuplje destinacije.

Predstave ispitanika o uticaju rada i dokolice na sreću

Po pitanju toga šta je ljudska sreća, katkad ne postoji saglasnost „u glavi“ jednog ispitanika,⁷⁵ a još manje saglasnost među odgovorima različitih ispitanika. Neki od njih su u stanju da jasno definišu sreću, ponekad i isticanjem postojanja konkretnih pojava u njihovim životima, dok je drugima sreća suviše apstraktan pojam da bi ga jasno ili čak bilo kako odredili. Međutim, kada je reč o tome šta je to što ih čini srećnima, mogu se izdvojiti konkretni parametri koji se ponavljaju u zapaženom broju ispitaničkih odgovora, dok pojedinci pak smatraju da je ono što čini sreću moguće spoznati tek kada je prisustvo toga dovedeno u pitanje. Ovi potonji sreću definišu pomoću samo naizgled apstraktnog pojma, a to je *smisao*, te sreću označavaju kao osećaj smisla ili prisustvo smisla. Tako je nekolicina ispitanika implicirala ono što je jedna ispitanica artikulirala na sledeći način: „E, kad stvari počnu da imaju smisla, tad si srećan“. Grupa ispitanika – njih četvoro – sreću definiše kao životno zadovoljstvo, kao „stanje psihološkog mira i zadovoljstva svojim životom i okolinom u kojoj se nalazi“ ili kao „osećaj opšteg zadovoljstva životom“, tj. „svim aspektima života: ljubavlju, poslom, finansijama, zdravljem“. Sreća je definisana i kao postojanje sklada između očekivanja i njihovih ispunjenja, kao i između želja i njihovog ispunjenja.

Oni ispitanici koji govore o sreći pomoću konkretnih pojmova, najčešće pominju kao najvažnije njene činioce ljubav i posao. Međutim, među njima ima onih kojima je jasno da to može biti samo njihova predstava o tome šta bi ih usrećilo, a da je sasvim moguće

⁷³ Iz razloga što tzv. lepo vreme dozvoljava, na primer, obavljanje raznih aktivnosti na otvorenom i uopšte duže provođenje vremena u prirodi.

⁷⁴ Konstatuje uticaj prijatelja koji nameću vrstu druženja i zabave koja iziskuje izdvajanje određene sume novca.

⁷⁵ Jedna ispitanica je dala 4-5 definicija, odnosno jasno definisana određenja sreće i svako joj se, u konkretnom momentu razgovora, činilo gotovo jednako važno.

da i kada bi imali ljubav (pre svega misle na uzvraćenu partnersku ljubav) i posao (koji je odgovarajuć i smislen za njih), da opet ne bi bili srećni. To je pokazatelj da pojedini ispitanici ne “pate od ‘predrasuda o uticaju’” (Mekman 2007, 401), odnosno pokazatelj svesti da predstave o tome šta utiče na sreću ne mora biti zaista ono što ih čini srećnima. Takođe, ovo u izvesnom smislu može značiti potvrdu Grelanovog mišljenja da se radost kao fokusirana emocija (na primer, na pomenutu ljubav i posao) u stvarnosti brka sa srećom kao nefokusiranim i kompleksnim stanjem (za koje bi ljubav i posao bili samo okidači, a ne pojave na kojima je fokus), te se pokazuje da je čoveku kao članu datog društva i kulture svojstveno da iz svog kulturnog okruženja crpi kulturna značenja pojedinih pojava koje se u datoj kulturi prepoznajaju kao one čije dosezanje automatski podrazumeva i ostvarivanje srećnog života, što nije ili ne mora biti u realnosti.

Odavno je primećeno da čovek „projektuje svoje lične brige, svoja osujećenja i bojazni na svoje radno mesto, i obrnuto – sa svog radnog mesta na svoj dom.“ (Ferdinand Zweig prema: Friedmann 1959, 150). Postoje ispitanici koji su svesni da rad i dokolica predstavljaju, u osnovi, strukturu najvećeg broja dana, gotovo svakog dana u nedelji, te da je nemoguće da (ne)zadovoljstvo, recimo, postojećim radnim odnosom i svime što on svakodnevno sobom nosi, ne utiče na pozitivna ili negativna emotivna stanja tokom i van radnog vremena. Da li će se ona nazivati (ne)srećom ili imenom neke emocije⁷⁶, to zavisi od važnosti i učestalosti događaja koji ih pobuđuju, ali i od načina shvatanja sreće i drugih emocija. Dok se rad i dokolica pretežno posmatraju i doživljavaju sa aspekta svakodnevnog – svakog dana, na primer, ustajemo rano da bismo otišli na posao, odlazimo tamo gde bismo želeli ili ne da budemo tog dana, radimo ono što želimo ili ne, zadovoljni smo ili ne dnevnim radnim učinkom i shodno tome sa radnog mesta tog dana odlazimo kući sa pozitivnim ili negativnim mislima, osećanjima i tome slično – o sreći smo skloni da mislimo kao o emociji prisutnoj tokom (kraćeg ili dužeg) perioda u životu,⁷⁷ te je zato nazivamo i stanjem. Ako je tako i ako je emocionalno stanje nefokusirano, a emocija fokusirana – vratimo li se dilemi s početka pasusa zapitaćemo se – da li svakodnevni emotivni odnos prema radu, bio on pozitivan ili ne, možemo nazvati (ne)srećom ili je to samo neka od pozitivnih ili negativnih emocija? Zato što je sreća (kompleksno) emocionalno stanje, ne može se reći da emotivni odnosi prema datim segmentima rada i dokolice *jesu* (ne)sreća, ali to da oni *utiču* na sreću, smatram izvesnim. To što sreću možemo razumevati kao emocionalno stanje nefokusirano na određenu

⁷⁶ Ljutnja, bes, radost, strah itd.

⁷⁷ Što ne podrazumeva konstantnost intenziteta sreće.

pojavu, ne znači da je ne pokreću, ne pobuđuju konkretni događaji, fenomeni, predmeti, već samo to da je odnos prema njima drugačiji – oni uzrokuju i pokreću druga stanja ili emocije i doživljeni su u širem ličnom, sociokulturnom, pa i „životnom“ kontekstu u kojem i dobijaju značenja. Zato smatram da rad i dokolica kao takvi, nisu jedini (niti dovoljni) fenomeni koji posredno pobuđuju sreću, te ni oni koji su sami po sebi u fokusu, već su to kompleksne, dinamične i (manje-više) trajne pojave⁷⁸ u ljudskim životima koje, zajedno sa drugim važnim segmentima nečijeg života, moraju uzeti izvesnog učešća u ljudskoj sreći. Tome u prilog, svakako, ide pominjana činjenica da postoji jaka kulturna predstava o povezanosti rada i sreće, odnosno, kulturna perceptivna uslovljenost sreće radom, dok s druge strane, politička i ekonomska situacija u zemlji smanjuju profesionalnu pokretljivost⁷⁹ što (može da) pojačava pažnju na radu kao problemu.

Između ostalog, iz dva gore pomenuta razloga se, u datom društvenom kontekstu, javlja i nesaglasje između, na primer, tvrdnji ispitanika i ispitanice⁸⁰ o tome da jesu srećni zato što rade i još više zato što rade ono što vole i za šta su se školovali, sa kasnijim izjavama da, iako spolja gledano oni lepo žive,⁸¹ to nije lep život već je, kako tvrde, preživljavanje⁸². Tu se javlja sukob između, uslovno rečeno, unutrašnjeg i spoljašnjeg, tj. onoga što smatraju i osećaju da su njihove potrebe i težnje u životu, i onoga što realnost u zemlji u kojoj žive diktira za bivanje srećnim ili makar zadovoljnim.

Čini se da oni koji nisu zadovoljni svojim trenutnim radnim pozicijama, pomalo drugačije percipiraju uticaj rada na sreću. Kod tih ispitanika je osećaj nezadovoljstva i negativnih emocija vezanih za rad u fokusu daleko više nego kod onih koji su relativno ili takoreći potpuno zadovoljni. U slučaju onih koji su zadovoljni svojim radnim mestima, ne može se reći da na njihovu sreću manje utiče rad, već samo postoji manje fokusa, te i niži nivo svakodnevne svesnosti o tom uticaju; oni naprosto nemaju potrebu da se svakodnevno „bave“ tom temom. Međutim, na delimično povećanje pomenute svesnosti mogu uticati prethodna radna iskustva ispitanika, naročito tamo gde su ona ekstremno

⁷⁸ Trajne u smislu da radni vek traje nekoliko decenija te da je neko, na primer, izuzetno nezadovoljan datim radnim vremenom koje mu diktira (i remeti) dotadašnji životni ritam, ili je duži period nezaposlen, ili pak vrsta radnog mesta nije u skladu sa predstavama o željenoj radnoj poziciji itd.

⁷⁹ Relativno nesmetanu promenu radnih pozicija ukoliko postoji nezadovoljstvo ili prosto želja za daljim napredovanjem ili pak promenom iz nekog trećeg razloga.

⁸⁰ Koji su verenici i žive zajedno.

⁸¹ Žive u stanu u sopstvenom vlasništvu, i iako relativno skromnih primanja, finansijski su potpuno nezavisni od bilo koga.

⁸² Što ispitanik obrazlaže rečima: „Ja ne smatram da mi lepo živimo ako ne možemo, na primer, da jedan vikend mesečno uzmemo da negde zapalimo, onda da odemo na zimovanje, da odemo na letovanje...“, a ispitanica tvrdi slično: „Nije lepo življenje da mi imamo samo para da platimo račune i da jedemo i da kupimo možda još nešto, znači to nije lepo življenje, to je preživljavanje.“

različita, u negativnom smislu, u odnosu na trenutna. Tako, na primer, ispitanica koja ima izuzetno mučno iskustvo rada isključivo zarad ostvarivanja neophodnih prihoda, a potom i iskustvo za nju podsticajnog rada koji, kako kaže, „prija duši“, i tek relativno zadovoljavajućeg u pogledu novčane naknade, ume da poštuje svoju radnu poziciju i vrlo se uverljivo izjašnjava da je rad koji obavlja, i pored svih nedostataka, izrazito usrećuje. Na osnovu takvih iskustava, ista ispitanica pravi razliku između rada koji ljudi rade da bi obezbedili novčana sredstva i to naziva „radnom obavezom“, i rada koji ljudi ne doživljavaju kao obavezu, kao moranje, nego ga „rade zato što to iz nekog razloga hoće“.

Slično tome, ispitanica čije su jedino radno iskustvo honorarni poslovi koji ili nisu ono što bi je zadovoljavalo u intelektualnom i kreativnom smislu, a najčešće ni materijalnom, ili su za nju željeni honorarni poslovi nedovoljno dostupni, razlikuje dve vrste rada, i to su: „izmaštana verzija rada, a to je da je to nešto kroz šta se ostvaruješ, napreduješ i kao ljudsko i kao intelektualno biće i nešto što ti pruža jako veliku satisfakciju i neki smisao daje tvom postojanju. A s druge strane, možda neka mnogo *realnija varijanta*, nešto što odradiš osam sati da bi dobio neke pare i mogao sebi da priuštiš neka druga zadovoljstva”. Reklo bi se da na osnovu prve verzije, u koju je verovala dok nije stasala za zasnivanje radnog odnosa, ispitanica gradi svoju predstavu prema radu i radnoj poziciji a, pored ostalog i na osnovu te predstave biva nezadovoljna svojom aktuelnom pozicijom, i biva jedina osoba među ispitanicima koja otvoreno kaže da je nesrećna tim segmentom svog života što, smatra, izuzetno utiče i na njeno celokupno emocionalno stanje.⁸³ Pored toga, kod ove ispitanice postoji izražena društveno usvojena ideja gde bi svaka tridesetogodišnja osoba „trebalo da bude“ u pogledu profesionalnog rada, te i onoga što on dalje uslovljava (nezavisnost i samostalnost, slobodu kretanja i sl.). U tom pogledu, takođe, postoji odstupanje realnog od ideje, što nepovoljno utiče na emocionalno stanje ove ispitanice. Kako su njene predstave, izgrađene na osnovu modela svojih roditelja,⁸⁴ sukobljene sa realnošću današnjeg vremena te neminovno ulaze u (mučan) proces transformacije, ovaj slučaj, za koji verujem da nije usamljen u savremenoj Srbiji, može se razmatrati i kao primer

⁸³ Ovoj ispitanici je poznato osećanje poniženosti pri obavljanju tzv. uslužnih delatnosti (na primer, konobarisanje uz koje ide pranje sudova, higijesno održavanje prostora i tome slično). To bi se moglo dovesti u vezu sa izrazito negativnom predstavom povezanom sa, između ostalog, onim što pominje Veblen – sa negativnom predstavom o “zanimanjima koja su u našem načinu mišljenja povezana sa služinskim radom” (Veblen 2008, 100), što ovde nije povezano sa klasom, a što je kontekst u kojem Veblen o tome govori, već sa nivoom obrazovanja, odnosno uverenjem o tome koji poslovi odgovaraju kojem obrazovnom nivou.

⁸⁴ Nakon završenih studija zaposleni u državnim firmama sa platama koje su pružale lagodan život, uz mogućnost napredovanja, građenja karijere i tome slično.

„tranzicije predstava“ o radu, te i „tranzicije ličnog odnosa“ prema njemu a, u krajnju ruku, i kao makar i minimalni pomak u transformaciji odnosa prema onome šta jeste i šta čini sreću.

Tamo gde ljudi vrlo lako mogu da dovedu sreću u vezu sa radom – pored slučajeva kada su njime izrazito zadovoljni – jeste kada govore o konkretnim stvarima vezanim za konkretan posao. Tako na primer, jedna ispitanica veruje da bi je činilo srećnom kada bi njen posao zahtevao kombinovanje postojećih znanja i uopšte, više mentalnog angažovanja u rešavanju datih problema viđenih kao izazovi, što je analogno Fridmanovom zapažanju da „zadovoljstvo radnika često raste sa složenošću izvršenih operacija“ (Friedmann 1959, 42). Dalje, vrlo važno jeste ono što se čini da provejava kroz gotovo svaki intervju, a što jedna ispitanica iskazuje rečima: „Svaki posao koji ima smisla, kojem ti vidiš rezultat, koji je delatan (...), to je zadovoljstvo“. Slično tome, i većina ispitanika je pomoću pojma „smislenost“ opisivala rad koji ih čini srećnima. Pojedinci tvrde da ih i nivo zarade čini srećnima, ali ne toliko novac sam po sebi već novac kao mera vrednosti ili kao mera dostojanstva. Ispitanica koja sreću izjednačava sa ostvarivanjem sopstvenih želja, novac posmatra kao sredstvo da sebi stvori šanse da bude srećna. Ono što ljude ne čini srećnima jeste upravo suprotno, kada osećaju poniženje zbog neadekvatne novčane naknade za svoj rad ili vrste samog posla koji su takoreći primorani da obavljaju, kada u radu koji obavljaju nema kreativnosti, intelektualnih izazova, a ima puno stresa, pritiska, neplaćenih prekovremenih sati itd.

Sreću ljudi daleko više i lakše vezuju za dokolicu nego za rad. Tvrde da ih u dokolici srećnima čine najobičnije stvari koje vole – od slušanja dobre muzike, čitanja dobrih knjiga i gledanja dobrih filmova, preko druženja sa dragim osobama, do opuštenosti koju osećaju u potpunoj dokolici (tj. neradu), slobode izbora u organizovanju sopstvenog vremena u odnosu na sopstvene potrebe i, uopšte uzevši, sveukupnog osećaja slobode.⁸⁵ Dešava se i da ispitanici nedovoljno zadovoljstva radnim mestom na kojem su, kompenzuju bavljenjem onim što vole u dokolici. Tako ispitanica koja nije na zadovoljavajućoj radnoj poziciji i koja smatra da činjenica imanja posla nema značajnijeg pozitivnog uticaja na njenu sreću, uspostavlja, da tako kažem, emotivan odnos između rada i dokolice, naglašavajući pri tome važnost dokolice i objašnjavajući to ovako: „U

⁸⁵ Interesantno je da gotovo niko od ispitanika nije govorio o svom hobiju, ili zato što ih nemaju ili zato što ono što rade ne nazivaju tim imenom. Naime, jedna ispitanica je usputno pomenula hobi kao asocijaciju na dokolicu, a druga kao ono što nedostaje njenoj dokolici da bi je nazvala kvalitetno provedenim vremenom. Nasuprot njima, jedan ispitanik je govorio o fotografisanju kojim se bavi u slobodno vreme, međutim, to nije okarakterisao kao hobi, iako po svojim karakteristikama ono to jeste. Ispitanici su, dakle, samo govorili o onome što vole da rade, bez svrstavanja toga u kategoriju hobija.

situaciji kada nisi baš nešto srećan na poslu, s obzirom da te taj rad ne ispunjava, onda se okrećeš slobodnom vremenu i onda možeš tu da radiš stvari koje voliš i koje te čine srećnim”.

Iznesene rezultate istraživanja je moguće sumirati na sledeći način. Gotovo polovina ispitanika tvrdi da je izuzetno srećna svojim radnim pozicijama. Vrsta posla, (fleksibilno) radno vreme i prihodi, jesu ono što dvoje među njima tvrdi da utiče na postojanje izrazito pozitivnih osećanja spram datih poslova. U slučaju preostala dva ispitanika, iako postoji delimično nezadovoljstvo novčanom naknadom za rad koji obavljaju, ono što je presudno za pozitivna osećanja jeste i ono što im je primarno u radu, a to su, takođe, sama vrsta posla i odgovarajuće radno vreme, zatim okruženost dobrim kolegama i, pre svega, kako sami podvlače, smislenost, nerepetitivnost i izazovnost rada. Među ispitanicima koji su se izjasnili da su zadovoljni svojim radnim mestima, obično prisustvo sreće dovode u vezu samo sa pojedinim aspektima svojih poslova, a to su, u većini slučajeva, i pre svega, vrsta njihovih poslova pod čim se podrazumeva zadovoljstvo obavljanjem baš te delatnosti, mogućnost da se vidi efekat rada kao i da se vidi da to ima neku svrhu, te i (relativno) zadovoljstvo radnim vremenom.

Najmanje zadovoljstva, a nikako prisustvo sreće, javlja se u slučajevima gde postoji samo novčana satisfakcija. U jednom od dva takva sučaja, nezadovoljstvo radom koji obavlja ne utiče, prema rečima ispitanice, na njenu opštu sreću jer, pored ispunjenosti drugim primarnim aspektima svog života, prihvatajući realnost u pogledu mogućnosti zapošljavanja u društvu u kojem živi, njen odnos prema tom radnom mestu je kao prema onom koji je trenutno, te je njegova funkcija „prelazna“ – iz faze nezaposlenosti u onaj period kada će naći posao kojem stremi. Dakle, ključni razlog za nepostojanje izrazito negativnih osećanja jeste značenje pridodato konkretnoj radnoj poziciji u datom društvenom kontekstu, ali i nada da je promena moguća i, još više, izvesna. Drugi slučaj – slučaj ispitanice koja je imala jasne predstave o sebi sa svojih trideset godina života i koja se izjašnjava da je nesrećna zbog nemogućnosti zasnivanja željenog i stalnog radnog odnosa, stoga nemogućnosti napredovanja i profesionalnog razvoja, te nemogućnosti potpunije ostvarenosti sebe – pokazuje da ni novčana naknada niti svesnost uslova prisutnih u društvu u kojem živi nisu dovoljno jaki da se suprotstave onome što je i kako je društvo propisalo da „treba“, odnosno da se suprotstave ustanovljenim kulturnim predstavama o radu i uspehu.

Kroz bivanje u radnom odnosu, a naročito onom koji je poželjan ili makar zadovoljavajući za ispitanike, neki od njih procenjuju sopstvenu vrednost, tj. vrednost sebe kao društvenog bića. Može se reći da u tim slučajevima sebe posmatraju kroz oči društva, odnosno kroz usvojene kulturne predstave o, recimo, tome „gde bi trebalo da budu“, odnosno šta da rade i šta da su na profesionalnom planu postigli sa toliko godina života koliko imaju. Nesklad između tih predstava i realne situacije, kako je već gore izloženo, uslovljava osećaj duboke potištenosti i očajanja pojedinih ispitanika, pa i njihovog bivanja nesrećnima. S druge strane, postoje oni koji svoju radnu poziciju posmatraju kao (pozitivan) izuzetak od ustaljenih društvenih/ kulturnih predstava sa kojima su odrastali, te kroz to insistiraju na sopstvenom uspehu i vrednosti što ih čini izuzetno ponosnima, zadovoljnima te i, kako tvrde, srećnima u pogledu sopstvenog rada i mogućnosti koje on pruža u vremenu provedenom van njega.

Bez presedana, u slučaju svih ispitanika na njihovo bivanje srećnima daleko više utiče to nešto što rade – vrsta i organizacija posla, činjenica da u njemu pronalaze ono što im je primarno u radu – od same činjenice da imaju posao. Ovo potonje, postojanje nekakvog radnog odnosa, samo delimično pozitivno utiče na one koji su (izrazito ili delimično) nezadovoljni svojom situacijom u pogledu poslova koje obavljaju, ali se ta činjenica, kako smatraju, ne može uzeti kao sastavni element sreće. S druge strane, pozitivan odnos i pozitivne emocije prema radu mogu biti stvarani u odnosu na kvalitet dokolice, odnosno mogućnosti koje rad pruža za kvalitetnu ili željenu dokolicu. Spram toga se ostvaruje i emotivna ispunjenost vremenom provedenim u dokolici.

Izuzev u nekoliko slučajeva gde su se ljudi izjasnili kao srećni povodom svojih radnih pozicija, može se reći da na sreću ne utiču toliko sami poslovi ispitanika niti u najvećoj meri (ne)zadovoljstvo njihovim trenutnim poslovima, koliko lični odnos prema tome izgrađen u uslovima društva u kojem žive. To znači da, ukoliko postoji nada (da će se stvari promeniti na bolje) i vera (da su oni sami sposobni, u skladu sa svojim željama i potrebama, za nešto bolje) onda i trenutne radne pozicije za njih imaju (više) smisla, te i situacije u kojima su, posmatraju iz ugla smislenosti, a ne besmislenosti. Upravo je smisao koji ljudi pronalaze, odnosno besmisao koji vide i osećaju, ono što se čini presudnim činiocem bivanja srećnim ili ne, svakako, u pogledu rada i, najčešće u odnosu na njega i dokolice.

Svakako, ovakvo razmatranje važi za konkretni ispitanički uzorak gde nema ekstremnih slučajeva već gde svako od ispitanika vodi relativno „pristojan“ život sa više

ili manje zadovoljstva i ispunjenosti radom i dokolicom, i postignuća i ličnog osećaja uspeha u tom pogledu.

IV. 3.3. Tihi protesti: primeri EPS-a i BusPlusa

Ako je ljutnja preduslov društvenih protesta, kako tvrde pojedini teoretičari emocija da jeste (v. Flam 2005, 27), zapitala sam se kako to da, recimo, u poslednjoj deceniji nema (značajnijih) protesta koji bi doveli do nekih dubljih socio-ekonomsko-političkih promena neophodnih srpskom društvu, odnosno, zapitala sam se da li kritična masa stanovništva neophodna za pokretanje snažnijih protesta ne oseća te promene kao preko potrebne ili je samo, nemajući kome da iznova poveri svoju energiju, „umorna“ od borbi sa visokom cenom angažovanja za nedovoljne ili čak zanemarljive efekte, tj. boljitak. Znači li onda to da masa ipak nije dovoljno ljuta, s obzirom na to da osnovno obeležje ove emocije, kako je naznačeno pri njenom definisanju u ovom istraživanju, jesu prateće fiziološke promene koje mobilisu energiju dajući onome ko doživljava ljutnju snagu i odvažnost da štiti sopstvene fizičke i psihičke granice i osećaj moći ili samopouzdanja da u tome može da uspe? Pored brojnih – dovoljnih ili ne, drugo je pitanje – manjih protesta u vidu štrajkova radnika različitih preduzeća i prosvetnog kadra, poslednjih godina je moguće uočiti još jednu vrstu protesta, ovde nazvanih tihim, a u literaturi poznatih kao oblici svakodnevnog otpora (v. Spasić 2012). S jedne strane siromaštvo i, s druge, osećaj nepravde, posmatraju se kao ključni elementi koji okidaju ljutnju u srpskom društvu koja se pak među emocijama, razumeva kao najjači pokretač protesta. Postojanje pomenutih protesta vodi stavu da ljutnja jeste prisutna među stanovništvom Srbije ali da ona, budući samo jedan od elemenata koji pokreću stanovništvo bilo koje zemlje na akciju, nije dovoljna da podrži nezadovoljstvo i, da tako kažem, nadvlada ili prevlada emocije koje se mogu obeležiti kao regresivne, odnosno one koje utiču na regresivno ponašanje u pogledu pomeranja problema ka rešenju.

Žan-Pol Sartr je bio veliki zagovornik gledišta emocija kao korenito političkih. Zajedničko političkim pristupima emocija jeste stav da su one „postavljene u ljudske odnose i nerazmršive od etike“ (Solomon 2003, 146). Koncept (ne)pravde je zamišljen kao etički koncept. Ako prihvatimo generalno stanovište da je pravda „moralno zasnovana raspodela nagrada i kazni, pri čemu svaka osoba dobija ono što 'zaslužuje'“ (Hejvud 2004, 795) i ako pri tome odnošenje na pojedince – „osobu“ u navedenom

shvatanju – proširimo i na grupe ljudi, i ako uzmemo u obzir dosadašnja shvatanja emocija, onda ne iznenađuje povezanost ovog koncepta sa emocijama na način da osećanje njegovog prisustva ili odsustva, a najčešće je ovo drugo, utiče na konstruisanje određenih emocija. Pravda, tj. njen nedostatak u srpskom društvu i politici, često je bila i ostala mesto koje „žulja“ stanovništvo, a procena nanete nepravde bilo sa čim da je u vezi, neminovno stvara osnovu za frustraciju i pojedine emocije – ljutnju, bes, prezir, mržnju, očaj; i suprotno, njeno zadovoljenje može predstavljati čin koji okida radost ili, pak, zluradost. Uzmimo za primer Haški sud na koji se gleda kao na instituciju u kojoj se osuđuju „naši“ ali ne i „njihovi“ ili osećanje da je Kosovo istrgnuto iz „srpskih ruku“. Oba primera upućuju na protivpravna ponašanja koja stvaraju doživljaj frustracije usled nemoći da se utiče na zamišljeni „tok pravde“. Postoji, međutim, i niz primera koji se odnose na domaće situacije. Negodovanje stanovništva zbog različito manifestovanih nepravdi se poslednjih godina pa i decenija, prepoznaje, recimo, u situacijama prepirki i svađa u čekaonicama domova zdravlja ili u redovima ljudi na javnim mestima kao što su pošte i sudovi ili javni gradski prevoz – gde je nepravda oblik odnošenja među ljudima na istoj hijerarhijskoj lestvici (pacijenti, putnici itd.) ali i oblik odnošenja „odozgo“ (od strane predstavnika sistema ka delu građanstva), te nepravda u obliku nepotizma i korupcije pri odabiru i zapošljavanju kadrova – gde se nepravda sprovodi „odozgo“ itd. Moguće je, dakle, ustanoviti dva generalno percipirana izvora nepravde, a to su, s jedne strane, „strani faktori“ i, s druge, domaći. Kao primeri (percipirane) nepravde koja dolazi spolja mogu se uzeti bombardovanje Srbije 1999. godine, zatim pomenuta tzv. haška nepravda, pre nje, dejtonska i kosovska nepravda, dok se kao primer „unutrašnje nepravde“, pored već navedenih, izdvaja nejednak tretman među korisnicima usluga Elektroprivrede Srbije i BusPlusa kao svojevrsni pokazatelj pokušaja da se, u okviru neuređenog sistema na makro-nivou, a to je država Srbija, taj red uspostavi na jednom mikro-nivou, tj. u pogledu korišćenja gradskog prevoza. U ovom delu istraživanja baviću se drugim navedenim izvorom nepravde tumačeći reakcije stanovništva na njega kao svojevrsni otpor običnih građana.

U slučaju EPS-a, u javnosti postoji doživljaj da je moguće da neka od najvećih preduzeća u državi, zarad toga što njima rukovode ljudi koji bilo da su imenovani od strane vlasti, bilo da su i sami politički aktivni, ne moraju ili nisu morali da izmiruju dugovanja EPS-u, dok se istovremeno stvara predstava da je sav teret novčanih dugovanja svaljen na one građane koji navodno nisu u stanju da ih izmire usled teških uslova života, finansijske bede, nemanja posla i sl., upravo izazvanih lošim vođenjem

zemlje od strane domaće političke elite. Takođe, prisutan je utisak da se opraštanjem dugova onim građanima koji su bogati, ali i onima koji iole imaju, a neće da plate, šteti državi. Odatle se može pratiti dvostruko usmeravanje negativnih emocija – jedno prema državi koja bilo da nije u stanju da zavede red, bilo da je selektivna (što znači da ide sama nauštrb jednog od osnovnih elemenata demokratskog političkog načela, pravne jednakosti), a drugo usmerenje prema onim građanima koji svojim neplaćanjem dodatno doprinose anarhičnosti domaće ekonomije. Ovde se neću interesovati za stvarno stanje stvari, u smislu toga zašto recimo neko nije godinama plaćao struju, već ću analizirati diskurs koji se formirao u javnom govoru u pogledu toga. BusPlus je primer diskursa u kojima resursi ove države i njenih građana bivaju, odlukom upravljačke elite, nepravedno (po mišljenju građana) uzurpirani od strane neke grupe koja je političkim vezama došla do toga da ne ulaže ništa u javni gradski prevoz, ali da može da ubira deo prihoda.

Stanovništvo Srbije se, dakle, svakodnevno susreće sa nekim oblikom ponašanja koje jeste, ili se tumači kao da jeste nepravedno, a šta je (pre) od ta dva, nije od veće važnosti za pitanje koje postavljam ovde, a koje glasi: Da li je stanovništvo Srbije – sa svim građanskim pravima i dužnostima – uviđajući i trpeći različite oblike nepravde, ili na taj način tumačeći svoju realnost, razvilo, svesno ili nesvesno, ideju „naplate duga“ ili nadoknade za (pre)trpljenu nepravdu i uniženo dostojanstvo, tj. nije li razvilo ideju *kompensacije pravde* kroz različite vidove ponašanja – činjenja ili nečinjenja? Jedan od primera na kojem se ovo pitanje može razmotriti jeste navedeni problem masovnih i velikih dugovanja za utrošenu električnu energiju kako fizičkih tako i pravnih lica Elektroprivredi Srbije.⁸⁶ Kao paralelni primer može se uzeti slučaj izbegavanja izvršenja poreskih obaveza. Iako manje zastupljen u medijima od problema dugovanja EPS-u, ponešto o ovom problemu se može saznati kroz, recimo, neformalne razgovore sa poreskim činovnicima. Na primer, kroz jedan takav razgovor sa činovnikom u poreskoj upravi Stari grad moguće je doznati informacije poput one da postoji izuzetno veliki broj rešenja za regulisanje (tj. naplatu) poreza na prenos apsolutnih prava koje Uprava ne

⁸⁶ Kako su izveštavali mediji krajem 2013. godine, do tada je sporazum o reprogramu duga za utrošenu električnu energiju potpisalo nešto više od 270.000 dužnika, dok je prinudna naplata bila određena za oko 100.000 potrošača koji nisu ušli u reprogram (Janković 2013). Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:466794-Krece-prinudna-naplata-dugova-za-struju> (07.08.2014). Od toga je, kako *Tanjug* navodi a *Blic* prenosi, do 30.11. 2013. godine oko 43.500 Beograđana u svojstvu potrošača ugovorilo reprogram koji je Elektrodistribucija Beograd ponudila potrošačima sa velikim dugovanjima. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/424068/Jos-danas-zahtevi-za-reprogram-dugova-guzve-na-salterima> (07.08.2014). Tokom avgusta ove godine smo putem različitih medija izveštavani o istom problemu dugovanja za struju na jugu Srbije i napadima na radnike EPS-a koji su pokušavali da tzv. neplatišama tehnički onemoguće dovod struje.

uspeva da uruči poreskim obveznicima po godinu i više dana. U onim slučajevima gde potraživani iznos nije značajniji (u smislu sume novca), kako tvrdi činovnik, Opština ne pokreće pravnu proceduru, tj. pravno ne goni obveznika i ti slučajevi ostaju „zamrznuti“ do daljnjeg. Niti je ova beogradska opština različita u odnosu na ostale na teritoriji prestonice, niti je Beograd izuzetak od ostalih gradova i mesta u Srbiji u pogledu ovog problema koji se odražava na budžet Srbije.⁸⁷ Još jedna je slična pojava zastupljna, samo na lokalnom nivou, a to je pojava relativno masovnog odbijanja novčane naknade Beograđana za korišćenje javnog prevoza. Na narednim stranicama biće analiziran slučaj EPS-a i BusPlusa.

Da li je neplaćanje mesečnih računa za utrošenu električnu energiju kao i odbijanje plaćanja javnog gradskog prevoza kojim se građani Beograda prevoze, a za koje znamo da su (bila) masovna pojava u čitavoj Srbiji (u prvom slučaju) ili samo u prestonici (u drugom slučaju), odraz jedino finansijskih (ne)mogućnosti stanovništva Srbije ili je to moguće razumeti i kao vrstu „odbijanja poslušnosti“ građana ili neku vrstu „tihog protesta“? Smatram da je moguće i predlažem posmatranje ovih pojava pretežno kroz perspektivu kompenzacije pravde. Kompenzacija se u ovom slučaju odnosi na (moguće) tumačenje, tj. doživljavanje samog siromaštva – bilo prema nekim „objektivnim“ merilima, bilo prema procenama toga koliko je ko svojim radom zaslužio da ima – kao posledice „tranzicionog pada“, odnosno kao nepravde.

Sličan teoriji *svakodnevnog otpora* razvijenoj sredinom osamdesetih godina prošlog veka kao teorijsko uobličenje pristupa odnosu svakodnevnog života i politike (Spasić 2012, 80), jeste koncept *tihog protesta* koji ovde koristim pre nego prvu pomenutu konstrukciju, a evo i zašto. Teorija svakodnevnog otpora se odnosi na, kako sama kovanica govori, svakodnevne prakse običnih ljudi koje imaju subverzivni potencijal u odnosu na elemente sistema, međutim, kako te prakse predstavljaju strategije otpora ili suprotstavljanja na mikro-nivou, što znači da su njegovi rušilački potencijali mali, mesto gde potencijali zapravo dobijaju realnije obrise jeste „mezo-nivo“ otpora gde se „susreću s objektivnim mogućnostima u različitim društvenim oblastima (ekonomiji, unutrašnjem političkom sistemu, međunarodnom okruženju itd.)“ (Spasić 2002, 362). Drugim rečima, ovaj tip otpora koji je „ostvaren kroz svakodnevne prakse jeste zaobilazan, lukav i neprimetan (...) i ne pokušava da sruši celinu poretka, što bi bilo nerealno i pogibeljno,

⁸⁷ O izbegavanju poreza na imovinu od strane i fizičkih i pravnih lica u drugim gradovima Srbije, recimo u Kragujevcu, izveštavaju pojedini mediji. Na primer, vidi članak *Kragujevac popisuje poreske dužnike* objavljen u *Politici* 07. 08. 2014. godine. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Kragujevac-popisuje-poreske-duznike.sr.html> (09.08.2014.)

već samo neprekidno potkopava i narušava sistem iznutra“ (Spasić 2012, 81). Sintagmu „tihan protest“ smatram užom te za ovo istraživanje i nešto preciznijom od „svakodnevnog otpora“, iako se tom sintagmom, takođe, upućuje na otpor koji je prisutan u svakodnevnici (i sproveden od strane) običnih ljudi, baš kao što je opisan maločas. Međutim, šta nameravam da istaknem korišćenjem prideva „tihan“? Otpori koje nazivam „tihim“ su relativno masovni, a neorganizovani, odnosno nekoordinirani iz jednog centra, što znači da ostaju više izraz protesta i negodovanja samog za sebe, kao ljudski bunt koji zadobija atribut građanski jer se tiče građanskih dužnosti i prava i može i ne mora imati efekte po pojedinca kao građanina, da tako kažem. Drugim rečima, ovo je oblik emotivne komunikacije, ovom vrstom protesta se komunicira nezadovoljstvo ali se ne upućuje nikakav konkretan zahtev nikome ko jeste ili može biti nadležan za dati problem; to znači da postoji lice koje izražava bunt, koje ustaje protiv nečega, ali ne postoji „lice“ kome je upućen protest, barem ne jasno artikulirano. Nepostojanjem zahteva za otklanjanje onoga protiv čega neko negoduje, otvara se prostor manipulacija s druge strane, sa strane onoga kome je poruka protesta zapravo, manje ili više svesno, i namenjena, odnosno otvara se mogućnost njegove nesmetane interpretacije protestne poruke na način koji će na kraju zadovoljiti interese predstavnika sistema i vlasti, pa ako hoćemo, grupe dominantnih ili grupe moćnika. Iako postoji masovnost, to su pojedinačni protesti jer ne postoji organizovanost koja bi masu pojedinaca i njihovih „slučajeva“ pretvorila u grupu, tj. grupno delovanje koje bi tek onda značajnije moglo voditi ka podrivanju temelja sistema. Odatle, to su protesti koji su u potpunosti u sferi afektivnog – pokazivanje negodovanja, odnosno neodobravanje i neprihvatanje onoga što običan narod smatra neispravnim jeste oblik protesta, ali onog koji, „terminologijom svakodnevnog otpora“ rečeno, jeste mikro-otpor koji ne ugrožava radikalno status quo (Spasić 2002, 362). U sintagmi „tihan protest“, reč „protest“ upućuje na to da postoji masovna mobilizacija, a „tihan“ da se ne radi o organizovanoj masovnoj ili grupnoj mobilizaciji. Dakle, tihan protest znači da postoji manje-više masovna mobilizacija, ali da je ona neorganizovana, tj. da „ne pomera nikakve grance“, ne utiče na rešenje osnovnog problema na koji se, sa ili bez svesti o njemu, zapravo reaguje. Zato protesni potencijal tihih protesta ostaje čin vere.⁸⁸

Ako pretpostavimo da je delimični razlog neizmirivanja dugova za utrošenu električnu energiju odraz negodovanja stanovništva ili odbijanje poslušnosti, kako je

⁸⁸ Slično kao što to opisuje Orvel u svom romanu *1984*: „Ako je uopšte bilo nade, ona je bila u prolina [narodu, masi]... Iskazano rečima, to je delovalo razumno; a kad čovek posmatra ljudska bića koja prolaze pored njega, postajalo je čin vere.“

rečeno, nameće se pitanje: kome se odbija poslušnost i zašto? Dva su puta analize. S jedne strane, radi se specifičnosti emocija u politici koja se ogleda u zameni objekta emocije, tj. zanemarivanje objekta nauštrb čina – ljuti smo i nije važno na koga, ko je taj na čiju adresu treba da se obratimo, važno je da smo ljuti zbog toga što nije omogućeno „nešto“ i pruženo „to nešto“ od strane dominantne grupe, sistema, države, tj. onoga ko se vidi kao krivac, važno da smo ljuti i to ćemo izraziti na određeni društveno (ne)prihvatljiv način. S druge strane, i što mi se čini kao nešto prihvaljiviji put analitičkog razmišljanja jeste da pretpostavljene emocije – ljutnja i očaj – imaju više veze sa prirodom ispoljenog emotivnog stanja.

Iz navedenih primera – izbegavanje plaćanja troškova za utrošenu električnu energiju ili porez kada postoji zakonska obaveza – jesu usko povezana sa materijalnim sredstvima stanovništva. S jedne strane, ta povezanost je u vezi sa zaista malom platežnom moći značajnog dela stanovništva Srbije koji nisu u mogućnosti da redovno namiruju troškove svakodnevnog života. S druge strane, ona se tiče frustracije samog pribavljanja novca – teškoća nalaženja poslova usled nepostojanja potreba tržišta za određenim vrstama poslova ili usled dominacije nepotizma pri izboru kadrova, zatim teškoća naplate zarađenog novca i tome slično. Uskraćenost prava na rad, recimo prava na neophodno efikasno lečenje i uopšte, omogućenost ili uskraćenost ostvarivanja prava bilo koje vrste, može biti recipirano kroz doživljaj pravde ili nepravde. Sledstveno tome se zaključuje da su ovi primeri izražavanja bunta, odnosno ljutnje ili očaja, u vezi sa frustracijom manjkanja novčanih sredstava za život iza kojih se kriju i uskraćenost onoga što se smatra osnovnim građanskim, pa i ljudskim pravima.

Iako malobrojni, komentari na članak *Istiće rok za reprogram, gužva i nervoza ispred šaltera*⁸⁹ izuzetno su dragoceni u pogledu pružaja uvida u stavove jednog dela stanovništva, većinom tzv. platiša. Takođe, značajan izvor građe predstavljaju pobuđene reakcije građanstva na novinske članke: *Još danas zahtevi za reprogram dugova, gužve na šalterima*⁹⁰, *Kreće prinudna naplata dugova za struju!* (Janković 2013), *Dug za struju će se oduzimati od plata i penzija?*⁹¹ i drugi. Stavovi koje komentatori zauzimaju mogu se grupisati gradacijski prema više parametara – u odnosu na to prema kome izražavaju negodovanje kao izraz ljutnje i/ili prezira: da li prema sebi kao platišama, da li prema sebi

⁸⁹Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera> (07.08.2014.)

⁹⁰Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/424068/Jos-danas-zahtevi-za-reprogram-dugova-guzve-na-salterima> (07.08.2014)

⁹¹Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/490010/Dug-za-struju-ce-se-oduzimati-od-plata-i-penzija> (07.08.2014.)

kao platišama ali protiv neplatiša koje vide kao privilegovane u odnosu na sebe, a što vide kao nepravdu prema EPS-u i državi kao njihovom vlasniku.

„Ej Srbijo, 40.000 domaćinstva ne može struju da izmiri na vreme:(((To je 100.000 ljudi. *Strašno je koliko smo siromašni!*“⁹²

„Državne institucije, gradovi, javna preduzeća, državne fabrike, su najveći dužnici. Grad Niš duguje preko verovali ili ne 300.000.000 dinara (300 miliona), a oni bi da tuže i seku ljudima koji duguju po 10.000, bruka i sramota. Treba pokriti sve njihove rashode, sve rupe i sva zapošljavanja... Volim te Srbijo, ali vidi šta nam radiš“ (Janković 2013)

Da se od stanovništva ne potražuje samo iznos srazmeran utrošku električne energije, smatraju pojedinci koji ljutito navode sa EPS sprovodi krađu građana time što „svaki drugi strujomer nije ispravan“ (Janković 2013). Takođe, kao jedna od dominantnih emocija u ovim primerima uočava se prezir koji ljudi osećaju „za ugrožavanje zajednice, tj. nepoštovanja hijerarhijskih i javnih obaveza pojedinca prema društvu (Hutcherson and Gross 2011, 721), a što se uglavnom odnosi, kako neposredno navedeni komentari potvrđuju, prema onima za koje se veruje da ne žive na ivici egzistencije.

„Kao što danas u busu devojka nema kartu a ima poslednji model mobilnog, našminkana, nalakirani nokti, laže da je maloletna i nema dokumenta. Kontrolor digao ruke od nje. Tako i ove neplatiše struje, većina su nemarni a ne bez para. Kako sad imaju?“⁹³

„Žao mi je šalterskih radnika koji ni krivi ni dužni moraju da rade prekovremeno, pa i za vikend. Naime, ako neko ima prihode, on mora da namiruje i svoje rashode. Kakav reprogram, kakvi popusti i moljavanja da se plati! Oni nesrećnici koji nemaju nikakav prihod neka budu pošteđeni dok im se ne ukaže neka prilika za zaradu. Takvih je mnogo manje od onih koji jednostavno misle da ne moraju ništa da plaćaju i da će se stvar već nekako

⁹² Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera/komentari#ostali> (07.08.2014.)

⁹³ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera> (07.08.2014.)

sama rešiti. Oni ne plaćaju prevoz, lažu za broj članova domaćinstva da smanje račun za vodu, kraduckaju od svih nas.“⁹⁴

„A ja pošten, plaćao redovno struju, čak sam nekoliko puta platio zateznu kamatu jer sam kasnio s uplatom nekoliko dana. Sada vidim kolika sam budaletina ispao.“⁹⁵

„Da, mi koji redovno izmirujemo obaveze smo ispali najveće *ovce*, ponovo...“⁹⁶

„*Ne treba produžiti rokove*, i ovako su *privilegovane neplatiše imale mnogo bolji tretman* od strane EPS i distribucije od redovnih platiša. Meni niko nije otpisao kamatu što sam račune plaćao 25. u mesecu kada su bile penzije a račun za naplatu dospevao godinama do 18 ili 20 u mesecu kod mene. Dok ovi koji ništa nisu plaćali, dobiše popust od 40% ako dug plate u celosti sa kamatama.“⁹⁷

Naročito u poslednjem komentaru uočava se kako prezir tako i ljutnja usled „neobraćanja pažnje na nečija prava“ (Hutcherson and Gross 2011, 721), a ovde su to prava na jednakost među potrošačima.

Naslov jednog od komentara, ispisan velikim slovima, glasio je „Vlada Srbije da vrati novac redovnim platišama“, a u nastavku:

„električne energije 40% od uplaćenog novca *da bi svi bili jednaki u beneficijama*, dosta igre sa narodom vašim neznanjima na brzinu“⁹⁸.

Elektroprivreda Srbije je javno preduzeće⁹⁹ koje je u apsolutnom vlasništvu države Srbije, što je i razlog direktnog p(r)ozivanja Vlade Srbije.

Dok jedni smatraju da, kao u svim državama sveta koje imaju razvijen sistem distribucije struje isti ili sličan ovom u Srbiji, tako i ovde kultura izmirivanja svojih dugova mora da postoji, drugi pak smatraju da pre dužnosti koje stanovništvo Srbije treba

⁹⁴ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera> (07.08.2014.)

⁹⁵ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera> (07.08.2014.)

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/424068/Jos-danas-zahtevi-za-reprogram-dugova-guzve-na-salterima> (07.08.2014.)

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Pored proizvodnje i distribucije električne energije i upravljanja distributivnim sistemom, u delatnosti JP EPS spadaju i proizvodnja, prerada i transport uglja, kao i proizvodnja pare i tople vode, kako se navodi na zvaničnom sajtu ove firme. Dostupno na: <http://www.eps.rs/Lat/Article.aspx?lista=Sitemap&id=40> (07.08.2014)

da ispunjava, država mora prema njima da ispuni neka od „zagarantovanih“ prava, a kao osnovno se prepoznaje pravo na rad (sa mesečnom zaradom). Evo nekih od primera:

„U svim državama se naplaćuje utrošena struja što je i normalno, kod nas se naviklo platiću kada budem imao. Tako sistem ne može da funkcioniše, slažem se da socijalno ugrožene porodice dobiju olakšice kada je plaćanje u pitanju a sve ostale treba uvesti u red da se dažbine moraju namiriti.“¹⁰⁰

„*Ljudima treba posao*, lako je da naplaćujete i kradete struju od nedužnog naroda. Svaki drugi strujomer nije ispravan. Ali koga to interesuje.“ (Janković 2013)

Ili:

„Sposobna država omogući građanima stabilne prihode pa i mogućnost da izmiruju svoje finansijske obaveze. Struja je tekovina čovečanstva i uskraćivanje bilo kom građaninu je neprihvatljivo u svetu.“¹⁰¹

„(...) zašto je potrošačima zakonom zabranjen svaki oblik proizvodnje struje a time i postavljanje vetrogeneratora na krov kuće? Zar to ne bi rešilo problem ili je nešto drugo u pitanju? Možda monopol koji snabdevač ili snabdevači imaju na tržištu? Sve dok postoji ta zabrana, ma koliko snabdevača struje bilo, cena struje će ići u nebo a namerno nejasni računi za struju će biti pokriće za bahatost, javašluk i zapošljavanje bez konkursa...“¹⁰²

Manje kivni na neplatiše, a kritički nastrojeni prema državi i sistemu koji politički akteri reprodukuju, potvrđuje sledeći komentar.

„Ala je frajer ovaj direktor sa slike! Verovatno došli u neko naselje mučenika koji stvarno nisu imali da plate zbog nemaštine. Ajde idite g. direktore malo na Dedinje, Senjak pa da tamo napravite poneku sliku za novine. Tamo gde neki duguju milione. Ajde direktore, budi frajer! Inače, ne dugujem ni 1dinar državi na ime ničega ali mi je *muka od udaranja po jadnom narodu!* Što trpite ovo???” (Marković 2013)

¹⁰⁰ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/490010/Dug-za-struju-ce-se-oduzimati-od-plata-i-penzija> (26.08.2014.)

¹⁰¹ Dostupno na: <http://www.juznevesti.com/Hronika/Radnici-EPS-a-napadnuti-u-Velikom-Trnovcu.sr.html> (07.08.2014.)

¹⁰² Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/424651/Sve-zbog-duga-za-struju-Kriju-od-zene-da-joj-je-muz-umro> (07.08.2014.)

Ređe je onih koji, kako je u poslednjem navedenom primeru slučaj, iako se ne identifikuju sa grupom, „jadnim narodom“, ipak staju na njihovu stranu – na stranu ekonomski inferiornih, ugnjetenih – a protiv onih Drugih – u nekom smislu vlastodržaca „duplih aršina“. Njihovi predstavnici, kao što bi to mogao biti u ovom komentaru prozvani „direktor sa slike“, tj. direktor EDB-a koji se obraća samo siromašnima ali ne i bogatašima sumnjivih biografija.

U prvim redovima članka koji nosi naziv *Vredi li biti redovan platiša*, objavljenog sredinom avgusta ove godine u dnevnom listu *Politika*, povodom najava za ukidanje TV pretplate koja je kao obaveza građanima Srbije prethodno propisana kada su takođe postojali određeni otpori:

„Opraštanje dugova, otpisivanje kamata, plaćanje na rate, reprogrami na 100 načina, pa i poslednje ukidanje RTV pretplate potpuno su *razbesneli građane* koji redovno plaćaju svoje račune. Ko je onda u pravu, oni građani koji se odriču svega da bi izmirili obaveze ili oni koji na sve načine to izbegavaju, potpuno sigurni da će im „grehovi“ biti oprosteni. Ili makar prepolovljeni.” (Antelj 2014)

Na egalitarističkim uverenjima zasnovani su mnogi stavovi i emotivni odnosi prema ozlojeđenosti zbog nepravедnosti koja se pak javlja usled neravnopravnosti između građana kao potrošača, tj. korisnika usluga jednog državnog, javnog preduzeća i ovog potonjeg prema svojim korisnicima.

„oni meni duguju i ja njima ne mogu da pošaljem otimače jer je to nezakonito a oni legalizovali uterivače dugova i zelenaše. narode osvesti se već jednom“¹⁰³

Građani neretko izražavaju ljutnju i bes koji su usmereni na samo javno preduzeće, tj. EPS:

“(…) ono što godinama EPS gura pod tepih uz podršku svih ministarstava do sada je da je sve gubitke i javašluk pokrивao nezakonitim kamatama na kamatu što se NIGDE u svetu ne primenjuje i čak je i krivično delo jer EPS nije finansijska a pogotovu ne ZELENAŠKA institucija. Nisu jurili dugovanja [do sada] jer im je odgovaralo da se to taloži i tako su nastala potraživanja gde su

¹⁰³ Pretpostavlja se da je autor ovog komentara jedan od potrošača kojem je pogrešno obračunata potrošnja električne energije te takođe na njegovu štetu i naplaćeno mesečno dugovanje, a što je bila masovna pojava. Medji su izveštavali čak o milionskim računima za decembar prošle godine građanima Niša (Janačković 2014).

kamate preko 90% duga. Ustavni i Vrhovnog kasacioni sud kažu da su kamate nezakonite.¹⁰⁴

Na to sledi komentar:

“Njih zakoni ove države ne tangiraju, pošto su ubeđeni da su iznad zakona i da imaju status rimskih imperatora i bogova. A država Srbija je odlična samo u represivnim merama i kad traži da se popuni "rupa bez dna", državni budžet, a kad svojim građanima treba da obezbedi uslove za zaposlenje i egzistenciju onda ih nema nigde. Kako oni uopšte misle da u državi u kojoj ima milion nezaposlenih bilo ko stiže na vreme da plati obaveze?! Gde je tu zdrava logika?”

Ljutnja i frustracija usled nepravde koja se čini, u stavovima koji su za javnost učinjeni vidljivim, te za istraživanje dostupnim, uočava se u odnosu na dva entiteta: nepravda koju platiše osećaju u odnosu na neplatiše, s jedne strane, i nepravda koju ovi prvi, kao obični građani, osećaju da se nad njima ili onima sa kojima se identifikuju ili makar saosećaju, u odnosu na one privilegovane pojedince ili grupu ljudi koji to jesu usled posedovanja novca i moći (na primer, tajkuni, estrada povezana sa mafijašima i tome slično). Nepravda se, dakle, oseća u odnosu na ljude, kako je upravo opisano, ali i u odnosu na sistem – koji proizvodi kategoriju ljudi kojima se pripisuju pojedini atributi poput: neplatiše, kao i u odnosu na sistem, onaj koji je, s jedne strane, iznedrio kriminlizovane pojedince ili grupe (Miloševićev režim), a potonji sistemi ih odžali (u manjoj ili većoj meri svi potonji), ali i na sistem koji održava, recimo, monopol nad distributerom električne energije čime se održava visok nivo cena nerealan za domaće tržište, tj. domaće potrošače, stanovnike Srbije.

Kroz komentare, vidan je bunt platiša protiv neplatiša koji “dobro prolaze”. Međutim, zanimljivo bi bilo proučiti kakav je odnos neplatiša prema platišama i ima li ikakvog odnosa. Na primer, ako jeste, kako se pretpostavlja, ova vrsta „odbijanja poslušnosti“ građana svojevrsan protest, onda možemo pretpostaviti da postoji i s ove strane otpor – otpor od neplatiša ka platišama. Koji bi bio razlog tome? Protest sam po sebi znači negodovanje i nepomirenost sa nečim što se vidi kao nepoželjno, ugrožavajuće ili štetno na bilo koji način za onoga ko protestuje. S obzirom da se tako (pojednostavljeno) može razumeti ponašanje neplatiša, onda bi ovi drugi, platiše, bili

¹⁰⁴ Ovaj i naredni komentar dostupni su na:
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:466794-Krece-prinudna-naplata-dugova-za-struju> (07.08.2014.)

prepoznati kao oni koji inhibiraju progresivno ponašanje, tj. bilo koji za građanstvo pozitivan pokret usmeren protiv (nekih dela) sistema.

Izuzev onih građana koji su izrazili neki oblik prezira i netrpeljivosti prema građanima koji ne izmiruju svoje dužničke obaveze, iz čega se moglo zaključiti da takve emotivne reakcije dolaze od platiša, mali je broj komentara u kojima se eksplicira da je autor neplatiša, a još manji broj onih u kojima se navode razlozi zbog kojih neko jeste ili neko nije tzv. platiša. Navešću dva komentara koji otkrivaju neke od razloga za i protiv izmirivanja dugova, odnosno razloge zbog kojih prvi građanin redovno izmiruje svoje dugove, kao i razlog zbog kojeg je drugi od toga odustao.

Nakon što je dala pravno objašnjenje u vezi sa pravima građana koji imaju dugovanja prema EPS-u, autorka komentara dodala je i ovo:

„Inače ja jedva krpim kraj sa krajem, ali plaćam sve, tako su me vaspitavali i tako i mora. Kad nemamo pare onda sedimo u jednoj sobi pa samo to grejemo.“

Ovo je izazvalo negodovanje kod anonimnog komentatora:

„Ali zato imaš za internet kao i vreme da daješ komentare po člancima...a ovamo kao greje jednu sobu...jao sa ovim paljevinskim spam komentarima...“

Sledeća dva naredna komentara su usledila nakon prethodna dva navedena:

„(...) verovatno ti i ne plaćaš struju pa ti bode oči ovo, sva sreća pa će krenuti da isključuju struju pa se nećeš ti ni javljati duže vreme. Samo secite eps-ovci, ovim džabalebarošima ništa drugo i ne treba, pa posle neka idu u prodavnicu uzmu hleb i neka ne plate.“

„Ogromna većina u Srbiji na žalost greje jednu sobu, ali to ne znači da su nepismeni i da ne koriste internet. Uglavnom, oni koji redovno plaćaju greju upravo jednu sobu i da, koriste internet i na miru pišu komentare, *bez straha* da će neko da im zakuca na vrata i isključi struju!“¹⁰⁵

Ako se odbijanje novčane nadoknade za utrošenu električnu energiju građana Srbije tumači kao vrsta mikro-otpora, a koji radikalno ne ugrožava *status quo* (Spasić 2002, 362), kako se ovde i tumači, onda je siromašniji sloj stanovništva lišen luksuza ovakve vrste „neposlušnosti“. Šta to znači? Vrsta protesta koja nema formu organizovanog,

¹⁰⁵ Svi komentari su dostupni na:
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:466794-Krece-prinudna-naplata-dugova-za-struju> (07.08.2014.)

ciljanog protesta – onog otpora koji ima jasno ustanovljen cilj, čiji su predstavnici taj cilj ozvaničili, odnosno uputili jasne zahteve onima za koje se smatra da imaju sredstva i nadležnosti da problem rešavaju, što će reći, čija je organizovana praksa usmerena ka ostvarivanju tog cilja – već koja predstavlja svakodnevni protest „rasutih“, tj. međusobno nepovezanih pojedinaca, koji nisu okupljeni oko zajedničkog cilja, a što znači i slabih da značajnije utiču na promene, ali i slabih da pružaju dovoljno dug i jak otpor prema pritisku koji dolazi od strane neke institucije ili pak sistema, za siromašne znači lutriju u kojoj gotovo sigurno gube, i to bez materijalnog pokrića. To znači da ovakva vrsta protesta, koji pre može doneti psihološka olakšanja onima koji protestuju, tj. pojedincima neplatišama, a ne dobiti recimo u pogledu smanjenja cene električne energije ili neke slične benefite, za siromašnije slojeve, to bi značilo ludoriju. Jasno je, dakle, da ako pojedinac ili porodica ne raspolažu sumom novca, nepokretnošću ili nekom drugom materijalnom vrednošću koju mogu uložiti nakon nagomilanih neisplaćenih dugovanja, strah od još nesigurnije egzistencijalne budućnosti koja bi tako nastala, predstavlja ključnu emociju koja, između ostalih razloga, inhibira ovu vrstu otpora, ako se uopšte i pojavljuje takva ideja.

Da se uzroci „sukoba“ EPS-a i građana kao korisnika njegovih usluga ne pronalaze samo u siromaštvu i strahu usled siromaštva s jedne strane, niti u jednostavnoj nemarnosti potrošača ili građanskom „nevaspitanju“ s druge, najjasnije pokazuju komentari koji pažnju i emotivan odnos usmeravaju na predstavnike vlasti. U reakciji iznesenoj u vidu komentara na članak pod naslovom *Vredi li biti redovan platiša* objavljenog dana 04.08.2014. godine, jedan građanin kaže:

„Za još jednog gubitaša. I ja bejah takav. Plaćah. A onda mi je puklo kada se Tadić nije skidao sa ekrana (...) Sa dnevnika med i mleko a meni sve gore. Onaj beli nevidljivi kao-premijer izjavi kako smo statistički izašli iz krize i meni bilo dosta. Lažite gospodo ali ne za moje pare. Da dodam da i danas od Prvog¹⁰⁶ ne može čovek ni da živi, a još je počeo i da preti. Sve se nešto plašim...“ (Antelj 2014)

¹⁰⁶ Moguće je da autor pod „Prvim“ misli na predsednika Srbije Tomislava Nikolića, analogno pomenutom bivšem predsedniku Borisu Tadiću, međutim mišljenja sam da se pre radi o istaknutijoj figuri no što je to trenutni predsednik, o prvom čoveku Vlade, tj. premijeru Aleksandru Vučiću (koji i više „preti“ od T. Nikolića), a opet, analogno pomenu Mirka Cvetkovića, premijera Srbije između 2008. i 2012. godine, opisanog konstrukcijom „beli nevidljivi kao-premijer“.

Iz ovog komentara je moguće izvesti bar dva zaključka. Prvi se odnosi na ono što je prepoznatljivo i u ostalim komentarima, a to je osećaj da su oni koji redovno ispunjavaju obaveze u pogledu izmirivanja tekućih mesečnih troškova zapravo gubitnici i budale. Biti ovo drugo znači biti obmanut ili, pre, biti obmanjivan. Prva forma sugerise svršenost a druga nesvršenost, dok obe predstavljaju trpna stanja. Ovaj drugi oblik – biti obmanjivan – upućuje na *trajnost* (ne)poželjne radnje¹⁰⁷ koju neko sprovodi nad nekim, odnosno na stvaranje negativnog emotivnog stanja koje se kod nekoga ko nešto trpi razvija, a što smatram da je slučaj sa autorom komentara koji je predmet ove analize i što ne posmatram kao usamljeni slučaj. Pored prezira kao emotivnog odnosa prema lažima političara, reklo bi se da je u navedenom stavu ljutnja, kao u osnovi pokretačka emocija, glavni motivator, bar kroz prizmu emocija posmatrano, odluke o prestanku izmirivanja dugova ovog građanina.

Biti obmanut je u vezi sa ((pre)trpljenom) laži, koja predstavlja drugi zaključak – političari lažu.¹⁰⁸ To nije buntovno-patetična izjava, to je jedno od sredstava političke komunikacije na putu ka ostvarivanju određenih političkih ili ličnih interesa. Ovde se radi o laži koja nema za cilj da ubedi građane u nešto što nije – rekla bih da je pre deo automatizma – ne zato što se time ne želi postići efekat vršenja političke funkcije kao služenja interesima građana, već zato što se ta laž odnosi na nešto što je građanima vrlo blisko i poznato, a to je kvalitet samih njihovih života. Zašto onda postoji ljutnja kod autora analiziranog komentara ili eventualna tuga ili kakva druga emocija kod drugih građana, kao reakcija na ovakvu vrstu laži? Ova laž se može doživeti lično jer je usmerena na nepriznavanje, a time i nipodaštavanje ne sasvim pristojnog ili nedovoljno udobnog života, da se poslužim takvim eufemizmom. Drugim rečima, pošto je jasno da izjave i ponašanja političara ponekad ne uzimaju u obzir realno stanje stvari i interese građanstva ni nominalno, onda se takva bezočnost tumači kao uvreda naneta običnom građaninu, pa čak i poniženje.

Poslednje dve rečenice navedenog komentara, iako se mogu učiniti suvišnim, one to nisu. Navedene su uz prethodne reči zato što zajedno sa njima ukazuju na dve stvari – prvo, čini se da autor komentara nije strasno pa čak ni, kako se čini, ikako opredeljen za trenutno vodeću stranku na vlasti (SNS), niti pak za najveću opozicionu stranku u trenutku kada je svoj stav izneo u vidu komentara (DS), te se njegov protest izražen kroz

¹⁰⁷ “(Ne)poželjne“ jer nije nužno da ljudi, svesno ili nesvesno, ne dopuštaju, ili da ne kažem, ne žele da budu obmanuti.

¹⁰⁸ Vidi, na primer, deseto poglavlje studije *Laži u javnom životu* knjige *Laganje: kako otkriti da vas neko vara za tezgom, sa govornice, u bračnoj postelji* Pola Ekmana (2010, 282-287).

prestanak plaćanja mesečnih računa ne bi trebalo razumeti kao iskazivanje nezadovoljstva prema određenoj političkoj struji, i drugo, otkriva osećaj kontinuiteta, šire uzeto, političkog stanja koje je trenutno u zemlji i onog koje je bilo za vreme prethodnih vlada. Drugim rečima, ovo nije protest prema jednoj političkoj opciji, već prema političarima i načinima na koji vrše svoje dužnosti. I da dodam, ovo je jedan od niza primera stavova građana u kojima se prepoznaje davno započeta tendencija rušenja starih podela prema tome kojoj je političkoj partiji naklonjeno građanstvo, i istovremeno započeto stvaranje podela na Mi i Oni, gde prvu grupu čini stanovništvo, a drugu politički akteri.

Još ređi su komentari koji otkrivaju neke od razloga zašto pojedinci nisu hteli da uđu u sistem reprograma koji (bi trebalo da) pruža dužnicima prihvatljiv način izmirenja svojih dugova, tj. rešenja svog dužničkog problema. Jedan takav dužnik kao razlog ističe prepoznati javašluk i od strane EPS-a kroz nerealne ili nepropisne kamate na mesečna dugovanja, kao i od strane sudstva čije tumačenje zakona kao da nikada ne ide na ruku građanima, niti za onim šta građani smatraju pravnom logikom:

„ja nisam potpisao sporazum! i nemam struju "tačno" već 104 dana, sve dok mi se lepo ne obračuna bez naduvane kamate...tužen sam 2004 pa 2009 bez mog znanja, a tužba je 105 hiljada i 98 hiljada i sada da potpišem?“ (Janačkoić 2013)¹⁰⁹

U odeljku u kojem se bliže određuju pojedine emocije, implicirano je da se u novijim studijama emocija ljutnja sve više određuje kroz niz osećanja koja se prema intenzitetu kreću od blagih do jačih, na primer od iznerviranosti, preko ljutnje, do besa, prema čemu mogu varirati i izrazi u ponašanju, na primer od negodovanja gundanjem, preko vikanja na nekoga, do nekog od oblika nasilja (v. Schieman 2006, 495; Ekman 2011, 161). Spram toga se mogu tumačiti i različite reakcije građana na vesti o različitim pitanjima koja prate problem koji postoji između korisnika usluga EPS-a, tj. dela stanovništva Srbije i ovog javnog preduzeća. Ako se tvrdi da su građani koji se oglašavaju na internet stranicama ljuti, kao i da su oni građani koji dele njihove stavove, pored prezivosti i gađenja, takođe i ljuti, postavlja se pitanje: zašto su tačno ljuti? Naučnici iz niza disciplina koji su postavljali generalno pitanje uzroka ljutnje, sastavili su teorije i dokaze o „polju provokacije ljutnje“. Stvarajući opšti konsenzus koji se odnosi na shvatanje ljutnje, a to je uverenje da ova emocija jeste društvena ili kulturna emocija, uočili su da

109 Komentar je objavljen 11. 02. 2014. godine.

„uobičajeni okidači ljutnje uključuju stvarnu ili pretpostavljenu uvredu, nepravdu, izdaju, nejednakost, remećenje cilja, nekompetentne akcije drugih kao i bivanje mete verbalne ili fizičke agresije druge osobe“ (Schieman 2006, 495). Takođe, tvrdi se da se ljutnja javlja usled “neprimerene nagrade“ za samog pojedinca (Thoits 1989, 325). Ovakvo shvatanje ljutnje je blisko već navedenoj definiciji pravde kao raspodele nagrada i kazni „prema zasluži“, odnosno prema onome što neko smatra primerenim ili recipročnim sopstvenom učinku. Isti autor na istom mestu tvrdi i da se ljutnja javlja usled „neuspeha drugih da poštuju društvene norme“ (isto, 325), a što je, međutim, način na koji se određuju i druge emocije, na primer gađenje i prezir. Neki od pomenutih okidača se mogu prepoznati u problemu koji se ovde razmatra i to sa obe strane – i platiša i neplatiša. Pored nepravde koju platiše osećaju spram percipirane nejednakosti u odnosu na neplatiše, o kojoj je već bilo reči, među maločas nabrojane okidače ljutnje, a ovde i prezira, navedeno je remećenje cilja, kao i izdaja. Ako se može pretpostaviti da je s jedne strane platišama u interesu da se uvede red ili održi tamo gde ga ima, i sami učestvujući u tome izvršavanjem svojih obaveza, onda bi svakako ponašanje neplatiša bilo moguće tumačiti kao remećenje tog interesa ili cilja. Nasuprot tome bilo bi neodgovorno s moje strane da tvrdim da neplatiše osećaju, na određenom nivou, izdaju od strane svojih sugrađana platiša koji, neremeteći poredak za koji neplatiše očigledno smatraju da je u najmanju ruku nezadovoljavajući, ne deluju subverzivno u odnosu na sistem. Ovakva interpretacija otvara pitanje pogleda građanstva ne samo na opštu ulogu politike u uspostavljanju „normalnog“ života građana već i na shvatanje uloge društva u uticaju na politiku pa, ako hoćemo, i poimanje prava građanstva da vrše pritisak na državu u pravcu čuvanja svojih ljudskih i građanskih granica i ostvarivanja svojih prava. Ovo je velika politikološka, sociološka, istorijska, rekla bih i psihološka i, nadasve antropološka tema na koju sam se ovde osvrnula, stavljajući je u funkciju objašnjenja pojma društveno pojmljivog siromaštva, pokušavajući da razumem korene “pristanka”¹¹⁰ na pojedine vidove ili nivoe siromaštva.

Na zvaničnoj internet stranici BusPlusa o „pripajanju“ ovog sistema GSP-u piše sledeće: „Uvođenje BusPlus sistema rezultat je odluke grada Beograda – Direkcije za javni prevoz i javnog konkursa koji je tim povodom raspisan.“ Ovaj sistem je uveden februara 2012. godine zarad praćenja vozila javnog gradskog prevoza, ali i kao način smanjenja troškova funkcionisanja javnog prevoza koji su išli na teret gradskog budžeta.

110 Koji se ogleda u odsustvu društvenih nemira.

Dakle, ništa drugačije od onoga što postoji u većini zemlja sa razvijenim sistemom gradskog prevoza, a iz perspektive korisnika, to je naplata karata koja delimično pokriva date troškove čitavog sistema kao i mogućnost saznavanja vremenske udaljenosti očekivanog vozila od stanice na kojoj je korisnik. Međutim, ishod uvođenja ovako zamišljene stvari u Beogradu je sasvim drugačiji: „Loša naplata karata, tuče kontrolora, komunalnih policajaca i putnika u autobusima, demoliranje validatora i protesti građana ne sugerišu ni zadovoljstvo, ni bezbednost” (Vasić i Georgiev 2013). Neki od razloga deluju razložno s aspekta ekonomskog interesa građana, kao i njihove ocene usluge koja im se pruža. Jedni smatraju da je cena karata previsoka za srpsko tržište kao i da bi pojedine kategorije stanovništva trebalo da budu povlašćene:

„Hoćemo jeftinije karte za studente i učenike! Nema smisla da ovako deru! Kao da već nemamo dovoljno izdataka! 70+ dinara za jednu vožnju je previše.” (Joksimović 2013)

„Jedini način za povećanje naplate jeste da 8,5 % ne ide u džep lopovskog konzorcijuma i da se cene karata drastično smanje. Sve ostalo neće dovesti do rezultata.”¹¹¹

Uvođenje ovog sistema je obećavalo i delimično razrešenje frustracije stanovništva iz devedesetih godina prošlog veka koje su, u pogledu javnog gradskog prevoza, obeležila izuzetno duga čekanja vozila gradskog prevoza koja su, zbog retkosti saobraćanja, donosila drugu frustraciju, a to su izuzetno velike gužve unutar vozila. Pojedini građani ne prepoznaju ni tu zadovoljavajuću promenu.

„Čak i poziv da saznamo kad dolazi autobus (trola), nije od važnosti, jer nije pouzdan. Čekam na prvoj stanici od okretnice trole 40, 41 i dobro znam da su 4 trole otišle na okretnicu (ja čekam prema gradu) i čekam, i čekam, pozovem i dobijem odgovor 1 stanica, ali i dalje čekam, tako prođe 20 minuta, ponekad i čitavih pola sata. Naravno, kad krenu sve četiri, na svakih 20 SEKUNDI, pa je prosek dobar. A dobro znamo da 41 ide trasom 40-ice 95% svoje trase. Da li uopšte postoje dispečeri koji prate polaske?”¹¹²

¹¹¹Dostupno na:

http://www.politika.rs/index.php?lid=sr&show=rubrike&part=list_reviews&int_itemID=301719
(07.08.2014.)

¹¹² Dosta su ređi pojedinci koji blago ismevajući način na koji funkcioniše ovaj sistem, a očito svesni da on predstavlja uobičajenu pojavu vezanu za javni gradski prevoz, izražavaju zahvalnost zbog nenametnute nužde plaćanja karata za vožnju gradskim prevozom: „Boljeg sistema nema! Od kad je uveden ja se

Takođe, u javnosti su se izražavale sumnje u vezi sa tim da li je ugovorom sa firmom Apex oštećen grad Beograd i GSP¹¹³, a iz medija su blagovremeno stizale i informacije poput ove: „Budžet Beograda za 2013. godinu odobrio je GSP-u subvencije koje su tri milijarde dinara veće nego u 2011. godini – pre BusPlusa“ (Vasić i Georgiev 2013). Vremenom, svesno ili ne, stanovništvo je počelo da razvija doživljaj da „nešto nije kako treba“, odnosno da BusPlus predstavlja samo jedan od primera ovdašnjeg načina poslovanja ili samo primer kako inače funkcioniše kapitalizam, kako pojedini građani, pomirljivog tona, izražavaju: „(...) dobrodošli u kapitalizam, gde svaka firma postoji da bi svom vlasniku donela profit“ (Joksimović 2013). To u osnovi nije ništa neuobičajeno, ali jeste sporno ono što uz mogućnost profita ide, a to je nivo usluga koje se (percipitaju da se) pružaju i koje zapravo i treba da budu ono na osnovu čega se potražuje novčana naknada za te iste usluge.

Nedugo nakon uvođenja ovog sistema naplate usluga prevoza, organizovani su i protesti građana i potpisivane peticije za ukidanje BusPlusa, čime je otpor stanovništva pomeren sa mikro na mezo-nivo otpora. Međutim, to nije dalo veće efekte; glavni protest se i dalje dešava unutar vozila javnog gradskog prevoza koji se izražava od strane pojedinaca neotkucavanjem karte pri ulasku u javno gradsko vozilo ili nekim oblikom sukoba ili nasilja prema licima koja vrše kontrolu karata.

Reagujući na postojanje protivrečnosti između zamisli, tj. onoga što je predstavljano kao korist uvođenja ovakvog sistema i onoga što je stvarno, sa čime građani kao korisnici javnog prevoza imaju svakodnevnog iskustva, deo stanovništva je, stvarajući negativan emotivni odnos, počeo da izražava svoje (emotivne) stavove kroz više mogućih vrsta otpora, a pre svega neplaćanjem karata za vožnju gradskim prevozom, što neminovno vodi sukobu sa kontrolorima karata BusPlusa. Ti sukobi se kreću u rasponu od sitnih kavgi, preko verbavnih uvreda i svađa do fizičkog nasilja. Ovde bih se zadržala na fizičkom nasilju nad kontrolorima. Ekman je ljutnju izdvojio od drugih emocija prema tome što „zahvaljujući svom potencijalu za nasilje predstavlja najveću opasnost za drugog“ (Ekman 2011, 202). On navodi da za svaku emociju postoji srodno psihopatološko stanje koje se u običnom govoru naziva emocionalni poremećaj (isto, 180). Određeni oblici nasilja se obeležavaju kao jedan od njih, a u vezi su sa ljutnjom i

švercujem, kada naiđe kontrola ljubazno me zamole da izađem. Ja naravno uz hvala izađem i uđem u prvi koji naiđe i tako do odredišta. BUS PLUSU želim da traješ što duže. Volim te BUS PLUS. I naravno HVALA.“ Za oba navedena komentara vidi: Joksimović 2013.

¹¹³ Na zvaničnoj veb-stranici BusPlusa stoji: „Najbolju ponudu je dao međunarodni konzorcijum koji predvodi kompanija Apex Solution Technology d.o.o, sa kojim je Direkcija potpisala ugovor.“ Dostupno na: <https://www.busplus.rs/> (07.08.2014.)

besom, a neretko i mržnjom. Nasilje može biti mentalno, odnosno verbalno izraženo, i fizičko. Dok se u prvoj polovini prošlog veka u istraživanjima fenomena zločina i nasilja osnovnim smatrao problem motivacije nasilnika, nešto kasnija istraživanja uočila su važnost uloge žrtve i njenog društvenog konteksta (Miethe 1994, 2), te je danas, kako se objašnjava, „truzizam da zločin zahteva i prestupnika i žrtvu (metu) i situaciju ili društveni kontekst koji ih ujedinjuje“ (isto, 3). To su i neophodni elementi pri razmatranju izražavanja ljutnje i drugih emocija kroz nasilje u javnom gradskom prevozu. Moguće je razlikovati *impulsivna* nasilja od nasilja *s predumišljajem*, kao tzv. normalna nasilja (koja bi se odnosila, recimo, na udarac malog deteta koje je istrčalo na ulicu od strane roditelja ili staratelja), od abnormalnih varijanti nasilja, bilo da su impulsivna ili sa predumišljajem (Ekman 2011, 182). Abnormalna nasilja koja se obično karakterišu i kao zločini, jesu i društveno neprihvatljiva ili antidruštvena, a to su ona koja predstavljaju rezultat emocionalnog poremećaja. Oblici nasilja o kojima je ovde reč se, međutim, neće tretirati kao abnormalne vrste nasilja; oni se vide kao kulturni oblik izražavanja tzv. negativnih emocija, manje ili više društveno odobren. U primeru nasilja u gradskom prevozu na koji ću se osvrnuti, ono će se shvatiti u opštijem smislu, „kao upotreba sile da bi se iznudilo određeno ponašanje ljudi protivno njihovoj volji“ (Nedeljković 2011, 133).

Ovde je blagi akcenat stavljen na princip emotivnog ispoljavanja u pogledu objekta datih emocija. Jednu vrstu emocije moguće je „prebaciti“ ili usmertiti sa primarnog objekta emocije na sekundarni objekat, principom identifikacije ovog potonjeg sa primarnim objektom, tj. uočavanjem pripadništva sekundarnog objekta grupi primarnog objekta. Tako je izražavanje emocija pojedinih putnika javnog gradskog prevoza u vidu nasilja – verbalno-psihološkog ili fizičkog – usmereno prema kontrolorima kao predstavnicima primarnog objekta negativnih emocija, a to je, preko same uprave BusPlusa, zapravo uprava grada Beograda, pa, ako hoćemo, i sami predstavnici vlasti na nivou države. To znači da kontrolore možemo posmatrati kao sekundarne objekte, tj. kao neku vrstu štita ka onima dalje, višima na hijerarhijskoj lestvici koji nisu u neposrednom kontaktu sa običnim ljudima, a što je uobičajeno za funkcionisanje svake firme, ustanove, sistema. Razumevanje sopstvenih emocija kao građanina jedne zemlje, odnosno razumevanje emocionalnog odnosa prema objektima politike (političarima, vladi, međunarodnoj zajednici itd.), a što uključuje proces osveščivanja objekta emocije, ima veliki značaj za to da li ćemo i šta ćemo (u)činiti ne toliko sa njima (sa samim emocijama u smislu pokretanja psiholoških procesa koje one signaliziraju) koliko političkog činjenja. *Objekti emocija*, a to su sve one pojave na koje se neka emocija odnosi, se u političkim

kontekstima neretko preklapaju sa *objektima politike*. Drugim rečima, oni postaju istovetni. Ako se primarni objekat emocije, koji je zapravo u izvesnom smislu izvor čina koji okida emociju, zameni sekundarnim, kao što se to čini ovde, onda ovakve vrste otpora ostaju one čiji subverzivni potencijal ostaje na mikro-nivou, na nivou trenutka kada se protestna praksa sprovodi i okruženja u kojem se sprovodi (na primer, kada putnik zada jače udarce kontroloru, on urušava trenutni sistem, tj. ometa kontrolora u poslu, dobijajući pak za sebe slobodu ukoliko pobegne, ali time se značajnije ne pokreće ka rešavanju nijedan realni problem u vezi sa BusPlusom.

Da je otpor prema BusPlusu masovna pojava, potvrđuje ne samo svakodnevnica u kojoj se vozimo javnim prevozom po Beogradu, mnogobrojne priče u javnosti, peticija za ukidanje BusPlusa i protesti građana, kao i linkovi na internetu koji se obraćaju onima koji bojkotuju BusPlus s namerom da ih informišu o svojim pravima¹¹⁴. Onima koji bojkotuju ovaj sistem, tj. odbijaju plaćanje usluga koje koriste, obraćaju se i pojedini politički akteri. Dana 09.08.2014. godine su se u javnosti mogle čuti izjave koje poručuju, ili bi sa sigurnošću mogle biti protumačene kao da poručuju sledeće: zbog Beograđana koji ne plaćaju karte u gradskom prevozu kojim se prevoze, Beograd ne može da dobije, na primer, nove vrtiće. Naime, u popodnevnim vestima *Studija B*, gradski menadžer Goran Vesić je dao izjavu kojom su izraženi stavovi da prevoz treba da se plaća i da građani koji to ne čine račun svog prevoza prebacuju na druge građane. Takođe je izraženo mišljenje da bi se od novca koji deo Beograđana ne želi da izdvaja za plaćanje prevoza, mogao ne samo obezbediti bolji prevoz i nova vozila, već i da bi se s tim novčanim sredstvima mogli napraviti novi vrtići za mališane. Međutim, u udarnoj informativnoj emisiji istog TV kanala ponovljena je izjava, s tim što je poslednji segment izjave izostavljen. Upravo taj segment, tj. stav visokog političkog funkcionera tumačim kao pokušaj emotivne ucene građana od strane političara, odnosno kao pokušaj konstruisanja krivice kao jedne od moralnih emocija.

S jedne strane, postoji značajan broj ljudi u Srbiji, kako su rezultati poslednjih održanih izbora pokazali, koji podržava stranke koje su trenutno na vlasti, a dotični politički akter pripada jednoj od njih. Pretpostavlja se da bar deo tih ljudi izuzetno poštuje i sa odobravanjem prima sugestije koje upućuju predstavnici stranaka na vlasti.¹¹⁵

¹¹⁴ Uputstvo za one koji bojkotuju BusPlus. Dostupno na: <http://www.99posto.org/srpski/uputstvo-za-one-koji-bojkotuju-bus-plus> (09.08.2014.)

¹¹⁵ A što je moguće kao opštiju pojavu prepoznati kroz mnoge emisije koje praktikuju javno uključene gledalaca (na primer, u *Utisku nedelje* se, pored brojnih kritika i osuda, neretko čuju komentari podrške, a povremeno i oni komentari kojima se iskazuje izuzetno poverenje pojedinim političarima, a koji su

Pažljivije posmatranje građana koji se prevoze gradskim prevozom pokazuje da postoje bar tri vrste njih; prvo, tu su oni koji u potpunosti bojkotuju BusPlus čime zapravo odbijaju pružanje novčane nadoknade za usluge Gradskog saobraćajnog preduzeća; zatim, tu su oni koji bojkotuju poništavanje karata samo do momenta dok zvanični kontrolori BusPlusa ne uđu u vozilo gradskog prevoza, odnosno ne zatraže im kartu na uvid; i na kraju, tu su “građanski osvešćeni” ili poslušni građani, tj. oni koji svoje karte menje ili više drže spremno kako bi pri ulasku u javni gradski prevoz otkucali katrice na automatu. Prve dve kategorije građana spadaju u ciljnu grupu, onu kojoj je poruka (ucene) bila namenjena, a bar deo tih građana, pretpostavlja se, jesu simpatizeri stranke čiji je davalac izjave pred kamerama *Studija B* član. Ključno u konstruisanju krivice spram toga ko je pokušava proizvesti, jeste poverenje koje građani osećaju prema pojedinim političarima, obično liderima stranaka, te posredstvom odnosa prema njemu imaju manje-više iste ili slične emotivne odnose i prema onima koji su deo njegove grupe. Dalje, simbol dece se čini jednim od značajnijih u retorici aktuelnih političara vodeće stranke na vlasti.¹¹⁶ Ovim simbolom bi trebalo da se komunicira jedna od snažnijih moralnih grešaka, da tako kažem, tj. krivica koja se tiče odnosa prema najbesspomoćnijima, a spram činjenice da u Beogradu postoji nedovoljan broj vrtića, krivica koja se pokušava proizvesti se odnosi na uksraćenost doprinosa boljitku najbesspomoćnijih u vidu obezbeđivanja „normalnog“ odrastanja najmlađih, a ujedno i onih koji obično nose atribut budućnosti, u ovom slučaju jedne zemlje. Konstruisanje svake emocije na ovakav način čini se sa određenom svrhom, tj. s ciljem njene upotrebe u političke svrhe. S obzirom na to da se krivica „koristiti u međuljudskim odnosima da natera nekoga da uradi nešto“ i to na način da „pomogne održavanju uljudnosti u društvu dok pojedinci preuzimaju odgovornost za štetne radnje“ (Turner and Stets 2006, 555), u konkretnom primeru se sprovodi pokušaj pokretanja one vrste ponašanja „građanašvercera“ gradskog prevoza, koje će imati pozitivne efekte na jednu od najbesspomoćnijih, a u moralno-patriotskom ključu posmatrano, čak i najvažnijih kategorija stanovništva.

Na izvesne razlike koje se uočavaju među ova dva slična primera, bilo bi valjano osvrnuti se. U slučaju EPS-a, krajnje ishodište se prepoznaje u oštećenju državne kase, tj. budžeta, ali i doživljavanju selektivnog odnosa države prema građanima, dok u drugom,

ponekada i gotovo puni ljubavi prema, u tom periodu, aktuelnim vodećim ličnostima na domaćoj političkoj sceni).

¹¹⁶ Setimo se Vučićevog spasavanja deteta iz snežne mećave i niz njegovih govora u kojima se pominju deca i njihova budućnost.

u slučaju BusPlusa, šteta se nanosi delom gradskom budžetu, delom privatnoj firmi; za razliku od prvog oštećenja koje po definiciji i, reklo bi se, samo u definiciji ima efekat na stanovništvo, u drugom slučaju, efekat nema te razmere. Dalje, kada se problem odnosi na pitanje budžeta, onda prava da se ljute imaju svi – i predstavnici državnih vlasti koji su odgovorni za njega, platiše zato što doprinose njegovom rastu, a istovremeno, neplatiše pražnjenjem budžeta posredno ugrožavaju i unazađujući eventualni napredak, dok neplatiše pak imaju jedan razlog da se bune i ljute na platiše – oni „sabotiraju“ grupni protest i prihvataju stanje kakvo jeste. Ako je tako, neplatiše bi opravdanje mogle naći u shvatanju da državna kasa nije ništa više prazna bez sume novca za koju je oni ostavljaju uskraćenom jer bi se pretpostavljalo da se ta suma ne bi ni „slila“ u državnu kasu ili se pak njome ne bi „pravilno“ raspolagalo. Stoga se može zaključiti da je ovde u pitanju nepoverenje. Slično je i u drugom slučaju, samo na nivou lokalne zajednice i lokalnih problema gde je prisutno nepoverenje da će se recimo stanje gradskog prevoza poboljšati pomoću novca platiša karata. Ako je zaista tako i ako je to ključno, onda dolazimo do osnovnog problema, a to je nepoverenje da stvari u Srbiji idu i da će ići u pravcu boljitka građana. Kako taj boljitak obezbeđuju oni koji vode politiku koja bi trebalo da bude delatnost kojom se stvaraju uslovi za dobar život, kako ga god odredili, onda se „krug nepoverenja“ zatvara kod političara.

Tihi protesti predstavljaju vid reakcije na nešto za šta se građanima čini da *možda* mogu da promene, dok se siromaštvo vezuje za opšte stanje u društvu, tj. za nešto što je izvan domašaja običnog čoveka. U tom smislu, ono što je nazvano tihim protestima – a što se ne odnosi na deo stanovništva materijalno onemogućenog da namiruje troškove – zapravo predstavlja komunikaciju s političarima, reakciju spram toga da građani misle da znaju da se i kako se konkretan problem može rešiti. Kada je u pitanju komunikacija kojoj je povod čisto siromaštvo (iako su ova određenja siromaštva uslovna, jer relativno siromaštvo takođe može usloviti ponašanje isto kao kod realnog tipa siromaštva), građani izražavaju frustraciju zato što ne učestvuju ili ne mogu da učestvuju u rešavanju tog problema na bilo kakav način, dok političari ili nisu u stanju da ga reše, ili ga ne doživljavaju onoliko bitnim, koliko građanima jeste. Tako dolazimo do dvaju sfera političke komunikacije u svakodnevnom životu – one koja se odnosi na potencijalno rešiv problem i one koja se odnosi na problem koji je manje-više izvan sfere angažovanja običnog čoveka, ali problem koji najdublje utiče na kvalitet tog svakodnevnog života.

IV. 4. Politička kultura

Interesovanje za političku kulturu se javlja među politikolozima pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, slabi sedamdesetih i osamdesetih i ponovo se budi početkom devedesetih godina, u pogledu Evrope, sa padom komunizma i potrebom da se uspostavi demokratija u zemljama Istočne Evrope (Hejvud 2004, 380-381). Politička kultura je, prema navođenju na istom mestu, „obrazac orijentacija“ prema političkim objektima, kao što su partija, vlada, ustav, koje se izražavaju u verovanjima, simbolima i vrednostima“. Hejvud s pravom naglašava da političku kulturu ne treba mešati, odnosno poistovećivati sa javnim mnjenjem s obzirom na razliku u pogledu toga da se prvi pojam odnosi na oblikovanje trajnih vrednosti i uverenja, a drugi se tiče dnevnog reagovanja ljudi na određene politike i društveno-političke probleme (isto, 381). Drugim rečima, javno mnjenje predstavlja trenutno mišljenje o određenim aktuelnim političkim, ekonomskim, socijalnim ili kakvim drugim „javnim“ problemima. Ti stavovi i uverenja, međutim, nisu oslobođeni kulturnih (političkih) vrednosti koje se mogu javiti kao neka vrsta potke, ili matrice ovim prvima. Baš kao što ni društveni i politički problemi najčešće nisu ishod trenutnih zbivanja, već imaju neku istorijsku pozadinu, proizvod su nekakvih tokova i procesa, tako smatram i da „trenutni“ stavovi koji se zauzimaju na dnevnom nivou, a još manje uverenja koja se njima (stavovima) izražavaju, nisu ishod isključivo dnevnih političkih i društvenih dešavanja i zauzimanja pozicije spram njih; oni su odraz ili proizvod nekog opštijeg verovanja i emocionalnog odnosa prema domaćoj politici u najširem smislu – onima koji je sprovode, načinima na koje je sprovode itd.

S druge strane, koncept političke kulture zahteva proširenje u odnosu na predstavljeni koncept. U ovom istraživanju, politička kultura neće biti određena samo „karakterom i sadržajem dominantnih vrednosti i stavova ljudi o politici i njenim akterima“ (Stojiljković 2011, 163), već će se konceptom obuhvatiti i politički akteri koji i sami imaju emocionalna i kognitivna usmerenja prema političkim objektima – ustavu, drugim partijama i vladama u kojima participiraju ili ne, ali i, što je interesantnije, imaju ideje i uverenja o sopstvenim odgovornostima, pravima i moćima. Time politički akteri utiču na oblikovanje ne samo političke klime u zemlji, već i na sama verovanja i stavove običnog stanovništva, a što je izraženo bilo kroz manje ili više burne reakcije građanstva, bilo kroz usvajanje određenih modela ponašanja u politici kao normalnih, kao dela ideje o politici i politike kao sociokulturne prakse.

Važno za razumevanje političke kulture jeste pitanje „šta je“ politika u Srbiji, a ono se može raščlaniti na bar dva pitanja: a) šta je politika za žitelje Srbije i b) šta je politika za političare Srbije. Deo odgovora na ova pitanja moguće je dobiti ispitivanjem političke komunikacije, odnosno onog njenog dela koji se odnosi na verbalno opštenje među političkim akterima, verbalno-verbalnu i neverbalnu komunikaciju koju je prikladno pratiti kroz figure (nekih od) političkih aktera na političkoj sceni Srbije. U pogledu prvog tipa komunikacije usmeriću se na dva vida opštenja: strasnu komunikaciju ili svađe političara, što će biti obrađeno na primeru duela Mlađana Dinkića i Božidara Đelića od pre jedanaest godina, i na onu vrstu komunikacije koju u ovom istraživanju nazivam „mimoilaženjem“, a što će biti obrađeno na primeru izjave ministra odbrane i potpredsednik SNS Bratislava Gašića tekuće godine. Oba su primeri specifičnih oblika političke komunikacije koji za posledicu imaju skretanje pažnje sa osnovne teme razgovora, čime se građanstvu uskraćuju odgovori na tekuća sociopolitička pitanja ili samo razumevanje datih tema ili problema. Na emotivnom planu, pobuđivanje pozitivnih ili negativnih emocija ima za cilj (ili se javlja samo kao nusefekat) pozitivno ili negativno vrednovanje političkih aktera ili opcija koje zastupaju, a što uvek u krajnjoj liniji ima uticaja na emotivno vezivanje ili odbijanje glasačkog tela. Takođe, u tekstu koji sledi će kratko biti razmotreno i iskazivanje ljutnje kao tehnike političkog obraćanja javnosti trenutnog premijera Aleksandra Vučića. Ovim primerom se pokazuje da svojevrsnom grdnjom ili prekorom koji Vučić upućuje svojim saradnicima ili novinarima sa kojima je u komunikaciji, jedan politički akter podseća na svoj hijerarhijski viši status i time ga učvršćuje, čime se s druge strane komunicira imperativ poslušnosti podređenih. Izražavanje ljutnje (na ovaj ili neki drugi način), s druge strane može poslužiti i kao sredstvo skidanja odgovornosti za neuspehe onoga ko ljutnju odigrava. Za analizu drugog tipa komunikacije – verbalno-verbalne – poslužiću se primerima ponašanja pojedinih političara koji figuriraju na srpskoj političkoj sceni kao agresivni i nasilni pojedinci, gde će pažnja biti posvećena Vojislavu Šešelju iz vremena s kraja devedesetih godina prošlog veka i Velimiru Iliću nakon 2000. godine, kao primerima otvorenog demonstriranja moći i komuniciranja straha. Kao primeri za analizu političke kulture u Srbiji izabrani su Vojislav Šešelj, Velimir Ilić i Aleksandar Vučić kao ljudi koji su na neki način inaugurisali odedene stilove političke komunikacije na našoj političkoj sceni. Komunikacija u kojoj učestvuju druga dva političara je paradigmatički primer strastvene političke komunikacije zbog čega su i našli svoje mesto u ovom istraživanju. Primer neverbalne komunikacije tiče se Vučićevog odigravanja empatije u vreme pred izbore,

kao strategije premošćavanja sve dublje ukorenjenog jaza između političara s jedne strane i žitelja ove zemlje s druge.

IV.4.1. Verbalna politička komunikacija

Strast u političkoj komunikaciji

Jedan od pomenutih elemenata političke komunikacije, tj. kako je označeno na početku ovog potpoglavlja, opštenja među političkim akterima, a onaj koji smatram značajnim za temu ovog istraživanja, jeste manje ili više specifičan oblik političke komunikacije koji u sebi ima izražen element strasti. Kao primer će poslužiti sukob koji se desio 16. jula 2003. godine u emisiji *Licem u lice* na kanalu *RTS 1* između, u to vreme, guvernera Narodne banke i potpredsednika G17 plus, Mladana Dinkića i Božidara Đelića, tadašnjeg ministra ekonomije i finansija. Dinkić je „javno optužio i pokušao da kompromituje svog prijatelja Đelića“, a što se može, „po nelagodi i gađenju koje izaziva, porediti samo sa davnom Osmom sednicom“, pod čime autor misli na to da smo tada „videli i jedva preživeli politiku koja počinje žrtvovanjem prijatelja” (Dereta 2003)¹¹⁷. Ovde će se izuzeti izlaganje detalja oko kojih su se vodile rasprave i upućivale optužbe, a pažnja će biti usmerena na sam čin rasprave koja se, u ovom slučaju, pretvorila u lični sukob u formi svađe, što podrazumeva da barem jedan od sagovornika niti sluša niti pokušava čuti drugog, a što drugi najčešće preuzima kao svoj dalji stil opštenja, čime gotovo neprimetno osnovna tema počinje da bledi dok se potpuno ne pretopi u gomilu izgovorenih ličnih uvreda i optužbi, a što je obično obojeno tzv. strašću govornika.

Strast ili *pasija* je arhaičan naziv za emociju i upućuje na njenu pasivnost, što će reći da je ona posmatrana kao nešto što nam se dešava, a ne kao nešto što radimo, aktivno i voljno (Averill 1980, 253), čime se implicira odsustvo svesti o sopstvenom ponašanju. Postoje i drugačija objašnjenja značenja strasti. Ketrin Luc takođe navodi da se ovaj pojam može koristiti kao sinonim za emociju, ali da se ipak češće odnosi konkretno na ljubav ili seksualnu želju, ili pak na entuzijazam (Lutz 1986a, 305).

Strast u političkim diskusijama neretko izgleda kao ona pojava koja se u svakidašnjem, tzv. običnom govoru, naziva „prekid filma“. Drugim rečima, strast prilikom verbalnog opštenja se smatra za iracionalni deo čovekovog kognitivno-

¹¹⁷ U nedostatku video-snimka cele televizijske emisije u kojoj je sukob nastao, služim se člankom *Sukob Dinkić-Đilas* kao sekundarnim izvorom. Dostupno na: <http://pescanik.net/2003/07/sukob-dinkic-delic/> (30. 08. 2014.)

emocionalnog stanja, odnosno ponašanje koje se tumači kao izraz strasti se posmatra kao iracionalno. Kovanica „prekid filma“ upućuje na nedostatak svesti o sebi samom, tj. o celokupnom sopstvenom ponašanju – verbalnom i telesnom govoru. To takođe može značiti da ujedno ne postoji ni dovoljna svest o tome šta drugi zasta govori i radi. Međutim, može značiti i sasvim suprotno – može podrazumevati svest o svojim emocijama koju prati izrazita potreba za ispoljavanjem tih emocija koje prate komunikaciju dveju osoba, istovremeno sa namerom da se iskaže željeni kognitivni sadržaj. To se može tumačiti i kao entuzijazam govornika. S druge strane, strastveno ponašanje može biti deo emocionalnog odigravanja, odnosno strategija u političkoj komunikaciji, ili pre može imati strategijske posledice ili efekte, a one se mogu prepoznati u „zataškavanju“ datog problema ili neke vrste skretanja pažnje posmatrača sa primarne teme na neku sekundarnu ili potpuno irelevantnu za osnovnu problematiku.

Strast u verbalnoj komunikaciji se može shvatiti kao intenzivni emocionalni naboj koji ishod nijedne od dve pomenute interpretacije ne čini konstruktivnim, svakako iz perspektive gledaštva koje ostaje uskraćeno za razumevanje problema. Ono što se, dakle, prepoznaje kao najveći problem u političkoj komunikaciji koja je obojena emocijama na ovakav način jeste skretanje pažnje sa suštine, a suština je razlog zbog kojeg se političari pozivaju da govore u duelima, a što obično predstavlja neki tekući politički problem. Ako je tako, najspornija stvar u duelu o kojem je reč, tj. u načinu na koji je izveden od strane aktera duela, jeste neispunjen „zahtev“ koji je pred njih postavljen, a to je razgovor o problemu na takav način da se građanima, za koje se pretpostavlja da ih se aktuelni problem, na ovaj ili onaj način, dotiče, predoče argumenti obe strane te pojasni „čitava stvar“. Drugim rečima, običnim građanima koji su pratili emisiju, a bilo ih je oko dva miliona¹¹⁸, nisu pruženi (pred)uslovi za razumevanje spornog pitanja – bez obzira na to da li bi ili ne, i u kom procentu građanstvo zaista razumelo (ekonomsku) problematiku i eventualno zauzelo stav prema, recimo, ponuđenim rešenjima problema, prema jednom od političkih aktera duela kao većem stručnjaku i tome slično. Na taj način je otvoren prostor da se zauzme „crno-bela“ pozicija, ne toliko ili uopšte ne prema datom problemu, koliko prema političarima kao ličnostima, a prema čemu se posle, recimo, to gledaštvo politički opredeljivalo i davalo svoje glasove na izborima. Ovo se slikovito pokazuje komentaram čiji autor jasno staje na stranu jednog

¹¹⁸ Kako navodi Beta, a prenosi Glas javnosti u članku pod nazivom *Kako je protekao TV duel između Dinkića i Delića. Nemoj da mi diraš majku!* 18. 07. 2003. Dostupno na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/07/18/srpski/T03071704.shtml> (01.09.2014.)

političara a protiv drugog i to, uzimajući u obzir duel u kojem jedan jeste pokazivao manje „dobrog ukusa“, a drugi, čini se, vidno pokušavao da ne prelazi određene etičke granice, na stranu ovog drugog:

„Dinkić je čista kukavica i manipulator. Đeliću svaka čast!“¹¹⁹

Ono što čini izvesnu razliku u dve razmotrene interpretacije strastvene političke komunikacije, ogleda se u tipu konstrukcije emocija kod gledalaca. U prvom slučaju, gde bi strašću obojena komunikacija bila izraz odsustva svesti o svom govoru i ponašanju, ne bi se radilo o tendencioznoj, tj. namernoj i namenskoj konstrukciji i upotrebi emocija u smislu specifičnog strategijskog emotivnog načina komunikacije i približavanja političkih aktera potencijalnim biračima ili njihovoj mobilizaciji (idejno ili praktično), već o svojevrsnoj konstrukciji emocija kao posledici, čini se, nesvesne i same emotivne komunikacije među političkim akterima. To znači da je stanovništvo, na neki način, „nevoljno“ od strane komunikanata upleteno u mrežu poruka i informacija koje su poslate izborom specifične, lične, strastvene, za javne ličnosti, čini se, nepodobne javne komunikacije. U drugom slučaju, gde je strašću obojena komunikacija izraz primene strategije, radi se o tendencioznoj, namernoj konstrukciji emocija kako bi se upotrebile u određene političke ili lične svrhe. Dinkić u jednom svom intervjuu pred kamerama daje dirljivu izjavu povodom opisanog sukoba upućujući na to da je reč o prvoj vrsti opisane komunikacije. Bivajući svestan da javno bavljenje politikom zahteva određeni način komunikacije, on kaže:

„Bio sam tada suviše emotivan. Ja tada nisam ni znao šta je politika, da budem potpuno iskren.“¹²⁰

Emisija u kojoj je izbila svađa bila je održana u leto 2003. godine, a Dinkić je u politiku zvanično uključen, može se reći, sa postavljenjem na mesto guvernera Narodne banke Srbije nakon smene vlasti koja se odigrala krajem 2000. Godine, što je podatak koji građanima može reći nešto više o samim političarima, pre svega u pogledu tempa kojim postaju svesni toga čime se bave i odgovornosti koju time nose – naravno, ukoliko se ovakva izjava posmatra kao iskrena.

¹¹⁹ Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=NdTv_TrMVeo (01.09.2014.)

¹²⁰ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=T3YTjsV7bnU> (01.09.2014.)

„Mimoilaženje“ kao strategija izbegavanja odgovora

Jedna od osnovnih karakteristika političke komunikacije – što one koja se vodi među političarima u TV duelima ili putem izjava upućivanih jedni drugima u novinskim člancima, tako i među stanovništvom koje, recimo, ostavlja svoje komentare ispod *online* članaka u dnevnoj štampi – jeste „mimoilaženje“ koje se koristi kao strategija izbegavanja odgovora. Šta pod tim tačno podrazumevam, nešto šire ću objasniti nakon što navedem deo članka koji nosi naziv *Vlast je bez argumenata* iz dnevnog lista *Danas* u kojem se piše:

„Ne želim da komentarišem gluposti Bojana Pajtića“, ovim rečima je ministar odbrane i potpredsednik SNS Bratislav Gašić odgovorio na pitanje Danasa o tome kakav je njegov stav povodom najnovijeg zahteva DS da Vlada objavi ugovor sa kompanijom Etihad i da se ispita ustavnost celog postupka. Zamoljen da precizira zbog čega taj zahtev smatra glupošću Bojana Pajtića, imajući u vidu da predsednik DS, svakako, nije jedini koji traži da se javnosti stavi na uvid taj ugovor, Gašić je rekao: 'Ti ljudi, kao da im nije dosta što su Srbiju uništavali dvanaest godina nego i sad sve što je dobro za zemlju žele da unište'.“
(Čongradin 2014)

Svaka politička komunikacija započinje određenim problemom ili pitanjem koje je, doslovno u formi pitanja ili u formi tvrdnji i konstatacija, postavljeno kao tema. Sagovornici, kao što je maločas rečeno, bili oni u direktnoj razmeni poruka ili u onoj koja se sprovodi posredstvom nekog od sredstava javnog informisanja, iznose svoje stavove, uverenja i argumentacije, ređe se slažući, a češće sporeći oko datog problema. O temi ili spornom pitanju na različite načine se može govoriti, ali se tema može, školski rečeno, i „promašiti“, i to kao rezultat nameravanosti ili pak kao nenameravanosti, tj. kao posledica nekompetentnosti govornika ili neupućenosti u zadatu temu razgovora. Poruka koju nosi citirani odgovor ministra Gašića mogla bi se prevesti ovako: „Ako niste morali vi, nećemo ni mi (učiniti transparentnim ugovor).“ To bi se u „običnom“ govoru nazvalo (početkom) prepucavanja ili kavge, tj. onom vrstom konverzacije koju karakteriše, u pogledu kvaliteta razmene poruka i uopšte uspešnosti komunikacije, ono što je ranije u tekstu nazvano mimoilaženjem, a koje se može objasniti na sledeći slikovit način. Kada bismo, „matematičkim umom“ zamišljajući, u svojoj mašti videli sliku dve paralelne ravni – u kojem god pravcu one išle (nalevo, nadesno, „nagore“, „nadole“) – kako smo učeni, u beskonačnosti se nikada ne bi i neće sresti. Isti je slučaj sa sagovornicima

ukoliko za metaforu njihovih izrečenih misli uzmemo pomenute paralelne ravni. Drugim rečima, u kojem god pravcu se misli jednog i drugog govornika kretale, odnosno, koje god one sadržaje predstavljale i stavove zastupale, čini se kao da se ne susreću u tački koja, zapravo, predstavlja zadatak temu, tj. problem.

Puno je primera ovakve komunikacije u javnom političkom opštenju, što je naročito primetno u direktnim debatama političkih neistomišljenika u televizijskim emisijama. Iako je ovde za primer uzet predstavnik trenutne vlasti, ne može se tvrditi da su članovi Srpske napredne stranke niti prvi niti jedini koji se koriste ovom vrstom strategije izbegavanja odgovora, mada smatram da jesu oni koji su takvu vrstu komunikacije usvojili kao svoj princip mišljenja, te kao načelo ili matricu verbalnog opštenja i „argumentacije“. Tu matricu slikovito objašnjava jedan od čitalaca u svom komentaru na članak čiji je deo sadržaja na početku ovog odeljka naveden:

„Kakvi fašisti!!! Kada ih pitaš na šta troše narodne pare, oni odgovore: 'A što ti imaš klempave uši!'“ (Čongradin 2014)

To jeste osnovni princip ovog karakterističnog oblika komunikacije – karakterističnog više u doslednosti promene ovakve matrice, negoli u pogledu samog oblika opštenja. Međutim, u predstavljenom objašnjenju principa date političke komunikacije navedene u komentaru izostaje nit koja inače spaja pitanje (postavljeno sagovorniku) i reakciju na njega koju nazivamo odgovorom, a to je logička veza između sadržaja pitanja i sadržaja odgovora. Zašto je važno ovo uočavanje? Pretpostavlja se da u slučaju kada se ne može ustanoviti izvesna logička veza, tj. kada između pitanja i odgovora ne postoji baš nikakva sličnost, kao što je to slučaj sa navedenim komentarom¹²¹, onda prenos poruke takvom komunikacijom ne bi bio moguć. To nije slučaj sa navedenim delom komunikacije novinara lista *Danas* i ministra Gašića. U konkretnom primeru, u navedenom delu komunikacije koji se odvija na liniji pitanje1–odgovor1–pitanje2–odgovor2, postoji izvesna, više formalna negoli smisljena, logička veza. Objasniću to formalnim razlaganjem elemenata svih pitanja i odgovora. Tri ključne tačke „pitanja 1“ jesu SNS, DS i ugovori – odnosno, stav Vlade (u kojoj je vodeća stranka SNS, a za mišljenje upitani ministar je jedan od predstavnika i SNS-a i Vlade), zatim zahtev Demokratske stranke (za transparentnost ugovora) i treće, sporna tačka, tj. očigledno sporni ugovori za jedan deo javnosti. „Odgovor 1“ sadrži jedan i dovoljan element „pitanja 1“, a to je ime šefa

¹²¹ Koji je primer namernog karikiranja i banalizovanja „mimoilaženja“ kao oblika komunikacije, s ciljem što jasnijeg uočavanja matrice komunikacije i prenošenja poruke nedvosmislenog sadržaja onima koji komentare čitaju.

Demokratkse stranke i pored toga vrednosni stav o njegovom zahtevu; kao drugi element prepoznaje se odbijanje iznošenja stava o malopre pomenutoj spornoj tački ujedno i razlogu pokretanja razgovora, a to je transparentnost i ustavnost ugovora. Dalje, „pitanje 2“ sadrži prvi element „odgovora 1“ – vrednosni sud o zahtevu – izražen kroz molbu za njegovim preciziranjem, kao i glavnog aktra zahteva, predsednik DS-a. Na ovo pitanje se daje „odgovor 2“ koji pak u pogledu elemenata biva redukovan na „te ljude“, tj. na predsednika DS-a i sve one čiju politiku ovaj politički akter može simbolizovati, dok s druge strane, odgovor biva proširen vrednovanjem politike „tih ljudi“, a to je decenijska državna politika negativnih posledica i, štaviše, želja da se destrukcija nastavi i sada kada postoje jake konstruktivne struje. Dakle, vidno je da postoji „lančana“ veza, odnosno izvesna logička nit koja povezuje pitanje ili osnovnu temu i odgovor, čime se zapravo iluzija da je komunikacija efikasno ostvarena čini verovatnijom.

Načelo „mimoilaženja“, pored funkcije ili ishoda skretanja s osnovne teme, karakteriše još jedan element. Kada se tok konverzacije preusmeri na neku drugu temu u odnosu na onu koja je postavljena kroz pitanje ili kakvu konstataciju, prirodno sledi pitanje u pogledu pravca u kojem se usmerava dalje verbalno opštenje. Mišljenja sam da u političkoj komunikaciji taj pravac obično, manje ili više direktno, vodi ka prebacivanju pažnje na glavne političke oponente samog govornika ili grupe koju govornik zastupa, a u datom primeru to su predstavnici DS-a koji se mogu smatrati glavnim oponentima SNS-a, tj. stranke kojoj govornik pripada. Skretanje sa osnovne teme na način da se fokus prebaci na političke oponente ima svrhu kreiranja ili pre (emocionalnog) podsećanja na dihotomiju Mi/Oni, a što dalje ima efekat pobuđivanja emocija kod čitalaca/slušalaca, a evo i kako. Grupa koja je ovde Druga u odnosu na grupu govornika jesu doskorašnji i dugogodišnji predstavnici vlasti koji su odgovorni za mnogobrojne političke poteze čiji se efekti reflektuju negativno na kvalitet života običnih ljudi. Tako grupa Oni, u konkretnom primeru DS, funkcioniše kao simbol komunikacije koji (bi trebalo da) pobuđuje negativne emocije kod dela građanstva upoznatog sa opisanom komunikacijom, tj. intervjuom. Kod ozlojeđenog i kivnog dela stanovništva, sam pomen DS-a i njegovo dovođenje u vezu sa bolnim mestima srpske tranzicije, može služiti istovremeno kao neka vrsta automatskog okidača ljutnje, besa, gneva ili čega sve ne, a istovremeno i kao objekat tih negativnih emocija. Ako je tako, onda je u odnosu na opisani „tip“ stanovništva postignut efekat „topljenja“ osnovne teme u upravo pobuđenim negativnim strastima koje se odnose na sekundarnu temu, odnosno svrha ovakvog tipa komunikacije je zadovoljena.

Privodeći kraju razmatranje „mimoilaženja“ kao komunikacijske strategije, skrenula bih pažnju samo na još jedan interesantan detalj. Izuzev komentara koji je naveden u tekstu koji neposredno prethodi i u kojem se, prema kritičkom odnosu u pogledu načina komuniciranja predstavnika vlasti, ali i prema njihovom poređenju sa fašistima, prepoznaje negativan emocionalni odnos prema vlastima ili barem njihovom načinu praktikovanja komunikacije, nekoliko komentara, reklo bi se, pozitivno opredeljenih prema politici koju sprovodi vodeća partija na vlasti, u izvesnom smislu načelno ponavljaju matricu komunikacije koja se ovde razmatra.

„Ja molim sadašnju vladu Srbije da sve ugovore o privatizaciji od 2000.g. uputi na Ustavni sud kako bi se utvrdila njihova valjanost i eventualne zloupotrebe na štetu države i građana Srbije, apsolutno sve za velike fabrike i kombinata, poljoprivredne kombinata i dobra. Takođe i ugovore sa svim investitorima u vreme vlade Tadića i Mirka Cvetkovića.“¹²²

Tema provere ugovora koji su sklapani u vreme dok su najveći protivnici trenutno najveće vladajuće partije bili na vlasti jeste tema koja je u vezi sa osnovnom temom (što je ugovor sa Etihadom) i jeste tema koja je sekundarna u odnosu na pomenutu osnovnu temu. Čini se racionalnijim da, tek nakon što bi se zatražili i dali odgovori na pitanja o osnovnoj temi ili bi se na neki smislen – logički dosledan i argumentovano utemeljen način obradila primarna tema, moglo bi ili bi valjalo posvetiti pažnju sekundarnoj temi, koja god bi se nametala kao takva, a najmanje iz jednog razloga – da bi komunikacija koja podrazumeva najmanje dva sagovornika koja, pretpostavlja se, govore o istoj temi, uopšte mogla da se ostvari, odnosno bila suvisla. S druge strane, pružajući podršku da se otvori problematično pitanje iz prošlosti pre negoli moguće problematično pitanje iz sadašnjosti, a za koje (pitanje iz prošlosti) se smatra da može doneti manje koristi negoli što može dodatne, te pritom i veće, štete sprečiti samo preispitivanje eventualno nevaljanog spornog ugovora iz sadašnjosti, ovi poslednji komentari, pokazuju obuzetost autora greškama „protivnika“, a ne koristima koje bi možda donela eventualna prevencija eventualne štete. To može biti jedan od pokazatelja da politička komunikacija i razumevanje političkih zbivanja pre imaju emocionalnu no racionalnu stranu, a u ovom

¹²² Druga dva komentara glase: “Podrška premijeru da svi ugovori, i oni pre 2012 uđu u ustavni sud na ocenu ustavnosti, i oni iz vremena DS i privatizacija od vremena Vlahovića i Cvetkovića. Nakon toga da idu i pred istražne organe, ko je grešio neka i odgovara.” i „Nadam se da će SNS zatražiti proveru i mišljenje ustavnosti svih privatizacija velikih firmi u Srbiji, posebno u Vojvodini prodaje velikih poljoprivrednih kombinata i dobara kao i oranica.“ (Čongradin 2014)

slučaju, nameće se emocionalni odnos Za i Protiv, odnosno slično kako je maločas objašnjeno, odnos Mi i Oni.

Iskazivanje ljutnje kao tehnika političkog obraćanja javnosti

U tumačenju uloge ili upotrebe pojedinih emocija koje izražavaju pojedini političari na srpskoj političkoj sceni, mogao bi poslužiti specifičan stil emotivne komunikacije trenutnog premijera Republike Srbije Aleksandra Vučića.

Tvrđi se da je ljutnja jedna od najčešće prepoznatih i doživljenih emocija u zapadnim društvima (Schieman 2006, 494). Tako je i jedna od dominantnih emocija koju odigrava trenutni premijer Srbije upravo ljutnja koju javnost najpre može prepoznati kroz svojevrsnu grdnju (ili prekor) koja je karakterističan način obraćanja premijera svojim saradnicima ili novinarima sa kojima je u komunikaciji, na primer na onim za javnost otvorenim skupovima, poput zasedanja Glavnog odbora Srpske napredne stranke ili na konferencijama za štampu, kao i u obraćanjima (zamišljenoj) masi stanovništva pred kamerama, odnosno uvek kada postoji masa ljudi usredsređena na njegovo obraćanje. Ko su osobe koje grde druge i ko su ti koji trpe grdnju? Takva komunikacija je karakteristična najpre za porodične odnose gde se roditelji ili starija braća i sestre prepoznaju kao oni koji grde, a deca ili (naj)mlađa deca, oni koji bivaju grđeni. Međutim, grdnja se javlja i u drugim hijerarhijskim odnosima, na primer u poslovnom svetu u odnosu nadređenog prema podređenima ili, kako vidimo, nadređenog političara u odnosu na podređene kolege političare, novinare ali i stanovništvo. Ako se prihvati stanovište koje naglašava da se tamo gde postoje hijerarhijski odnosi, pokazivanje ljutnje prepoznaje kao povlastica i instrument moći nadređenih (Flam 2005, 22), onda je i ovakav stil komunikacije razumno tumačiti kao izraz te moći ili, s obzirom na to da takva komunikacija opstojava bez ikakvih otpora, onda je ona istovremeno i način legitimisanja nadređenog položaja i moći.

Grelan (2007, 105) takođe uviđa da je ljutnja oblik prekora, a time i emocija koja podrazumeva vrednovanje, bilo da je tih vrednosnih stavova onaj koji doživljava i izražava ljutnju, ali i onaj kome je ljutnja/prekor upućen, svestan ili nije. Na primer, ako premijer u svom obraćanju na zasedanju Glavnog odbora Srpske napredne stranke aprila meseca tekuće godine kaže članovima svoje stranke i Vlade: „I više nema 2.500 dinara kad odete u Leposavić – Leposavić je Srbija i ima da idete za džabe u Leposavić kao i iz

Leposavića u Beograd¹²³, premijer time poručuje podređenima da dosadašnje bahaćenje novcem naroda ne samo da osuđuje i neodobrava, već formom „ima da“ i tonom glasa zapovednički tvrdi da više te prakse ne može biti. Grelan (2007, 108) kaže da su nekim ljudima, za koje se smatra da je potrebno da promene svoje negativno ponašanje i koje je zbog toga potrebno razdrmati, neophodni „jaki signali da bi shvatili koliko je situacija ozbiljna”. Ne može se sa sigurnošću tvrditi kakav efekat citirani odlomak govora ovog političara ostavlja na one kojima su kritika i prekorač putem odigravanja ljutnje upućeni, ali se može tvrditi da Vučić time pokazuje koliko je on sam svestan dubine problema i koliko je ozbiljan u nameri da se angažuje da se sporno pitanje o kojem govori, zaista i reši.

Prema evolucionistički orijentisanim teoretičarima emocija, za koje je karakteristično fokusiranje na adaptivne uloge emocija, prirodu svake emocije moguće je odrediti spram težnji ili ciljeva koje pojedinci imaju, pa se tako pretpostavlja da je „u sreći postignut ili održavan cilj, u tugi je prisutan neuspeh da se dosegne ili održi cilj, u ljutnji gubitak cilja uzrokovan nekim činiocem, a u strahu postoji očekivanje neuspeha u postizanju cilja“ (Ekman 1999, 46). Isto smatraju i funkcionalistički orijentisani psiholozi koji ističu da je stvaranje emocija povezano sa ciljevima – „individua koja prevaziđe prepreke u postizanju cilja doživljava sreću, a ona koja se odriče ciljeva doživljava tugu, a ona koja se suočava sa preprekama doživljava ljutnju ili frustraciju“ itd. (Campos *i dr.* 1994, 286). Ako ljudske emocije tumačimo u ovom funkcionalističkom ključu, te da ponovim, ljutnju doživljavamo ili zbog neostvarenog cilja usled remetilačkog faktora ili pri suočavanju sa preprekama kakav god da je ishod spram postavljenog cilja, onda bi ljutnja premijera značila nešto sasvim drugo od objašnjenog u prethodnim redovima – moguće bi je bilo tumačiti kao „znak negodovanja“ (Ekman 2011, 169). Negodovati znači biti nezadovoljan, ali na aktivan način, a pod čime se podrazumeva neskriveno neodobravanje, tj. javno ispoljeno negodovanje. Ono se javlja usled ometenosti u izvršavanju namera – zamislimo da premijer i namerava i hoće i radi na, recimo, rešavanju nekog važnog socioekonomskog pitanja, ali biva ometen i sputavan, baš kako je anticipirano u izjavi potpredsednika SNS-a Bratislava Gašića, datoj povodom zahteva za preispitivanje ustavnosti ugovora sa Etihatom, a u kojoj, podsećam, kaže: „Ti ljudi, kao da im nije dosta što su Srbiju uništavali dvanaest godina nego i sad sve što je dobro

¹²³ *Utisak nedelje*. 20. 04. 2014. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=AJzvaGY4gZw> (26.08.2014.)

za zemlju žele da unište¹²⁴. Remetilački faktor jesu neki Drugi, u ovom slučaju to je najveća opoziciona stranka, Demokratska stranka, zajedno sa njenim predstavnicima i članovima. Zašto je ovo važno? U odgovoru se polazi od pretpostavke da postoji drastično velika razlika u pogledu odgovornosti kada se procenjuje da političar nije zainteresovan da se bori za sveopšti socioekonomski boljitak ili, pojednostavljeno, da ne želi da se bori (bilo zato što u tome ne prepoznaje sopstvene ili interese svoje stran(k)e, bilo usled lične nesposobnosti ili čega sličnog) s jedne strane, i odgovornosti kada se procenjuje da političar želi i ima kapaciteta za to ali je s druge strane sputan. U prvom slučaju, odgovornost za neuspehe snose političar i grupa ljudi koji su i ideološki i praktično podržavali njegovu politiku, dok se u drugom slučaju radi o uticaju „više sile“, tj. o nepodržavajućim okolnostima na domaćoj ili međunarodnoj političkoj sceni, bilo kojeg tipa. Ono što vidimo da jeste u vezi sa opisanom situacijom trenutnog srpskog premijera jeste drugi navedeni slučaj, da on hoće i da može. Da on hoće, vidi se recimo iz primera koji se tiče štednje u okviru Vlade, a može jer je na poziciji na kojoj se pretpostavlja da može, a postoje i pokazatelji, ili se bar tako čini iz perspektive običnih građana, da spada u one lidere čija je moć realna. Dakle, s jedne strane, kada je političar na poziciji da doprinese boljitku a nije to učinio niti ima za opravdanje ubedljive argumente ili ne postoji poverenje u njega, onda je odgovornost na njemu. S druge strane, kada je političar prepoznat kao onaj koji nešto hoće i na tome i radi, ali je u tome sputan, onda on ne preuzima veliku ili nikakvu odgovornost, niti realnu (npr. pred zakonom) niti moralnu (npr. pred narodom). U stvaranju utiska odlučnog i odgovornog političara, ali sputavanog ili makar „saplitanog“ u ostvarivanju svojih namera, a koji se uobličuje i manje ili više prihvata među delom stanovništva, izuzetno važnu ulogu imaju Drugi, ne samo u pogledu toga da postoje kao remetilački faktor, kao politički neistomišljenici, već i u pogledu toga ko su zaista oni – a oni su „momci“ sa negativnom političkom istorijom, koji su ostavili haos u gotovo svim segmentima sistema (ekonomskog, pravosudnog itd.) i oni koji su produbili nemaštinu i produžili nelagodan život – sledstveno čemu je negativna identifikacija sa grupom Oni, tj. jasno i često naglašavanje razlike u odnosu na njih jedan od mehanizama uspeha ovakve vrste komunikacije.

¹²⁴ Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/politika/vlast_je_bez_argumenata.56.html?news_id=286822 (09.08.2014.)

IV.4.2. Verbalno-neverbalna politička komunikacija

Primer Vojislava Šešelja

U emisiji *Tet-a-tet* emitovane na BK televiziji 16. jula 1997. godine u duelu priređenom na temu „poštovanje zakona u Srbiji, a [a u kojem je bio] konkretan povod slučaj Barbalića u Zemunu“, kako je najavio voditelj emisije, sastali su se lider Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj (u to vreme predsednik opštine Zemun) i Nikola Barović (advokat pomenute porodice). Nakon svađe – Šešeljevog vređanja Barovićevog (pokojnog) oca i Barovićeve pretnje batinama Šešelju, Barović ga je polio vodom. Šešelj je reagovao verbalno, odnosno istakao je da ga ne može isprovocirati da išta uradi u emisiji ali da će mu za to „platiti“. „Emisija je prekinuta, a Baroviću je“, kako se navodi, „dok je sedeo u uredničkoj sobi, jedna osoba prišla s leđa i nokautirala ga“¹²⁵. Barović je zadobio teže povrede – slomljenu nosnu kost na tri mesta, povredu arkade i polomljeno jedno rebro (Nikolić i Stanojević 2000). Za napad je bio osumnjičen Šešeljev telohranitelj koji za ovo nije odgovarao jer, kako se ističe kao opravdanje¹²⁶, Šešelj je tvrdio da je on lično glavni akter batinanja (pored Barovićevog (samo)povređivanja). Takođe, telohranitelj P. Panić se branio tvrdnjom da spornog dana uopšte nije bio u Beogradu, što je policija prihvatila kao objašnjenje, kako se navodi u članku *Na liniji vatre. Političari i telohranitelji* (Nikolić i Stanojević 2000).

Elementi situacije koji se odnose na ponašanje Vojislava Šešelja neodoljivo asociraju na stihove pesme *Šejn* grupe Haustor,¹²⁷ a do izvesne mere mogu poslužiti kao pomoćno analitičko sredstvo u pojašnjenju ključnih elemenata društvenog života u nesređenom i nestabilnom sociokulturnom kontekstu onako kako se u ovom tumačenju vide. Stihovi glase:

„Izađi i bori se, u ovom gradu nema mjesta za jednog od nas.

Izađi i bori se, ulica je prazna ali s prozora motre na nas.

Izađi i bori se, uzeću ti život ako ostaneš uzimam čast.“ (Haustor, *Šejn*)

Stihovi se mogu objasniti na sledeći način: prvim stihom postavlja se pitanje moći, drugim se naglašava samo postojanje ili važnost publiciteta, a trećim izražava uverenje da

¹²⁵ *Top lista: 10 najvećih tuča u srpskoj politici*. Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/71463-top-lista-10-najvecih-tuca-u-srpskoj-politici-video> (04.09.2014.)

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Sama pesma je asocijacija na film *Shane*, jedan od kulturnih vestern filmova iz pedesetih godina prošlog veka.

je čast samerljiva sa životom, tj. da je čast potrebno braniti (svim sredstvima). I ne samo to – samo odustajanje od borbe za čast – u našem primeru odmazda za naneto poniženje i to pred širokim auditorjumom – jeste vid gubljenja časti i autoriteta. Štaviše, eventualnim propustom da se osveti za nanetu uvredu, lider velike i jake partije, kakva Srpska radikalna stranka toga doba nesumnjivo jeste bila, i to lider samoproklamovani vojvoda, rizikovao bi tumačenja takvog ishoda događaja kao sopstvenu slabost, što je makar delimično dovođenje u pitanje sopstvene moći.

Na jednom od snimaka koji se mogu naći na internetu, umesto svađe govornika čujemo pesmu koja je nedvosmisleno inspirisana ovim događajem, te koja sama po sebi predstavlja svojevrsnu reakciju na njega i, opisujući deo incidenta, daje njegovo tumačenje, gotovo istovetno maločas predstavljenom.¹²⁸ Deo teksta te pesme objašnjava ono što se ovde vidi kao okidač bujice negativnih emocija koje pre podržavaju no što uzrokuju nasilničko ponašanje lidera SRS, a to je pitanje poniženja pa, do izvesne mere, i same časti. U pesmi je to predstavljeno strofom na sledeći način:

„Mislio je Barović Nikola
kad je čašu uzeo sa stola
da Šešelja Voju iznervira,
pred narodom da ga degradira“.

Drugim rečima, u slučaju koji se ovde razmatra, i u pogledu časti, Šešelju ne samo da je pred širokim auditorijumom uzdrman ugled i, naizgled, povređeno samopoštovanje, koje on vraća natrag ne samo činom prebijanja povredioca njegovog integriteta, već uz to poručuje mnogo više, on zapravo komunicira veličinu svoje moći.

Deo te poruke nalazi se i u daljem razvoju događaja. Naime, nije dovoljno biti sposoban fizički se obračunati sa protivnikom, nego biti u stanju ne odgovarati za sopstveno prestupničko ponašanje. Blagi osmeh zadovoljstva i kočoperstva koji Šešelj pokazuje pred kamerama prilikom objašnjenja novinarima kako je Barović povređen, a što se slikovito može opisati, recimo, kao pritajena radost jednog osnovca koji je pobedio drugog dečaka u boćanju naočigled svih, još jedan je problematičan segment sveukupnog ponašanja ovog političara moćnika. Šešelj je ovakvo držanje imao dok je tvrdio da je on u samoodbrani „odalamio ne suviše jako“ Barovića, a da se potom ovaj okliznuo na koru od banane i pao niz stepenice. Nakon što je to javno izjavio, Šešelj se obratio nekom od

¹²⁸ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=MSQ2mjMYbbk> (04.09.2014.)

novinara okupljenih oko njega rečima: „Što vi uzdišete? Opasne su kore od banane!“ Na taj način, ne samo da je „povraćeno“ – ili pre da je utvrđeno – poštovanje i ugled i dokazana moć, već je to urađeno „u velikom stilu“, prema načelima nedodirljivih, gde kao da postoji hijerarhija spram koje je veličina jačih srazmerna moći da se unizi slabiji.

U vreme izbora 2012. godine, u rubrici pod nazivom *Bilo nekad* na sajtu *B92*, nudi se podsećanje na ovaj događaj objavljivanjem kratkog tekstualnog objašnjenja događaja i video-snimka koji ga prati. Među komentarima se pojavio i ovaj:

„Odlična je stvar što ste pronašli ovakve klipove, da neki koji su to zaboravili ili koji su tada bili mali pa ne znaju, vide ko je doktor Voja Šešelj! *Naježio sam se dok sam ovo gledao.*“¹²⁹

Komentar kojim se izražava nada da će stare generacije moći da se podsete, a neke nove da uvide užas vremena koje (deluje da) je za nama, nemalo deluje utopistički. Naime, samo dve godine ranije u odnosu na vreme postavljanja citiranog komentara, sa dovoljne vremenske distance, gotovo jednake sa koje je nastao i prethodni komentar, pojavljuje se niz komentara poput navedenih u tekstu koji sledi.

„TV B92 sa koje je skinut ovaj snimak je tendenciozno isekla deo u kome Barović kaže Šešelju: '... a tebi je žena kurva'. Taj deo je isečen na 31. sekundi ovog snimka, pa mu tek posle te izjave Šešelj kaže i ovo za oca... Naravno, to još jednom pokazuje kakve su namere onih koji su montirali ovaj snimak, al šta drugo možemo da očekujemo od Soroševe televizije B92...“

„ne lupaj bre, (...) nije mu ovaj ništa rekao za ženu, nego je Šešelj psihopata koji mu je vređao mrtvog oca“¹³⁰

Iz dva navedena komentara proizašla kao reakcije na video-snimak događaja koji se desio trinaest godina ranije,¹³¹ stiče se utisak da deo stanovništva i sa relativno velike vremenske distance biva emotivno i kognitivno „uvučen“ u to što gleda, neuspevajući da zauzme distancu u odnosu na pojedinačne elemente događaja (pojedinačnih uvredljivih reči razmenjivanih među sagovornicima, razlike u fizičkoj snazi sagovornika i sl.), a zarad sagledavanja šire slike i onoga što smatram da predstavlja primarni problem spram

¹²⁹ Dostupno na: http://www.b92.net/info/izbori2012/komentari.php?nav_id=603001 (04.09.2014.)

¹³⁰ Oba komentara su dostupna na istoj web stranici:

https://www.youtube.com/all_comments?v=sPCgVNJN3sw (04.09.2014.)

¹³¹ Video je postavljen na sajt YouTube pre šest godina, a komentari su, za sada, postavljeni zaključno sa 2013. godinom.

primarnog konteksta (nesankcionisano, a to znači odobreno, nasilje počinjeno od strane uticajnog političara, odnosno predstave o moći i realne moći pojedinih političara). Ta nemogućnost da se zauzme distanca za posledicu ima bavljenje sekundarnim temama – a to su rasprave ko je kome i ko je kome (prvi) naneo težu uvredu, kao i pitanjem pristrasnosti pojedinih TV stanica¹³² – u odnosu na ono što se ovde vidi kao primarni problem u ponašanju srpskih političara koje je odraz ideje koju oni imaju o sebi kao političarima, tj. pravima koja (smatraju da) imaju kao političari. S jedne strane, može se reći da su navedeni stavovi izraz nezainteresovanosti za čin nasilja u kontekstu politike ili, u izvesnom smislu, za odmazdu lidera SRS, odnosno da je prisutna jedino zainteresovanost za sam čin svađe u studiju. U tom slučaju, insistiranje na primarnim i sekundarnim problemima u konkretnom primeru biva neodrživo. Međutim, pitanje je da li dati slučaj ne bi bio davno zaboravljen da svađa nije kulminirala ne samo fizičkim nasiljem, već i samim komentarom počinioaca nasilnog akta Vojislava Šešelja na taj sam čin. Smatrajući da je velika verovatnoća da bi slučaj, da je ostao na žučnoj prepirci, ubrzo postao deo maglovite prošlosti niza političkih svađa, a još više spram težine ishoda svađe, sklonija sam razumevanju ovih komentara te i njihovog tumačenja u svetlu „sekundarnog konteksta“. To znači sledeće – reakcije jednog dela stanovništva (prepoznate u samom činu komentarisanja kao i sadržaju komentara) zasnivaju se pretežno na tumačenju situacije u kontekstu koji smatram manje adekvatnim od konteksta na kojem se u ovom istraživanju insistira, a taj manje adekvatan kontekst jeste kontekst same svađe, a ne kontekst politike, tj. razumevanje same svađe i njene kulminacije u nasilju spram toga ko (uticajni političar i advokat), gde (u vizuelnim medijima kao mediju koji najviše dopire do najšire publike) i na koji način komunicira (verbalnim konfliktom i fizičkim obračunom), te i šta se time komunicira ne samo neistomišljenicima (odmazda bez sankcija, a što budi strah i eventualno stvara (ponašanje koje se manifestuje kao) pokornost) nego i samom stanovništvu (razmere moći i prava pojedinaca u odelu

¹³² Mogu se izdvojiti mnogobrojni komentari koji se bave drugim vrstama sekundarnih problema, kako su ovde okarakterisani. Uzeću za primer jedan od njih: „(...) smatram da nije primereno da se poslanik čak i države Srbije ponaša kao primat. Ali pretući ga *sa telohraniteljem? Čoveka koji je dvaput manji od Šešelja?* Hrabro nema sta.“ Dostupno na: https://www.youtube.com/all_comments?v=ouy_coCZRhc (04.09.2014.). Ovde se primarni problem – ponašanje poslanika kao primata – pomnije gotovo uzgred, a akcenat se stavlja na (sekundarni) problem koji prepoznaje autor komentara, a to je odsustvo morala (što se odnosi na označeni deo komentara, a čija se etička manjkavost može objasniti poznatom metaforom “tući slabijeg od sebe”); to odsustvo morala se u ovom komentaru, stiže se utisak, ne odnosi toliko na samog političara, već uopšteno, na neetičnost fizičkog nasilja nam slabijim. Ono što vidim kao ključno, odnosno razlog zbog kojeg insistiram na tome da je ovo sekundarni problem, jeste činjenica da stvar ne bi bila drugačije tumačena i problematizovana sve i da je objekt fizičkog nasilja bio krupnija osoba i od samog Vojislava Šešelja.

političara, što opet ima udela u konstrukciji straha ili čak strahopoštovanja). Koja je razlika u strahu koji se komunicira, tj. ovakvim ponašanjem konstruiše kod neistomišljenika i kod stanovništva valjalo bi pomenuti samo ukratko. Kako je već pomenuto, kod prvih strah može podrazumevati pokornost ukoliko sami sebe ne smatraju jačim protivnikom nasilnom političaru, dok pomoću strahopoštovanja ili samo poštovanje usled moći nasilnog političara može doprineti ovakvom političaru pridobijanje neke vrste podrške. Kod običnog stanovništva, strah od samog nasilnog političara može biti manji utoliko što običan narod, pretpostavlja se, najčešće ne dolazi u „dublji“ kontakt niti se susreće sa političkom elitom zemlje, izuzev ukoliko običnim ljudima smatramo i novinare poput voditelja emisije u kojoj se ovaj incident desio, a koji, sudeći prema mogućim eksplikacijama tvrdnje uredništva *Naše borbe* kao „jedini svedok prebijanja, nije juče [dan nakon odigravanja incidenta] došao na posao, a u kući nema telefon“¹³³, jeste bio zastrašen. S druge strane, stanovništvo se uči specifičnim vrednostima prisutnim ili vladajućim ne samo u političkoj kulturi Srbije, već modelima međuljudskih odnosa u svakodnevnom životu. Na taj način obični ljudi bivaju upoznati i sa razmerama nasilničkog ponašanja nasilnih ljudi iz svog i svakodnevnog okruženja.¹³⁴ Međutim, ono što smatram kao osnovni problem i u ovom delu istraživanja jedini kojeg je moguće argumentovati, jeste navikavanje stanovništva Srbije na određenu vrstu ponašanja i, ponavljanjem i nesankcionisanjem ovakvog krivičnog dela, prihvatanje tog oblika ponašanja kao normalnog i čak kao karakteristično srpskog. Ovom poslednjem svedoči komentar: „Srpska posla“¹³⁵. Dva komentara koji slede izražavaju stav kojim se opravdava nasilništvo, a što ukazuje na odsustvo svesti o prirodi i ulozi nasilništva kao oblika komunikacije.

„(...) Šešelj je provociran celu emisiju i prekipilo mu je, pa i on je od krvi i mesa!“¹³⁶

„Šešelj zna da bude budala, *ali sad nije bio kriv* nego mu se ovaj sam namestio sa tom vodom....“¹³⁷

¹³³ *Kako je došlo do sukoba Šešelja i Barovića i prekida emisije u BK televiziji. Posle polivanja vodom teške povrede glave.* 18. 07. 1997. Dostupno na:

http://www.yurope.com/nasa-borba/arhiva/Jul97/1807/1807_6.HTM (04.09.2014.)

¹³⁴ To će se jasno pokazati u delu o nasilništvu među „običnim svetom“ gde su svedoci tuče koje je ishodovalo smrću odbili da svedoče i promenili adresu stanovanja.

¹³⁵ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=MSQ2mjMYbbk> (04.09.2014.)

¹³⁶ Usledio je odgovor na ovaj komentar: „ (...) sve je to ok, što poštuješ i podržavaš Šešelja i slično. Ali pokušavati da svako njegovo delo prikažeš kao prihvatljivo, još i da nastojiš to da racionalizuješ, meni je apsolutno neshvatljivo.“ Oba komentara dostupna na: https://www.youtube.com/all_comments?v=ouy_coCZRhc (04.09.2014.)

Među komentarima se izdvajaju i gledišta koja ne samo što osuđuju ovakvo ponašanje nego izražavaju prezir pa i mržnju prema ličnosti Vojislava Šešelja. Na primer:

„Pa Šešelj je najveći ustaša¹³⁸ koji je ikad kročio Srbijom, taj je gori od Hitlera.”¹³⁹

„Nek istruli u Hagu zajedno sa ostalim jajarama!“

„Šešelj guba srpska, ako i izađe iz zatvora ja ću ga ubiti.“¹⁴⁰

Primer Velimira Ilića

Velimir Ilić, jedan je među onim političarima čije je opštenje, bilo verbalno bilo neverbalno, agresivno i, kako se uobičajeno smatra i eufemistički formulisano, neprimereno političkim akterima ili bilo kojim javnim ličnostima na odgovornim funkcijama bilo koje zemlje. Ono što bi se pak moglo smatrati „primerenim“ bila bi, recimo, vrsta dijaloga, bilo on oštar prema političkim neistomišljenicima, bilo ugladen, ali svakako emotivno, retorički i u pogledu neverbalnog ponašanja kontrolisano opštenje. Ovakva ili slična ovoj vrsti ophođenja prema neistomišljenicima i protivnicima, reklo bi se da predstavlja iluziju koja potiče iz jednog sasvim drugog političkog i socioekonomskog sistema, a što se samo čini, s obzirom na to da parlamentarizam, iako bi trebalo da bude sinonim za dijalog, podrazumeva nasilne, odnosno agresivne istupe češće negoli što to hoćemo da priznamo u Srbiji.¹⁴¹

Takođe, političar o kojem je reč nije samo šef jedne partije već je onaj koji svoju dvoipodecenijsku karijeru većinom provodi kao gradonačelnik (Čačka), poslanik ili ministar u više vlada Republike Srbije od 2004. godine do danas. Na primeru ponašanja ovog političara ću pokušati da prikažem deo načina na koji se odvijaju komunikacije u domaćoj politici, kao i da interpretacijom toga pokušam da opišem shvatanje politike od strane političara (ovog, ali i onih sličnog ponašanja ovom političaru na domaćoj političkoj sceni). U ovom delu potpoglavlja ću se baviti političkom komunikacijom kroz tri pitanja: a) kako ovaj političar komunicira – na koji način, tj. koja su njegova izražajna sredstva; b) šta komunicira – koja je njegova poruka, a potom i c) šta istovremeno i

¹³⁷ Dostupno na: https://www.youtube.com/all_comments?v=sPCgVNJN3sw (04.09.2014.)

¹³⁸ Šešelj je u svađi optuživao Barovića za veze sa ustašama, što je u Šešeljevom „četničkom sistemu vrednosti“, čini se, jedna od najgorih uvreda koja asocira na izdaju, nespstvo i „srbomrštvo“.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=MSQ2mjMYbbk> (04.09.2014.)

¹⁴¹ Setimo se skorašnjih tuča u parlamentima Ukrajine, Makedonije, Japana, Španije, Poljske, Velike Britanije itd.

podržava i održava oblik komunikacije ove javne ličnosti, tj. koji su uslovi za opstajanje ovakvog tipa komunikacije.

„Za deset godina političke karijere Velimira Ilića teško je napraviti listu svih vulgarnosti i uvreda koje je predsednik Nove Srbije i poslanik u Skupštini uputio svojim kolegama političarima, novinarima, pa i policajcima. Mada u Srbiji ima još političara koji su skloni bahatom i nepristojnom ponašanju, Ilić je ubedljivo prvi na listi, koji ne samo da je psovao, već je i fizički napadao, bilo u televizijskim emisijama, bilo na ulici.“ (Latković 2011)

Ovakvim viđenjem Velimira Ilića započinje članak pod nazivom *Svi prostakluci Velimira Ilića: Od šutiranja novinara, do psovanja poslanika*, za koji postoji gotovo dve stotine zapisanih reakcija čitalaca *Blica*. Povod nastajanja i objavljivanja ovog članka je Ilićevo psovanje poslanika, međutim, ovde će analiza početi sa šutiranjem novinara, a biće razmotreni još i primeri psovanja i vređanja Nebojše Čovića i Olje Bečković, kao i napad jednog građanina na Velimira Ilića.

Prilikom gostovanja na novosadskoj televiziji Apolo 2003. godine, Velimir Ilić je šutnuo novinara Vladimira Ješića u koleno. Naime, nakon što je pokrenut razgovor o tržištu duvana u Srbiji, novinar Ješić je postavio pitanje: „Je l' vaš brat Strahinja Ilić?“ U momentu kada je Ilić odgovarao: „Nemojte...“, žena iz Ilićevog kabineta koja je pratila ceo intervju umešala se govoreći da to nije profesionalno i da mora da prekine intervju. U tim trenucima je Ilić, ustajući sa stolice, udario novinara, a potom i dodao: „Sram te bilo, ti mene zajebavaš bre ovde bre, pederu jedan.“¹⁴² Ilić je bio tužen, međutim proces je trajao punih devet godina.

S uvažavanjem tvrdnji pojedinih istraživača da se ljutnja kod pojedinaca može prepoznati kroz povišen nivo uzbuđenja i aktivaciju ponašanja, koju prati veća spremnost da se preuzme rizik (upor. Hutcherson and Gross 2011, 720), sklona sam da Ilićevo ponašanje, bilo ovo navedeno, bilo ona čije predstavljanje sledi u daljem tekstu, interpretiram kao izaz ljutnje. Brigsova je, istražujući emocionalni život Utku Eskima uvidela da ova grupa ne izražava ljutnju, a isto je i sa Tahićanima koje je izučavao Robert Levi. Kada je reč o Srbiji, kod jednog dela pripadnika njenog društva iskazivanje ljutnje i besa kroz neki od oblika i intenziteta nasilja, bilo ono uslovno podeljeno na psihološko (verbalno) ili fizičko (neverbalno i bihevioralno), čini se da ne predstavlja retkost. Ljutnja, kako je to objašnjeno ranije u ovom istraživanju, javlja se kada se neka osoba

¹⁴² Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=L8RKIQ-k50M> (30. 08. 2014.)

doživljava kao drugačija od onoga kakva bi ona trebalo da bude i to prema merilima onoga ko ljutnju doživljava. Izražavanje ljutnje nasiljem je u vezi sa konceptom nadređenosti i moći (kako je pokazano na primeru Vučićeve, Šešeljeve, ali i Ilićeve ljutnje), kao i sa konceptom (imanja) prava, a blisko njemu i (sprovođenja) pravde. Ako smo uvereni da je nešto pravično (u navedenom primeru to je recimo uverenje da se političarima ne postavlja određeni tip pitanja), spram toga možemo verovati da imamo prava na pravičnost (pravo da kao političar ne budemo upitani ono na šta ne želimo da dajemo odgovore), ali ako je pak to pravo narušeno ili je doživljeno da je narušeno, onda dolazi do ljutnje i, kako se na datom primeru pokazuje, do uverenja da je u redu da postupamo u skladu sa pravičnim (da, recimo, udarcem kaznimo novinara za postavljanje neprimerenog pitanja). Opisani odnos prava i pravičnosti ne povlači nužno osećaj imanja prava da se nasilno izražava ljutnja. Nasilje kao vid izražavanja ove emocije, ili pre imanja prava da se emocija izrazi na način koji ugrožava objekat ili izvor ljutnje, jeste ono što je među određenim delom stanovništva kulturno deljeno, odnosno naučeno, ako ne kao „normalno“, a ono svakako kao nešto što je tolerišuće i što jeste deo izražavanja i reprodukcija moći. Ovim se potvrđuje teza da nasilje „nije nešto što izbija iznenada i bez razmišljanja počinioca, već je posledica tumačenja i odluka“ (Svensen 2006, 134). Generacije, danas mladih ljudi u Srbiji, odrastale su devedesetih godina prošlog veka, koje su obeležili ratovi, protesti na kojima su se sukobljavali građani i policija, agresivni i netrpeljivošću nabijeni govori i svađe u Narodnoj skupštini, što sve podrazumeva neku vrstu nasilja sprovedenu verbalno ili fizički. Nakon 2000. godine, stvari se nisu mnogo izmenile na političkoj sceni u odnosu na deceniju koja joj je prethodila. Velimir Ilić jeste najadekvatniji primer političara koji doprinosi gajenju takve političke kulture u zemlji, ali ne i jedini. Zapravo, i nakon devedesetih godina, u uslovima navodne demokratske transformacije društva, oni političari koji su je nominalno sprovodili, nastavili su da se ponašaju autokratski, slično Miloševiću i njegovim saradnicima.

Među komentatorima na događaj fizičkog napada na novinara, našli su se građani koji uopšte nisu shvatili šta je novinar pitao Velimira Ilića, odnosno šta je to što je do te mere ražestilo ovog političara pa da „nasrće kao zver”¹⁴³, kao i oni koji su retoričkim pitanjima izražavali uverenje da su „svi srpski političari ovako bolesni”.¹⁴⁴ Građanin koji je tim komentarom sve političare izjednačio, tj. svrstao u istu grupu, nije usamljen. Neki od njih beznadežnost situacije u širem smislu – socio-političko-ekonomskog stanja,

¹⁴³ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=L8RKIQ-k50M> (30. 08. 2014.)

¹⁴⁴ Isto.

odnosno nemogućnost da se u nekom od aktuelnih političara u trenutku kada je komentar nastao prepozna bilo koje „pozitivno lice“ koje bi doprinelo opštem boljitku, rešenje vide na sledeći način:

„Tako to kod nas ide, svinje se ne stide, svi to dobro vide, političari su nam gnjide!!!! Zapaliti ih sve na lomači i ispočetka sve.“

Drugi pak predlažu razumnija rešenja i, rekla bih, jedina sredstva kojima bi se zaista uticalo istovremeno i na predstavu o nasilju kao takvom, ali i na predstavu o tome šta je politika kao javna delatnost i javna praksa:

“Šta je drugo moglo i da se očekuje od magistra Ilića! Takvima je trebalo da se izda trajna zabrana bavljenja politikom posle onih skandala sa novinarima ali avaj...”¹⁴⁵

U neposrednom nastavku teksta biće razmotrena izjava Velimira Ilića o Nebojši Čoviću data za *Radio Studio B* u leto 2002. godine, u vreme kada je Čović bio potpredsednik Vlade Srbije. U istom govoru obraća se i novinarki Olji Bečković i zaposlenima u kući *Studio B*, ali što će ostati izuzeto iz analize u ovom istraživanju. Ilić je davao komentar na (navodnu) izjavu Nebojše Čovića o blokadi puteva koje su najavile kosovske izbeglice iz kolektivnih centara na nagovor Ilića. Na to Velimir Ilić, uzrujavajući se sve više, između ostalog kaže:

„(...) on svaki dan nešto, šta on ima protiv mene? Kažite može da mi popuši kurac. (...) A Nebojša Čović je jedan bolesnik, umno bolestan, poremećen, kreten koga ja ne mogu da smislim zato što je bolestan. Svaki dan me pljuje po televizijama nekim, on je bolestan čovek. (...) To đubre komunističko, proziva me pre neko veče na televiziji *Studija B*, svaki dan na *Studiju B*.“

Za ovim je usledio kasniji Ilićev demant:

„Znate kako, ja sam kritikovao gospodina Čovića vrlo često. Kritikovao sam i mnoge druge, ali to ne znači da ja mrzim gospodina Čovića, da ja imam nešto protiv gospodina Čovića. Ja sam isto sa njim dobro i sarađivao, neke projekte smo zajednički odradili, a to što nismo istomišljenici, da smo istomišljenici u svim političkim stavovima mi bi bili u jednoj partiji (...). To nije smetalo da pored svih kritika vrlo često dobro sarađujemo i rešimo niz problema zajednički.

¹⁴⁵ Dostupno na: http://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

I meni je drago da tako i ostane. Političari moraju da se sukobljavaju, da raspravljaju, da dokazuju, da vode b... aaa,¹⁴⁶ razgovore, da budu, čak šta više, i oštriji u nekim dijalozima i susretima itd., ali da budu pravedni i poštenu jedni prema drugima i da se ne mrze, da, ned'o bog, pucaju jedni na druge, da nanesu zla jedni drugima, već da rade u interesu naroda, a to što ima povremeno sukoba, bože moj, to je život.“¹⁴⁷

Ekman navodi da se u većini slučajeva ljutnja ne javlja kao nečiji odgovor na neku tešku provokaciju i da se pri toj, kako je drugi mogu proceniti, slaboj provokaciji može javiti snažna i čak nasilna ljutnja (Ekman 2011, 169). U pokušaju da se razume individualno nasilje, neki naučnici su ga povezali sa nestabilnom slikom nasilnika o sebi koja se potvrđuje (slika o sebi) kroz dominaciju nad drugima, odnosno pretnja toj slici se može doživeti kao poniženje i „agresija se tada može opisati kao obrnuto poniženje, gde umesto da trpimo poniženje napadamo onoga za koga smatramo da je uzrok tog poniženja“ (Svensen 2006, 133). Prilikom slušanja onoga što ovaj političar izgovara u prvom navedenom citatu, čini se da je nemoguće odupreti se utisku da se radi o izuzetno snažnom, prezirom, ljutnjom i mržnjom „nabijenom“ izlivu prostakluka.¹⁴⁸ Rezultat ljutnje je visoka potrošnja energije osobe koja ljutnju izražava (Hutcherson and Gross 2011, 720), koja se nesumnjivo prepoznaje u glasu u prvom navedenom delu Ilićevog govora, onom u kojem izrazito pogrdno, čini se bez ikakve svesti o tome što izgovara, govori o Nebojši Čoviću. Ekman je pisao da iako „uvek kada se pobudi neka emocija postoji impuls da se pusti neki glas – različit glas za svaku emociju – mislim da ljudi lako mogu da priguše te glasove. No, ako neko već počne da govori, onda je vrlo teško da se iz glasa eliminišu znaci onoga što se oseća“ (Ekman 2011, 103). Pod time je Ekman mislio na to da su retki ljudi koji mogu uverljivo da simuliraju zvuk emocije koju ne osećaju, što znači, kako kasnije objašnjava, da „glas retko šalje lažne emocionalne poruke“ onda kada se pusti, tj. onda kad se onaj koji doživljava neku emociju upusti u govor (isto, 103).

Velimir Ilić je na konferenciji za novinare jula 2012. godine izjavio da se protiv njega vodi medijska hajka, za šta je optužio Olju Bećković pitajući se javno da li je ona

¹⁴⁶ Čini se da je na ovom mestu počeo da izgovara reč „borba“ (tj. „političari treba da vode borbu“).

¹⁴⁷ Navedeni delovi govora su preuzeti iz video-snimka koji predstavlja montažu dva govora. Jedini komentar koji stoji ispod ovog video-zapisa jeste sledeći: „Koja je ovo bolesna životinja.“ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=VnHKGTqH5G0> (30. 08. 2014.)

¹⁴⁸ Dragana Milićević, glavna i odgovorna urednica *Studija B* je sadržaj Ilićeve izjave okarakterisala kao onaj koji obiluje „psovkama i kvalifikacijama daleko ispod normi civilizovanog ponašanja“. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=wNpZ7TAPtes> (30. 08. 2014.)

normalna i zdrava. Kako se moglo čuti na vestima B92, „za Velimira Ilića hajka su pitanja koja se postavljaju u emisiji *Utišak nedelje* u kojoj se govorilo o novim ministrima u Vladi“. Olja Bečković je pitala gostujućeg Aleksandra Vučića da li će predložiti Velimira Ilića za ministra u Vladi, i dodala još konkretnije pitanje: „Da li Vi mislite da je Velimir Ilić idealan ministar koji donosi promene u novoj Vladi, bilo na mestu ministra za trgovinu bilo na...?“¹⁴⁹, na koje je, u tom momentu, budući potpredsednik Vlade izbegao odgovor rekavši: „Ja ću pre svega da govorim večeras... ja poštujem gospodina Ilića, a večeras ću pre svega da govorim i o vladi i o ciljevima i o zadacima (...)“.¹⁵⁰ Od 344 komentara koliko ih je zabeleženo kao reakcija stanovništva na objavljeni članak na sajtu B92, a koji nosi naziv *Ilić opet napao B92 i Olju Bečković*,¹⁵¹ izdvojila bih tri. Jedan od njih je podrška novinarima da postavljaju pitanja adekvatnosti pretendenata na ministarske pozicije:

„Svaka čast Olja. Jadna je država koja ima za ministra Velimira Ilića.“

Drugi čitalac ponašanje ovog političara objašnjava kroz njegovu emociju – ljutnju. Ekman naglašava da emocija koju možemo jasno prepoznati, na primer na nečijem izrazu lica, ne znači da možemo dokučiti uzrok te emocije, pa kaže da ljutnja, na primer ako je usmerena na sagovornika, nije sigurno da li je prisutna zbog nečega što je sagovornik uradio sada ili ranije, ili što ljutita osoba misli da ovaj namerava da uradi. Takođe, Ekman postavlja pitanje nije li ljutnja usmerena na neku treću osobu, pomenutu u razgovoru ili pridošlu u sećanje ljutite osobe, ili pak nije li ljutnja usmerena na unutra, tj. nije li ljutita osoba ljuta na samu sebe (Ekman 2011, 193). Ovo poslednje čitalac vidi kao izvesno i daje svoje objašnjenje razloga kojim se zapravo stiče utisak o tome kako se posmatra politika, a to je kao polje ostvarivanja sopstvenih interesa.

„Pa valjda je ljut što je u skupštinu uspeo da uvede ženu od samo jednog krimosa, a imao je toliko zahtevaaaaaa.“¹⁵²

¹⁴⁹ Ovo pitanje je bilo upućeno Vučiću jer se u vreme ovog događaja očekivalo da Velimir Ilić postane jedan od ministara u novoj Vladi Srbije s obzirom na to da je stranka koju on predvodi bila deo koalicije okupljene oko Srpske napredne stranke.

¹⁵⁰ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bb1zGFWSJsg> (30. 08. 2014.)

¹⁵¹ Dostupno na:

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=07&dd=17&nav_category=12&nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

¹⁵² Dostupno na: http://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

„Aj! se kladimo da će ovaj buzdovan opet da mlati i pljuje novinare čim ponovo sedne u fotelju. Svaki put kad mu vidim tu odvratnu njušku proključa mi krv u žilama. Ovom primitivnom čobanu je mesto u zatvoru.“¹⁵³

Poslednji navedeni komentar je izdvojen kao primer „priznanja“ pojave emocionalne reakcije na ovakve vrste javne komunikacije jednog političara, kao i reakcije na njega kao ličnost. Prvi deo naznačenog komentara – „odvratna njuška“, upućuje na gađenje i to prema neljudskom biću, dok drugi značajniji deo opisuje „uzavrelost krvi“, što upućuje na neku od emocija jačeg intenziteta, u kontekstu celokupnog sadržaja komentara i situacije, na neku negativnu emociju – bes ili čak mržnju.

Postoje i sasvim drugačija viđenja ovakvog tipa komunikacije.

„Svima je bio junak kada je rušio Slobu, a kada je shvatio da su ovi koje je doveo na vlast veći licemeri i progovorio na jednostavan Srpski način, onda je postao ovakav i onakav!“

Taj „jednostavan srpski način“ govora izgleda da za onoga koji je ostavio taj komentar, ali i dobar deo naše javnosti, podrazumeva najgnusnije psovke i uvrede na račun svih onih koji u momentu govora ovog političara – bilo da su njihova imena pomenuta (recimo, od strane novinara u okviru pitanja ili u obliku pojašnjenja) ili je govornik asocijativno sam došao do njih – na neki način provociraju govornika. Jedan od najjezgrovitijih, ako ne i najjezgrovitiji u pogledu broja psovki i uvredljivih izraza i, rekla bih, do sada najgnusniji u pogledu sadržaja i značenja izgovorenih reči, jeste kratki govor u trajanju od 2,32 minuta, u kojem je, kako se navodi u pomenutom članku *Blica*, izrekao četrnaest psovki na račun Nebojše Čovića, novinarku Olje Bečković i kuće *Studio B*. Sadržaj ovog komentara kao i sledeći niz od tri komentara odražava onaj način razmišljanja dela građanstva o ovakvim ponašanjima i njihovim nosiocima, ovde o Velimiru Iliću, kao paradigmi mentalita srpskog političara ili, još više, srpske kulture?

„Seljak ostaje seljak samo što mu skupština služi da pljačka narod, inače pokazuje sa radikalima srpsku kulturu, hahahaha“¹⁵⁴

„Da se ovo desilo u zapadnoj evropi, ovo ... više nikad ne bi bilo ni blizu skupštini! To je ono što odvaja nas i "zapad", to je pitanje mentaliteta, kulture i

¹⁵³ Dostupno na: http://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

¹⁵⁴ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/284373/Velja-Ilic-pukao-u-Skupstini-i-ispsvoao-zaprepascene-poslanike/komentari#ostali> (30. 08. 2014.)

tolerancije. Kakav to narod bira ovakve političare? I onda se još žali na situaciju! "Šuti i trpi, stoko", kako si sijala, tako sad žanješ..."

Šta označava pojam „mentalitet“? Upotreba ovog pojma u savremenim društveno-humanističkim naukama može delovati, u najmanju ruku, nesmotreno, ali ipak u savremenoj istorijskoj nauci koristi se kao deo sintagme „politički mentalitet“ (Stojanović 2013, 19). Ako se osvrnemo na istoriju srpske političke kulture okvirno u poslednjih vek i po, onakvom kakvom je pišu pojedine istoričarke (na primer: Stojanović 2010; 2013; Perović 2006; Popović-Obradović 2008), skup elemenata modela političkog delanja ili bavljenja politikom koji se ponavljaju ili manje-više kontinuirano održavaju od kada je po sredi višepartijski sistem, i koji kao da se prenose kroz generacije političkih aktera, može se označiti nekim „srodnim“ skupom termina, recimo kulturnim modelom političkog uma. Pojam „mentalitet“ smatram manje podobnim zato što više upućuje na nešto što je urođeno i, naročito, totalno u pogledu jednog društva ili naroda, a ne kulturno usvojeno i, prema značenju predložene konstrukcije, upućeno na deo političkog i sociokulturnog miljea. Predloženom konstrukcijom bi se označilo kulturno shvatanje smisla i svrhe politike, političkih ciljeva i angažovanja, vrste političke komunikacije itd.

„(...) ko bre misli da je on da šutira novinara pred kamerama, gde to ima?, šta će tek da radi građanima ako slučajno dobije neku veću vlast, takvi da nam predvode državu i da nas predstavljaju u svetu, da daju intervjuje stranim novinarima i da razgovaraju sa stranim diplomatama, bruka i sramota. Ali izgleda tako je to kod nas u Srbiji što luđi i bezobrazniji to te široke narodne mase sve više vole i sve im je lepše i bolje, kikoću se od sreće. Ovde u Americi da se to desi, prvo bi ga njegova stranka smenila zato što oni svi onda izgledaju loše i niko ne bi nikada za njih glasao dok je on član, ne daj bože predsednik. Dobra naša izreka čega se pametan stidi, time se lud ponosi, pa sad ko se prepozna.“

Pored vrednosno-moralne osude autora ovog komentara (implicirane u sudu „bruka i sramota“), prepoznatljiva je i njegova strepnja koja iskri u pogledu pretpostavke da bi ovakav tip nasilne osobe mogao dobiti „neku veću vlast“, ali i strah da bi ta vlast mogla biti korišćena na način i u razmerama kojim bi, usled nasilne „prirode“ Velimira Ilića, mogla značajnije naškoditi stanovništvu. Iako ovakvo razmišljanje izgleda kao pretpostavka bez mnogo osnova i sa malo verovatnoće da bude nekada obistinjena, s obzirom na to da stranka Velimira Ilića ne samo što nije velika nego se čini da on sam

nema većih ambicija od onih koje već ostvaruje, ono oslikava makar kratkotrajnija emocionalna stanja i ideje o mogućnostima i razmerama onoga što srpska politička scena može u okiru same sebe da proizvede.

Nije novina tvrditi da u Srbiji postoji izuzetno snažan emotivni otpor prema onima koji oblikuju i sačinjavaju političku scenu u zemlji, odnosno prema političarima i onome što oni rade, ne samo u smislu javnih poslova koje obavljaju u ime stanovništva, već i u pogledu toga kako „nose“ funkcije koje su birali ili su im dodeljene, tj. kakvo je njihovo ponašanje u javnosti. Ovu tvrdnju potkrepljuju kako naučna istraživanja (na primer: Spasić 2011), tako i, recimo, glasačka apatija, kritika političkih analitičara u medijima, ali i iskazana mišljenja običnih ljudi, što putem verbalnih izgovorenih iskaza u (ne)formalnim razgovorima, što putem zabeleženih iskaza u formi komentara na novinske članke ili video-zapise itd. Ređi su, ali ne i neprimetni i pažnje manje vredni, neverbalni istupi pojedinih građana. Februara 2010. godine, dok je Velimir Ilić davao intervju pred kamerama televizije *B92* u Knez Mihajlovoj ulici, kritikujući Mladana Dinkića¹⁵⁵, odmah nakon uzvika: „Veljo, ista ste vi banda, i ti i Dinkić!“ usledio je prilazak iz okupljene mase ka Velimiru Iliću i udarac-dva. Jedan ovakav čin koji, osim što je iz ugla prosečnog posmatrača neprijatan, nije potresan u meri u kojoj bi bio da se okončao ozbiljnim povredama. Međutim, bujica komentara koja je usledila kao reakcija na ovaj događaj, rekla bih, jeste potresna.

„Veljo retardu, trebao je malo bolje da te potkači, dobro si prošo! U pravu je čovek, svi ste vi ista banda i jedan je ovaj narod sa takvim vođama kao što si ti Veljo, kao što je Dačić, Palma, Koštunica, Dinkić, Čeda, Toma, Tadić, Vučić, Šešelj... i ostali koje ne pobrojah... i da, terajte se bre u PM, lopurde i ološi!!!“ (komentar 1)¹⁵⁶

„(...) i dize se ovolika frka što ga je ovaj podkačio a kada je ta seljačina udarila onog jadnog novinara i izvredao ga, niko o tome nije pričao.....(...) Svaka čast care, trebao si i jače da ga zveknes...“ (komentar 2)

¹⁵⁵ Tadašnjeg potpredsednika Vlade Republike Srbije i ministra ekonomije i regionalnog razvoja.

¹⁵⁶ Naznake „(komentar 1-6)“ jesu pomoćne oznake za preglednije organizovanje kratke analize koja sledi nakon šest navedenih komentara.

„Da smo ih sve tukli ovako, ali na vreme, ne bi nam sad bilo ovako! Sve naše političare treba prebiti, ali sve! Svi su ista banda, samo se tale oko procenta! Svaka čast, Majstore!“ (komentar 3)

„Ja sam iz Hrvatske i svaka čast ovom čovjeku, mi se tučemo međusobno umjesto da se udružimo i sve roknemo tamo političare (Hrvatskoj, Srbiji, Bosni itd) u saboru što krađu a narod nema za kruh...“ (komentar 4)

„Njih 50 tuče jednog čoveka, pa majku vam jebem da vam jebem, pa šta ako je napao lopužu, treba vas sve pobiti majku vam jebem lopovsku“ (komentar 5)

„Mamu vam jebem lopovsku, sjebali ste ovu zemlju al moju dušu nećete uzeti!!!!“ (komentar 6)¹⁵⁷

Ovi komentari su preuzeti sa datog sajta u potpunosti, bez cenzurisanja i uklanjanja psovki, a s namerom da se prenese doživljaj (o intenzitetu) prezira i mržnje kojim zrače ovi komentari, ali, čini se, više iz tuge i očaja koja dolazi od nemoći da se godine sprovođenja degradirajuće politike i potkradanja države/naroda (naznačeno u komentarima 1, 3, 4, 5 i 6), nepravdi i održavanja neravnopravnosti pred zakonom među političarima i „običnim svetom“ (naznačena u komentaru 2.), potpunog osiromašenja naroda i devastacije društva (naznačeno u komentarima 4 i 6) i uzimanja svega onoga što se smatra čovečijim i čovečnim, materijalnim i duhovnim (naznačeno u komentaru 6), konačno zaustave i završe.

„Samo nam treba vođa, jedan ludak da nas povede sve da ih bijemo, tučemo dok se ne useru, pa kad se useru da ih tučemo što su se usrali!!! Doći će i naših 5 minuta!!!!“¹⁵⁸

Nastavljajući na prethodno nabrojane komentare u kojima je neskrivena potreba za linčom srpskih političara (a i onih iz regiona, kako je izraženo u komentaru 4), u ovom potonjem, ako pažljivije pogledamo, uvidećemo da se predlaže „tok sprovođenja nasilja“ – razlaganje (u etapama) i obrazlaganje toga zbog čega treba postupati s političarima na takav način. Komentar predstavlja očigledno afirmativnu reakciju na fizički napad na dotičnog političara, ali razloge opravdavanja tog napada ne traži u samom tom činu. Taj komentar podrazumeva da postoje opštiji razlozi zbog kojih su krivi političari na ovim

¹⁵⁷ Svih šest u nizu navedenih komentara kao reakcije na (video pod nazivom) *Napad na Velju Ilića*, od ukupno 315, preuzeti su sa: https://www.youtube.com/all_comments?v=7jfi5xJ9s1s (30.08.2014.).

¹⁵⁸ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=xRLeETzoauQ> (30.08.2014.)

prostorima, te da su sami stvorili takav sistem u kojem nije moguće navodno drugačije se obračunati s njima. Izuzev što ovakvo izlaganje, kao poziv na nasilje, može biti odraz viška vremena ili logoreičnosti komentatora, može biti interpretirano i kao odlika agresivca pa čak i poremećenog čoveka. Međutim, da ovo poslednje nije u pitanju, vidi se i iz samog komentara, s obzirom na to da sam autor jasno iznosi, čime demonstrira svest o tome šta govori, da onaj vođa za kojim bi krenuli mora biti „ludak“ da bi takvu akciju uopšte i pokrenuo. Završnica komentara – „Doći će i naših 5 minuta!!!!“, pretpostavlja osvetu kao vid poravnjanja, tj. u ovom slučaju gde ugnjeteni, prevareni, iznevereni, pokradeni itd. vrše osvetu, ona se može videti kao oblik dostizanja pravde. Ne mogu sa sigurnošću tvrditi da li bi u nekoj zemlji sveta ovakva interpretacija bukvalnog shvatanja poruke komentara bila smisljena, odnosno da li bi bila shvaćena kao karikiranje ili nesuvislo kreativno razlaganje delova navedenog komentara od strane istraživača – autora teksta, kako se čini da u domaćem kontekstu može biti shvaćeno. Spram toga, u kontekstu srpske političke kulture, što naglašavam bez težnje za samoegzotizacijom, bilo bi dovoljno sadržinu razmatranog komentara (koja je po poruci istovetna nizu od šest navedenih komentara), tj. viđenje date konfliktne situacije – što je napad prolaznika u glavnoj ulici Beograda na jednog političara – objasniti kao refleksiju ljutnje i mržnje, očaja ili ogorčenosti. Moglo bi se tvrditi da se iz tog razloga napadač i vidi kao donosilac pravde, „car“ ili „majstor“ (komentari 2 i 3), odnosno kako se kaže u jednom komentaru: „Ovaj anonimni čovek je *heroj*!!!“¹⁵⁹

Odakle neko ko ispoljava agresiju prema drugome postade heroj? I odakle to da tolika učestalost „poziva“ na linč političara bude obična stvar u jednoj zemlji? To su pitanja na koja se odgovori nalaze u samom ovom istraživanju, ali i pitanja zbog kojih sam se i sama kao istraživač našla u nezavidnoj poziciji, te pokušala da interpretiram jedan isti komentar iz ugla „stranca“ i iz ugla „domoroca“. Naime, bivajući član kulture čiji deo istražujem, našla sam se upitana u pogledu jasnoće i sigurnosti određenja pozicije sa koje interpretiram navedeni niz komentara. Drugim rečima, i sama bivajući naviknuta na stanje doživljavanja političara kao apsolutnih drugih, kako je to ocenila sociološkinja Ivana Spasić (2011) i dubokog negativnog emotivnog odnosa prema njima, umalo sam propustila da, barem u nekoliko redova, ukažem na činjenicu da koliko god kao građani ove zemlje bili naviknuti na stanje omraženosti političara do te mere da nam na neki način ipak pozivanje na fizički obračun sa njima postaje „normalno“. Slično uviđanje i

¹⁵⁹ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=oDV6WUWX578> (30.08.2014.)

Ivana Spasić iznosi u svom izlaganju istraživanja drugosti političara: „(...)činjenica da se danas u Srbiji smatra savršeno prihvatljivim o njima tako govoriti, već je podatak dovoljan da se nad njime zamislimo“ (Spasić 2011, 191). Za još jednu ilustraciju mogu se navesti komentari koji, na mnogobrojne prethodno iznesene pogrde o Velimiru Iliću, između ostalog i najčešće, kao lopovu, reaguju argumentom da on ne krade ništa više od drugih.¹⁶⁰ Međutim, ni takvim komentarima se ne poriče loša slika političara, tj. ne ublažava negativna slika pojedinačnog političara, samo se proširuje sa jednog centra (Velimira Ilića) ka drugim političkim akterima. Neki od njih, kao sledeći navedini primer, istovremeno opisuje i emociju koju autor komentara oseća:

„Što se tiče Velimira, ništa mi se manje ne gadi od ostalih naših političara.“¹⁶¹

Ivana Spasić još ističe da „razočaranje, depolitizacija, otuđenost od etabliranog sistema predstavničke demokratije u razvijenom zapadnom svetu – iskazani, recimo, kroz malu izlaznost na izborima, opadanje stranačkog članstva ili rastuće nepoverenje u postojeće partije“ nisu specifičnosti Srbije kako se ponekad smatra, ali da ono što se može prepoznati kao specifično za domaći politički kontekst jeste to da je „dubina crnila kojim građani oslikavaju svoje političke predstavnike ovde veća“ (isto, 190-191).

Treće naznačeno pitanje na početku ovog potpoglavlja, odnosilo se na to šta, između ostalog ili u najvećoj meri, istovremeno podržava i održava oblik komunikacije ove javne ličnosti i njemu sličnih, na primer Vojislava Šešelja? Opšte je mišljenje da mediji imaju izuzetan uticaj na javni život, stavove građanstva, da imaju moć da „kreiraju“ i „unišavaju“ ugled pojedinaca, te tako i da „postavljaju“ i „skidaju“ pojedine ličnosti sa javne scene, kreirajući kroz stav javnosti realnost i „istinu“. Iako je, što verbalno što neverbano ponašanje Velimira Ilića bivalo predmet ozbiljnih osuda na stotine komentara građana, zatim osude javnosti, Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS) kao i Udruženja novinara Srbije (UNS), vođen je sudski proces protiv njega itd., to nije bilo dovoljno za korekciju budućih ophođenja ovog političara prema drugima koje prezrivo vidi kao omražene protivnike ili neprijatelje, a još manje za njegovo lišavanje političkih pozicija. Ključnim za takvu situaciju smatram krajnji ishod svih incidenata ponaosob, onaj realno prepoznat, tj. praktično primenljiv ishod, a to su kazne različitih formi koje bi zapravo predstavljale svojevrstne sankcije za ponašanje koje se procenjuje kao nepodobno

¹⁶⁰ Na primer: „(...) Како нико не сме наказну Кандићку да нападне чак ни са леђа одмах би добио метак уосталом не видим по чему Илић краде више од других!!“ Dostupno na: https://www.youtube.com/all_comments?v=7jfI5xJ9s1s (30.08.2014.)

¹⁶¹ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=xRLeETzoauQ> (30.08.2014.)

za poslanike, ministre i druge političke funkcionere. Na primer, u slučaju fizičkog napada na novinara Vladimira Ješića, koji je protiv Velimira Ilića podneo tužbu, proces je trajao punih devet godina, a novčana kazna je, kako je proces tekao, bivala sve manja. Nasuprot tome, kako izjavljuje sam novinar, osoba koja je nanela lake telesne povrede Velimiru Iliću u glavnoj ulici Beograda, je „pravosnažno osuđen i kažnjen, ekspeditivno, na kaznu od dve godine zatvora“¹⁶². Pored toga, reakcija Velimira Ilića neposredno pošto se napad desio, nosi dosta zabrinjavajuću poruku. Izjava pred kamerama glasila je ovako:

„A smejali ste se mnogi od vas kad sam rekao da nosim oružje! Evo sad nisam poneo pištolj. I zar je greh ovakvog huligana lišiti života?! Je li greh to? Kad on mene rešava mog života, on me udara i javno pred policijom na dva metra, i to mučki, prilazi od pozadi¹⁶³ (...). Znači mi moramo sami da se branimo, da se organizujemo...“¹⁶⁴

Takođe, adekvatne i neophodne reakcije na bilo koji od incidenata ne dolaze niti od strane uticajnih političara (ili uticajnijih od V. Ilića) niti od strane sudstva, a uz to ne postoje čak ni verbalne osude. Na primer, verbalno istupanje pred javnost ne stiže od, u tom trenutku, budućeg potpredsednika Vlade Srbije a sadašnjeg premijera, na pogrdne svog koalicionog partnera Velimira Ilića na račun Olje Bečković (komentar SNS-a je bio kratak – rečeno je da ne dele njegove stavove¹⁶⁵).

Od Ilićevih, još više zabrinjavajuća bila je demonstracija moći Vojislava Šešelja koja je opisana u odeljku u kojem je bilo reči o fizičkom nasilju nad advokatom Nikolom Barovićem¹⁶⁶, a tu se misli na nanošenje težih fizičkih povreda i potonje zbijanje šala Vojislava Šešelja. Pored toga što se jedini svedok prebijanja advokata Barovića, voditelj emisije na *BK* televiziji u kojoj je svađom otvoren prostor za dalji obračun nasiljem, sutradan nije pojavio na poslu, niti ga je bilo moguće kontaktirati, navodi Naša borba i na istom mestu opisuje večer u kojem se desio incident: „U toku večeri na BK TV nijednom nije pomenut incident koji se dogodio kod njih u studiju. U isto vreme, Studio B¹⁶⁷ je sve

¹⁶² Vidi izjavu novinara V. Jašića na: <https://www.youtube.com/watch?v=9kLIED7CitA> (30. 08. 2014.)

¹⁶³ Napadač je prišao spreda, nedvosmisleno se vidi na snimku napara.

¹⁶⁴ Video-snimak ove izjave kao i 161 komentar dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=ASfpPn3BZ-4> (30. 08. 2014.)

¹⁶⁵ Dostupno na:

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=07&dd=17&nav_category=12&nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

¹⁶⁶ *Kako je došlo do sukoba Šešelja i Barovića i prekida emisije u BK televiziji. Posle polivanja vodom teške povrede glave.* (18. 07. 1997.)

Dostupno na: http://www.yuope.com/nasa-borba/arhiva/Jul97/1807/1807_6.HTM (04.09.2014.)

¹⁶⁷ U to vreme bitna antirežimska televizija.

vreme emitovala inserte iz pomenute emisije i sliku pretučenog Barovića“, a što sve govori o tadašnjim razmerama moći ovog političara – ne samo zastrašivanje svedoka i uticaja na medije, već i javno priznanje nasilja bez ikakvih pravnih i po političku karijeru negativnih posledica – ali i o shvatanju i doživljaju sebe i svojih neistomišljenika, odnosno o pogledu Vojislava Šešelja na samu politiku.

Šta se eventualno može prepoznati kao zajedničko izlivima ljutnje, besa, mržnje i prezira Velimira Ilića sa kriminalno-nasilnim ponašanjem, takođe obojenog mržnjom i prezirom, Vojislava Šešelja? Izuzev što oba predstavljaju vid nasilja, što verbalni što neverbalni, tačka koja ih povezuje jeste, s jedne strane, objekat koji trpi njihovo nasilje agresije, a to su njihovi sagovornici i, s druge, specifičan model vrednosti koji se temelji na ideji o pravu na nasilje, na sprovođenju pravde i čega sve ne, koje političari imaju. Negativne emocije i nasilničko ponašanje, delimično kao njihov izraz, zasnovane su na specifičnom doživljaju drugih ljudi kao Drugih ili pak kao „iskonskih“ Drugih (kao što je slučaj, na primer, sa Šešeljevim doživljajem Barovića kao ustaše), odnosno kao drugih koji ne samo da nisu vredni zato što ne pripadaju kategoriji Mi, već se očito smatraju da su manje vredni zato što se doživljavaju kao pripadnici kategorije koja je podređena Mi-grupi društvenih upravljača. Emocije poput ljutnje, mržnje, prezira ili gađenja, a koje su manje ili više zastupljene kod ove dvojice političkih aktera, jesu emocije koje Outli smatra najopasnijima u ljudskom repertoaru (Outli 2005, 136), jer one pretpostavljaju često iracionalna očekivanja od drugih, zatim gajenje intenzivne antipatije i antagonizma, sklonosti ka unižavajućem doživljaju drugog te i takvog, prezrivo ponašanja itd. „U izvesnoj meri, ljudi vide i razumeju ono što im njihovi pogledi i vrednosti dozvoljavaju ili ih podstiču da vide i shvate“ (Hejvud 2004, 742) što govori o nespornosti uticaja shvatanja na odnos prema postupcima drugih te i na uticaj nečijeg shvatanja na njegovo ponašanje. Na istom mestu se navodi da je tendencija zavisnosti razumevanja i ponašanja od vrednosti i uverenja „posebno ukorenjena jer je u najvećem broju slučajeva nesvesna“ (isto, 742).

Kada, kako je objašnjeno u prethodnom pasusu, redovno izostaju konsekvence za nasilni tip ponašanja, onda nema jemstva za poštovanje osnovnih kodeksa političkog i javnog ponašanja, a tako ni najave pozitivnog uticaja na ovakav kulturni model političkog uma od strane onih koji imaju moć na to da utiču. Odsustvo adekvatnih sankcija refleksija je određenih vrednosti. Da ova tvrdnja ne bi bila okarakterisana kao neka vrsta tautologije, jer, kako vidim, jeste deo rešenja razumevanja problema, neophodno je naglasiti čijih vrednosti. Kada bismo, kako je najjednostavnije i kako se

ističe u nekim komentarima, rekli da su to vrednosti srpskog društva, pogrešili bismo. Kada bismo pak rekli da to nisu vrednosti srpskog društva, opet nešto ne bi bilo sasvim na svom mestu. Čini se da je i jedno i drugo smisljeno rešenje, utoliko što društvo nije nekakva homogena celina, nedeljivi entitet. Deo stanovništva koji svoje reakcije na događanja na političkoj pozornici pretače u reči u komentarima koji u izuzetno velikom procentu, manje ili više snažno i oštro, iznosi neslaganje i osudu za, kako to vide, neadekvatno ponašanje pojedinih javnih ličnosti, za mnogobrojna nasilja o kojima smo svakodnevno izveštavani u zastrašujućem obimu, kao da potvrđuje postojanje i protivnih vrednosti onog drugog dela stanovništva koji manje ili više afirmativno ili samo humoristički, gleda na nasilništvo.

Pozivajući se na odsustvo vrednosti koje bi poništile, manje ideju prava na nasilničko ponašanje javnih ličnosti (što u centar pažnje stavlja nasilnike), a više odsustvo sankcija (što u centar pažnje stavlja najmoćniju političku strukturu i organe zakona), može se tumačiti kao odraz „optimističnog“ pogleda na problem kada su u pitanju političari (utoliko što ono pretpostavlja pomenutu nesvesnost). Naime, kako možemo tvrditi da je nesankcionisanje odraz pozitivnih vrednosti prema nasilju? Smatram da ne možemo, jer „popustljiv“ odnos prema nasilnim pojedincima može značiti najmanje dve stvari: s jedne strane, manju moć onih koji treba da sankcionišu nasilničko ponašanje od onih koji praktikuju takvo ponašanje, što pretpostavlja izvesnu dozu straha kod prvih, a koji (strah) tako služi u svrhe uspostavljanja kontrole; s druge strane, prema onima koji izražavaju nasilno ponašanje može postojati tolerišući odnos kao strategija ostvarivanja političkih interesa (na primer, ako su funkcioneri SNS-a procenili korist od koalicije sa NS-om u predizbornoj kampanji, onda je razumljivo, kako je pokazano u ovom istraživanju, da predsednik SNS-a javno ne izražava osudu za neadekvatan stil komunikacije predsednika NS-a). Uticaj dela društva koji ne deli vrednosti koje podržavaju ili tolerišu fizičko ili psihološko nasilje vidim u tome što ne stvara nikakav ili dovoljan pritisak na one koji tolerišu nasilje u pravcu sankcionisanja nasilja. Umesto da su „vrednosti protiv nasilja“ određene zakonima i „odbranjene“ i sprovedene sredstvima nadležnih organa i institucija, poruka koja se komunicira jeste da su vrednosti i pravda u rukama onih u čijim je rukama moć, te se stvara klima u kojoj „pravni sistemi kao sistemi pravila“ (Beri 2012, 62)¹⁶⁸ više ili još uvek ne važe, tj. ne funkcionišu, ili bar ne u svakom pojedinačnom slučaju.

¹⁶⁸ Prema dominantnoj teorji prava u kojoj se pravni sistem razumeva kao sistem pravila, odvajaju se dve vrste – primarna i sekundarna pravila, od kojih je ovde značajno pomenuti primarna pravila koja

Empatija kao strategija premošćavanja jaza između političara i stanovništva

Na početku izlaganja ovog istraživanja, u prvom poglavlju, bilo je reči o empatiji kao metodu pojedinih antropoloških izučavanja emocija pripadnika drugih kultura. Opisujući je kao metod naturalistički i univerzalistički orijentisanih terenskih antropologa, Luc i Vajt su je ovako odredili:

„Empatija se zasniva na ideji da svi ljudi imaju sposobnost razumevanja tuđih emocionalnih stanja. To razumevanje je ostvareno kroz poseban kanal empatičke (obično neverbalne) komunikacije i konceptualizovano je ili kao intelektualno razumevanje ili kao direktnije emocionalno razumevanje.“ (Lutz and White 1986, 415)

Prema navedenim tipovima razumevanja pristupalo se definisanju i proučavanju empatije i u sociološkim istraživanjima. Dok su jedni empatiju posmatrali kao suštinski emocionalni fenomen, što podrazumeva posmatračevo/pojedinčevo iskustvo deljenja nečijeg emocionalnog stanja ili doživljavanja nekog emocionalnog stanja kao *reakcije* na nečije stanje, drugi su joj pristupali kao suštinski sazajnom fenomenu pomoću kojeg pojedinac dolazi do tačnog raspoznavanja nečijeg unutrašnjeg stanja, ali bez nužnog doživljaja bilo kakve (sopstvene) emocionalne promene. Međutim, dominantni pristup poslednjih godina je onaj koji „eksplicitno tretira empatiju kao višedimenzionalni fenomen koji neminovno uključuje i kognitivne i emocionalne komponente“, te se ovim pristupom empatija definiše šire, „kao skup konstrukata koji povezuju reakcije jedne osobe sa iskustvima druge“ i koji „uključuju i procese koji se odvijaju kod posmatrača kao i afektivne i neafektivne ishode tih procesa“ (Davis 2006, 443).¹⁶⁹ Drugim rečima, empatija uključuje *kognitivnu komponentu*, odnosno sposobnost razumevanja afektivnih stanja drugih osoba, i *afektivnu komponentu* koja podrazumeva (stvarno) osećanje emocije drugih i to kroz zauzimanje tuđe perspektive čime se vrši prepoznavanje i razlikovanje tuđih emocionalnih stanja (Turner and Stets 2006, 554). Primetno je, dakle,

podrazumevaju sisteme krivičnog i građanskog prava koja uspostavljaju standarde i regulišu ponašanje (Beri 2012, 62).

¹⁶⁹ U ovom modelu koji i kognitivne i afektivne rezultate/ishode smatra delom empatije, identifikovana su četiri konstrukta u tzv. prototipskim (empatskim) epizodama, a to su: *poreklo* ili *preteče* pod kojima se podrazumevaju karakteristike posmatrača (tj. onoga ko se empatiše), *mete* (tj. onoga prema kome se empatiše) i/ili situacije, a koje bi na neki način mogle uticati na ono što se u ovom modelu označava kao empatska epizoda; zatim, *procesi* koji se odnose na specifične mehanizme kojima su proizvedeni ishodi empatije; *intrapersonalni ishodi* se odnose na kognitivne, afektivne i motivacione reakcije proizvedene kod posmatrača, a koji se ne manifestuju nužno u otvorenom ponašanju prema meti; i kao poslednji konstrukt izdvajaju se *međuljudski ishodi* koji se odnose na reakcije u ponašanju usmerene ka meti (Davis 2006, 443-444).

da postoji konsenzus pojedinih novijih istraživačkih pristupa u pogledu definisanja osnovne karakteristike empatije u najopštijem smislu, a to je poistovećenost ove vrste emotivne sposobnosti – pre nego emocije – sa onim što nazivamo *saosećanjem* sa drugima. Međutim, ovo istraživanje se ne bavi ispitivanjem empatije niti kod političkih aktera niti kod stanovništva, već se pokušavaju prepoznati elementi političke komunikacije koji predstavljaju deo onoga što označava empatiju i što, zapravo, jeste manipulativni deo odigravanja ove emocionalne sposobnosti. Smit je tvrdio da je empatija „lepak koji drži društvo na okupu“ (Outli 2005, 144), a shodno primeru koji će se ovde uzeti u razmatranje, može se diskutovati o tome da li je empatija za jedan deo biračkog tela „lepak“ za određenu političku figuru.

Emocije se obično razvrstavaju prema tome da li su pozitivne ili negativne, a što se određuje prema tome da li su, u najmanju ruku, prijatne ili neprijatne, odnosno da li doprinose da se ljudi osećaju „dobro“ ili „loše“, kako se to najčešće formuliše. Pozitivnim emocijama težimo, a negativne izbegavamo, spram čega pozitivne emocije želimo da pobudimo ili „zadržimo“, a negativnih da se „oslobodimo“. O empatiji se može govoriti ne samo kao o jednoj od pozitivnih emocija već i, kako je okarakterisana, u svetlu jedne od moralnih emocija (v. Turner and Stets 2006). Ovde se pojmom *moralno* ne procenjuje empatija kao vrlina (moralnost) onih za koje se smatra da upotrebljavaju empatiju, a to su domaći politički akteri, već se pojam odnosi na moguću konotaciju obrazaca njihovog ponašanja koji se prepoznaju kao izrazi empatije. Generalno govoreći, obrasci ponašanja su uvek smešteni, kako to Gergen objašnjava, u širu mrežu kulturnih značenja, što će reći da neke emocije ne mogu biti ekstrahovane iz arene moralnih procena, a što se može objasniti, na primer, činjenicom da su ljudi skloni osuđivanju drugih kada ovi osećaju negativne emocije poput ljutnje, besa, ljubomore, a pohvaljuju ih kada osećaju ljubav, radost, tugu ili žalost u, za te emocije, prikladim situacijama i sl. (Gergen 1997, 222). Tako se i prepoznavanje empatije kod nekoga – kroz maločas pomenute obrasce ponašanja koji, u pojavnom obliku, odgovaraju pojedinim jezičkim formulacijama, gestovima i ponašanju, tj. porukama koje se tim kanalima šalju – može „provući kroz filter moralnog“, spram konteksta u kojem se javlja (a ovde je to politika) – moralnog u značenju ljudskog, neotuđenog, prijateljskog. Razlog zbog kojeg se empatija svrstava u moralne emocije jeste što se smatra da ima moralne posledice po društvene odnose (Turner and Stets 2006, 555).

Da je „empatija moguća“ znači bar dve stvari u političkim kontekstima: prvo, da je o empatiji moguće govoriti u političkom kontekstu, dakle da se u okviru njega pojavljuje, i

drugo, da je ona „istinska“, tj. da je iskustvo empatije zaista prisutno kod političkih aktera, dok je, kako bi psiholog Ejvril rekao, izvode ili odigravaju. Na prethodnim stranicama ovog teksta je bilo reči o tome da postoje oblici delovanja ili ponašanja za koje se prema određenim kulturnim standardima smatra da ukazuju na pojedine emocije. Ponašanje samo po sebi bi, prema Ejvrilu, valjalo videti kao izvođenje ili „prolaznu društvenu ulogu“, čime ovaj autor izražava shvatanje da neko nije motivisan ili podstaknut na aktivnost emocijama već, pre, da taj neko *radi* emocije (engl. *does emotions*) ili učestvuje u njima isto kao što bi to činio i na pozornici (Gergen 1997, 222). „Da bi se emocije izvele valjano (tako da ponašanje može biti identifikovano sa kulturnim standardima) može zahtevati suštinski biološki doprinos (puls, krvni pritisak itd.)“ (isto, 222). Iako ovakav, ukratko predstavljen konstruktivistčki pogled na (emocionalno) ponašanje upućuje na pitanje „istinitosti“ emocija političkih aktera, ovde to neće biti uzimano u obzir, pre svega zato što nije moguće zaobići izvesne spekulacije na tu temu, izuzev ukoliko se tome ne pristupi sa posebnom pređašnjom pripremom u pogledu, prevashodno, neverbalne komunikacije, a potom i zato što ih smatram manje značajnim za ovo istraživanje gde je veći fokus na uočavanju mogućih implikacija tih odigranih emocija kao načina obraćanja građanstvu Srbije.

U ovom delu istraživanja se, pre svega, teži prepoznavanju dela „empatskog paketa“, a on je u vezi sa ulogom empatije u društvenim odnosima. Jedna od uloga se prepoznaje u uticaju empatije na konkretne obrasce ponašanja koji se pojavljuju u međuljudskim odnosima. Dejvis ističe nekoliko obrazaca empatije. Pored dobre komunikacije i prilagođavanja koji su od većeg značaja za lične odnose, ovde se izdvaja obrazac upotrebe *obazrivog društvenog stila*, koji se definiše kao „pokazivanje tolerancije, aktivna podrška drugima, spremnosti na saradnju i opšti nedostatak egocentrizma u razmišljanju i delovanju – karakteristike koje sve odražavaju senzibilitet prema potrebama i željama druge osobe“ (Davis 2006, 459). Na istom mestu se navodi da je istraživanjima potvrđeno da je za ovaj stil ponašanja pozitivno i suštinski povezana empatična briga, te da je uznemirenost kod onih kojima se ovakvom brigom pruža podrška slabija i uglavnom negativno povezana sa ovakvim ponašanjem.

Naslov ovog potpoglavlja anticipira postojanje jedne od osnovnih dihotomija za koju smatram da se pojavljuje u srpskom društvu u pogledu politike, a i šire. To je uobičajena (socijalna, kulturna, etnička) podela na Mi i Oni, ali u kontekstu domaće politike, koja je doskora bila prepoznatljiva na relaciji takozvanih dvaju Srbija, odnosno struje

tradicionalnih i struje modernizacijskih usmerenja, ali koja se poslednjih desetak godina sve više i jače ukorenjuje na relaciji političari i obično građanstvo.

Pre nego na zaključke izvedene iz istraživačke pažnje koju sam poslednjih godina usmerila na „oslušivanje“ stava običnih ljudi o političarima, a kojima dominira utisak negativnog emotivnog žara sa kojim ljudi o političarima govore, ovde ću se pozvati na sociološko istraživanje koje je sprovedeno u četiri grada u Srbiji¹⁷⁰ 2011. godine, i koje je pokrenuto s ciljem ispitivanja društvenih klasifikacija, percepcije obeležja društvenih grupa i granica među njima kao i načina definisanja kategorija Mi i Oni,¹⁷¹ a koje je, na iznenađenje istraživača, tematski okrenuto na politiku, tačnije na stvaranje od profesionalnih političara posebne društvene kategorije (v. Spasić 2011, 182-183). Očekivanja s kojima su istraživači organizovali rad na terenu su išla u pravcu pokazivanja distance prema „društvenim grupama koje su od govornika različite po nekoj objektivnoj sociološkoj karakteristici, kao što su materijalni status, obrazovanje, etnička pripadnost, društveno poreklo, mesto boravka (selo/grad)“, a kako se ispostavilo, umesto tih kriterijuma, koji su imali ili malu ili nikakvu ulogu, kao glavna „društvena skupina izričito imenovana kao neko prema kome se želi napraviti jasna distanca“, izdvojili su se profesionalni političari (za kojima su sledili tzv. tajkuni i estradne zvezde) (isto, 185). Kako autorka na istom mestu objašnjava, najupečatljiviji kriterijum na osnovu kojeg su procenjivani ljudi i ono što oni rade jeste moral(nost).

Poslednjih petnaestak godina je prisutno nepoverenje u društvene, a naročito političke institucije (Stojiljković 2011, 172), što se očitava u pojavama poput razočaranja, rastućeg pesimizma, malodušnosti i apatije, što znači sveopšteg nepoverenja građana koje je (prema istraživanjima od pre četiri godine) dostiglo najviši nivo od uvođenja višestranačja (Spasić 2011, 190), a što dalje znači da se „institucije političkog sistema suočavaju sa najdubljom krizom legitimiteta do sada“ (Slavujević 2010, 62).

Ne samo nezavidan kvalitet života većine građana Srbije, već i duboka inkompatibilnost onoga šta se najavljuje da će biti i onoga šta se zaista zbiva, kreira i učestvuje u jednom delu emotivnog života stanovnika ove zemlje. Namere koje pretendenti na određene političke pozicije iznose u formi obećanja ili se u javnosti shvataju tako, bez želje za patetikom i preterivanjem, čini se da predstavljaju

¹⁷⁰ Novi Sad, Beograd, Novi Pazar i Niš.

¹⁷¹ Kako autorka ističe, cilj sprovedenog istraživanja je bila identifikacija diskursa statusnog diferenciranja u Srbiji, utvrđivanje kako ispitanici sagledavaju, vrednuju i rangiraju sebe same i druge ljude i koje kriterijume pri tom primenjuju. Neka od pitanja za diskusiju su bila relativno direktna pitanja koja se nisu neposredno ticala politike: „S kakvim ljudima nikad ne biste saradivali?“, „Koji je vaš tip ljudi?“, „Šta nikad ne biste radili da ostvarite svoje ciljeve?“, „Šta je danas na ceni u Srbiji?“ itd. (Spasć 2011, 184).

„najpozitivniji“ deo institucionalizovane srpske politike u manjoj ili većoj meri svih vlada u proteklih deceniju i po. Da postoji izvestan nivo nade – sa tendencijom opadanja od perioda promena dvehiljadite godine na ovamo – u ono pozitivno što se obećava kao deo neke svetlije budućnosti koja se iznova, sa svakim predsedničkim i parlamentarnim izborima predviđa za srpsko društvo, delimično se potvrđuje samim reakcijama društva prepoznatim u medijima ili komentarima koje ljudi ostavljaju ispod novinskih članaka i video klipova u kojima izražavaju osudu i ljutnju zbog neispunjenih očekivanja i rezigniranosti efektima toga. Tokom kampanja, izuzetna medijska pažnja se posvećuje namerama, tj. najavljenim obećanjima, a kada prođu kampanje, ubrzo potom, kroz neki kraći ili duži vremenski period započinje diskusija, što u doslovnom značenju reči, što u vidu optužbi i prozivki na račun onih na vlasti, čije delovanje već na početku najavljuje rezultate koji nisu kompatibilni najavljenim namerama. Kada sam u istraživanjima konstruisanja i širenja straha putem američkih komercijalnih filmova govorila o njihovoj komunikaciji sa najširoom publikom, dotakla sam se, sasvim očekivano, pitanja ne samo sadržaja poruke, nego i onoga šta je zapravo poruka koja nosi neki sadržaj, i smatrala da to nije namera onih koji stvaraju film, već efekat koji film ima na publiku (Ilić 2012, 120), a u takvom shvatanju nisam usamljena (v. Жикић 2010a). Slično tome, mišljenja sam da se i deo političke komunikacije koji utiče na kreiranje pojedinih emocija može tumačiti u ovom ključu. Kako se „politika može oceniti samo na osnovu posledica, na osnovu onoga 'što se zaista dogodilo', bilo dobro ili loše“ (Hejvud 2003, 736), a kako u srpskoj politici najmanje poslednjih deceniju i po postoji veliki jaz između „namera“ i „onoga što se zaista događa“, razumno je pretpostaviti da je bar među jednim delom stanovništva prisutan osećaj da su obmanuti ili prevareni, a što rečnikom emocija označava prisustvo ljutnje, straha, anksioznosti, pa i tuge, krivice, ksenofobije.

Opisujući izuzetno naglašeno nepoverenje običnih građana u političare kao posebnu grupu,¹⁷² Ivana Spasić kaže:

„oni se manje percipiraju kao vršioc i neke društvene funkcije, pogotovo korisne funkcije, a više kao zasebna klasa, klika, ili čak osobeni humani *tip*. Njega od običnog čoveka, kakvima sebe vide naši ispitanici, deli dubok i sve dublji jaz. O tome kazuje kvazimetafički rečnik kojim se ta razlika opisuje, recimo, kada se proces postajanja političarom, „ulazak u politiku“, predstavlja kao neka vrsta

¹⁷² Na rang listi od 25 „objekata poverenja“, političari su na poslednjem mestu sa 20% onih koji imaju poverenje naspram 74% onih koji nemaju (Stojiljković 2011, 173).

ontološke transformacije, kojom se osoba, koja je dotad bila „čovjek“, pretvara u nešto drugo: sintagme kao što su „gubitak sebe“, „gubljenje duše“, „odsustvo svakog morala“, „ne daj Bože nikom“ nisu tek uobičajena građanska kritičnost.“ (Spasić 2011, 190)

Svrstavaje profesionalnih političara u „isti koš“, što se izražava neretko korišćenom formulacijom da su „svi isti“, nije odraz samo izneverenih očekivanja i nepoverenja, već delimično i zbunjenosti i, ako hoćemo, sluđenosti u pogledu procene pojedinačnih političkih aktera, te tako i nezainteresovanosti za njih same kao i za ono što govore i rade. Deo stanovništva koji je došao do stadijuma sluđenosti znači da je imao stav prema politici, zbivanjima u zemlji, političkim akterima i tome slično, te mišljenje o istosti političara jeste izraz nastavka imanja stava uopšte ili izraz zauzimanja novog stava, samo stava koji, ne da ne govori ništa, već stava koji ne aktivira ništa. Drugim rečima, stav „svi su isti“ govori o pomirljivosti sa realnošću i odustajanju od političkog angažmana koji bi mogao uticati na rešavanje pojedinih društvenih problema ili, čak, voditi eventualnim političkim promenama. S tim u vezi je i uverenje velikog dela stanovništva da je njihov uticaj na politiku neznatan ili nikakav (v. Stojiljković 2011, 165).¹⁷³

Nešto od ovakvog stanja se delimično prepoznaje u ponašanju biračkog tela u Srbiji, tj. u onome što vidim opet kao delimičnu posledicu pomenutog jaza, a to je pojava odsustva volje među biračkim telom Srbije da svoja, kako se to kaže, građanska prava ostvaruje, odnosno građanske dužnosti izvršava (u vidu izbornog glasanja).

Za Sartra su emocije „namerni i strateški načini suočavanja sa 'teškim' situacijama“, što ne isključuje da mogu biti i način suočavanja sa drugim ljudima, a kada to suočavanje uključuje moć, onda se to, kako Solomon ističe, može nazvati politikom emocije, naglašavajući time da mi biramo emocije i da ih biramo sa svrhom (Solomon 2003, 148). Solomon dalje objašnjava Sartrov stav i kaže da to da su emocije namerne (ili s namerom) znači da su usmerene na neke objekte, bilo da su oni stvarni ili zamišljeni, a to da su strategije, objašnjava i time da su one ne samo puka osećanja (osećanje bola, recimo) već i „perspektiva, stav, dopiranje do sveta“ (isto, 149). Razmišljajući, ne o tome da emocije *jesu* same po sebi strategije, već da emocije *mogu biti upotrebljavane* u te svrhe, tj. kao oblik strategije ili njen deo, a u kontekstu nepoverenja građana u političke strukture i apatije srpskog biračkog tela, pažnju sam usmerila na poslednjeg pobednika

¹⁷³ Prema Cesidovim istraživanjima iz 2007. godine, 87% ispitanika negativno procenjuje svoj uticaj na politiku u zemlji, od čega 66% smatra da nema nikakav, a tek 18% gotovo nikakav uticaj (Stojiljković 2011, 165).

poslednjih parlamentarnih izbora, trenutnog premijera Aleksandra Vučića, koji u svoju političku komunikaciju sa građanstvom kao strategiju uključuje empatiju. Ponašanje koje se prepoznaje kao izraz empatije je, dakle, moguće posmatrati kao jedan od načina na koji politički akteri mogu komunicirati sa građanstvom. Šta se time komunicira? Na osnovama dihotomije na kojoj se zasniva(la) jedna od kulturnih predstava o emocijama, tj. emocionalnosti kao inferiornoj u odnosu na njenu suprotnost, recimo otuđenost (upor. Lutz 1986a, 290-291), Lindholm iznosi mišljenje da ljudi umesto što sebe vide kao "misleće životinje" mogu videti kao "osećajne mašine", te izvodi zaključak da:

„Shodno tome, mi kažemo da su ljudi koji su cerebralni i bez emocija 'nečovečni' i 'bezdušni'. Mi želimo da naši prijatelji i ljubavnici budu saosećajni i vatreni, ne racionalni i proračunati. Iz istog razloga, naši lideri se nikada ne predstavljaju kao logički nastrojene tehokrate, već kao empatični pojedinci koji 'osećaju našu bol'.“ (Lindholm 2007, 30)

U pogledu domaće političke situacije, odnosno kada se čini da su iscrpljeni gotovo svi politički aduti u predizbornim i postizbornim kampanjama¹⁷⁴ ili obraćanjima, a jedan od važnijih među njima jesu obećanja za „bolje sutra” kojih je u slučaju društva koje je pritisnuto nizom socioekonomskih muka, a što jeste slučaj sa srpskim društvom, empatija kao sposobnost „hodanja u tuđim cipelama“, tj. zauzimanja tuđe pozicije i pogleda na svet, te kao strategija iskazivanja dobre namere i prijateljskih osećanja, mogla bi biti značajan politički resurs ne samo za poboljšanje društvene klime (Davis 2006, 458), već i za ostvarivanje ličnih ili interesa grupe koja se zastupa.

Za analizu konkretnih događaja iz bliske političke prošlosti Srbije, izabrane su tri situacije koje se tumače kao odigravanje empatije visokog političkog funkcionera, premijera Republike Srbije Aleksandra Vučića. U tekstu koji sledi biće razmotren primer pružanja premijerove pomoći više od hiljadu ljudi u severnom delu Srbije koji su prošle zime, prvog dana februara tekuće godine, više od petnaest sati proveli zavejani u svojim vozilima na autoputu kod Feketića. Drugi primer, koji će biti pomenut uzgredno, tiče se premijerovog angažovanja u pomoći stanovništvu u poplavama koje su tokom proleća ove godine zadesile teritoriju Srbije. U trećem primeru će biti razmotren Vučićev govor na sednici Glavnog odbora Srpske napredne stranke održanoj aprila 2014. godine. Kako

¹⁷⁴ Nije nepoznato da domaći političari nastavljaju kampanje i nakon izbora, obično ne toliko ili uopšte ne govoreći o sopstvenim programima i uočavanim rešenjima kriza, koliko govoreći, najčešće vrlo strasno, protiv drugih, na prvom mestu onih koji su u datom trenutku najveći oponenti u pogledu mogućeg prisvajanja biračkog tela za sebe.

je sednica bila otvorena za javnost, snimak govora je bio dostupan najširoj publici. Dok je prvi primer vezan za period pre izbora, druga dva su se desila nakon izborne pobeđe.

Izbavljanje deteta iz smetova, gest je trenutnog premijera Srbije koji je pre oko pola godine izazvao mnoge polemike. Naime, u evakuaciji jednog broja stanovnika Srbije koje je prošle zime zadesila nemila situacija, učestvovao je i trenutni premijer. Komentari građanstva na taj čin, koji su bili brojni, možda i masovni¹⁷⁵, kretali su se od onih izrazio negativnih i osuđujućih, preko umereno negativnih sa elementima razumevanja, do onih kojima se pozitivno ocenjivalo ponašanje glavnog aktera bez mnogo usputnih opaski. Evo nekih od tih komentara:

„Vučiću bi i Šojić pozavideo na ispiranju mozga narodu. Ovo može da prođe samo kod ljudi koji ne znaju ni kompjuter da upale, odnosno mentolima koji čitaju Kurir, Informer i gledaju Pink, bastionima lažnih informacija (...)“¹⁷⁶

Naznačeni deo ovog komentara, reklo bi se, punog ogorčenja i netolerancije, nalazi svoje samo delimično opravdanje u stanju domaćeg biračkog tela u kakvom pokazuju da jeste rezultati istraživanja u pogledu pitanja razumevanja politike. Tvrdi se da tek jedna četvrtina stanovništva razume ono što se dešava u politici – bilo da im je dokučivo ili potpuno jasno – a da duplo većem broju, što će reći polovini građana, gotovo ništa ili baš ništa nije jasno (Stojiljković 2011, 165). Odatle se pretpostavlja da je nemoguće da građanima kojima politika predstavlja tek “maglovitu pojavu”, a kojih je znatan broj kako se navodi, ostaje nerazumljiv snimak koji prikazuje premijera kako prenosi dete u mećavi u Feketiću ili kako, u lancu ljudi, dodaje flaše, kako je to bilo tokom poplava koje su ovog proleća zadesile i teritoriju Srbije. U ovom, prvom po redu analiziranom primeru, je „baš sve kako treba“ da bi se poslala nedvosmislena i jasna poruka i onima koji politiku ne razumeju ili koji za nju nisu zainteresovani. Naime, najčešće prikazivan snimak

¹⁷⁵ Komentara na članak pod nazivom *Pogledajte kako Vučić spasava dete iz snežnog smeta kod Feketića!* objavljenom u *Telegrafu* dana 01.02.2014. god. ima 307, a pojedini komentari i više stotina „glasova podrške“, dok jedan koji je prosto glasio „Glupa propaganda.“ ima čak 1120. (Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.)). U drugim štampanim medijima, recimo u *Blicu* ima 652 komentara na članak pod nazivom *Vučić: Nije mi bila bitna nacionalnost deteta koje sam spasao* (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/439526/Vucic-Nije-mi-bila-bitna-nacionalnost-deteta-koje-sam-spasao> (26.08.2014.)); u *Kuriru* na članak *VUČIĆ KOD FEKETIĆA: Spasavao decu iz smetova* ima 186 komentara (Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/vucic-kod-feketica-spasavao-decu-iz-smetova-clanak-1208521> (26.08.2014.)) itd.

¹⁷⁶ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bJ7Xo3JGfHg> (26.08.2014.). Takođe, niz je komentara kojima se iznosi, u osnovi isto mišljenje, a to je osuda. Na primer: „Kakav foler! Predstava za majmune.“ Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.)

pokazuje okolnost u kojoj se čin izbjavljenja žrtava nevremena dešava, a to je mećava, i onaj kome se pomoć pruža, a to je dete – simbol nejakosti, nevinosti i budućnosti, a kao glavni akter, ujedno i jedina poznata javna ličnost, tj. prepoznatljivi lik, pojavljuje se u datom momentu budući premijer Srbije¹⁷⁷. Razmatrajući misao Ronalda de Souse koji govori o „paradigmatičkim scenarijima“ koji ne podrazumevaju samo „učenje 'prikladnosti' određenih emocija i emocionalnog ponašanja“, već i njihovu moć i značaj, Solomon tvrdi da ono „što mi učimo nije samo efekat nečijih emocionalnih reakcija na druge (i njihovo odobravanje ili neodobravanje i povratne reakcije), već i način na koji emocija čini da se neko 'oseća'“ (Solomon 2003, 155). On zapravo govori o internalizaciji paradigme ili obrasca emocije. Drugim rečima, ono što je prikazano snimkom jeste, rečnikom pojedinih konstrukcionista, (prepoznatljivi) emocionalni scenario ili vrsta kulturnog rituala (v. Gergen 1997) ili, drugim rečima, kulturni obrazac ponašanja čija se značenja mogu dekodirati u „emocionalnom ključu“, tj. koje se može razumeti kao deo društvenih odnosa koji nose emocionalna značenja (koje se emocije prepoznaju kroz određena ponašanja), kao i značenja emocija (koje one kulturno značene, tj. kulturnu vrednost imaju), a u ovom slučaju to su empatička briga pa, ako hoćemo, i ljubav i rodoljublje, odnosno ljudskost ili moralnost „nosioca scenarija“ to jest onoga koji odigrava emocije. Da je reakcija, u to vreme, potpredsednika Vlade Srbije kod dela čitalaca internet novina shvaćena kao izraz empatije i etičnosti, svedoče neki od navedenih komentara u daljem tekstu.

Na niz negativnih ocena glavnog aktera empatičke epizode od strane mnogobrojnih komentatora, tri čitaoca su izjavila sledeće:

„A kakvi komentari, majko mila. Ovde se radi o deci, o trudnicima, o starim nemoćnim osobama, a ne o politici. Gospodin Vučić je samo primer kako treba da se postupa u krizi. Da smo pametni svi bi trebali da tako postupimo, bez obzira kojoj političkoj stranci pripadamo....“¹⁷⁸

„Hoćete li prestati? Čovek je došao da pomogne, a vi ga osuđujete. Mogao je kao i mnogi da sedi kod kuće i posmatra na tv-u ljude koji se smrzavaju, a on je

¹⁷⁷ Pored Vučića su u Feketiću bila i dva ministra, međutim, oni se ne vide u snimku u kojem Vučić prenosi dete od autobusa preko oranice gotovo do helikoptera, a koji je izazvao bujicu reakcija, što u vidu komentara ljudi beleženih ispod novinskih članaka ili izricanih u internim, neformalnim komunikacijama stanovništva, što u vidu video-snimaka kao parodije na lik Vučića spasioaca.

¹⁷⁸ Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.)

ipak odlučio da izađe po tom nevremenu i pomogne svima kojima je pomoć potrebna. Prestanite da pljujete ljude koji žele da pomognu drugima.“

“Ovom čoveku ne trebaju politički poeni, jer ih već dovoljno ima, i sigurno će pobediti i na sledećim izborima¹⁷⁹, mada mene politika ne zanima. U pitanju je ljudskost, jer ipak ne vidim da je bilo ko od vas zlonamernika i najmanje kurcem mrdnuo da pomogne bilo kome...”¹⁸⁰

Navedena tri gledišta, a koja nisu jedina te vrste koja se mogu naći među komentarima na istu temu,¹⁸¹ apolitizuju čin policara o kojem je reč, odnosno spornu stvar celog događaja i posmatraju je u čisto etičkom ključu. Ako se složimo sa Hofmanom da je moral zasnovan na saosećajnim emocijama¹⁸² (prema: Outli 2005, 144) onda svakako ovo odigravanje duboke empatične brige možemo tretirati kao izraz moralnosti onoga ko odigrava tu brigu. Ta moralnost je cementirana ključnim simbolima ove komunikacije, a oni su predstavljeni u likovima kojima je pružena pomoć – deci, trudnicama i, kako navodi jedan od komentatora, „starim nemoćnim osobama“. Za ilustraciju toga šta kod gledalaca može da budi slika deteta usred mećave, ne mora se ići dalje od same Vučićeve izjave kao reakcije na negativne komentare njegovog angažmana. On kaže da decu smatra „svetim bićima koja moramo da čuvamo“.¹⁸³ Takođe, prirodne sile, odnosno stihija kao što je ovde, predstavljaju ultimativni vid moći prirode koja je iznad čoveka i njegovog sveta, sile koja se često ne može ukrotiti na drugi način osim posezanjem za simboličkim sredstvima “poravnanja” odnosa između sveta izvan ljudskog domašaja, Prirode i čovekovog sveta, Kulture (Братић 1985).

Eksplikacija poslednja tri, a naročito poslednjeg navedenog komentara bi mogla ići i u pravcu prepoznavanja „etičkog kontraelementa“. Ova konkretna i ovakva vrsta razmišljanja za koje je karakteristično rasuđivanje u dihotomijama „ljudski“/“neljudski“, „moralno“/“nemoralno“, „dobro“/“loše“ i tome slično, upućuje na to da ako je, kako u navedenim komentarima jeste, premijer poistovećen sa „ljudskim“, „moralnim“ i „dobrim“, neko mora biti njegova suprotnost. Predstava koja je stvorena o Vučiću kao

179 A to su bili poslednji parlamentarni izbori.

¹⁸⁰ Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=GTDRRC_6Skc (26.08.2014.)

¹⁸¹ Istu poruku nose, na primer, i ova dva komentara ostavljena na istom mestu: „Svaka čast Aleksandru Vučiću, ovo što je uradio je za poštovanje šta god drugi pričali, *ljudski je i čovečanski da se pomogne ljudima u nevolji. Bravo!*“ i „U jednom *najhumanijem i najpozitivnijem gestu* toliko ljudi nešto drugo, nešto negativno...“. Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.)

¹⁸² U engleskom govornom području, to su *empathy* i *sympathy*.

¹⁸³ *Aleksandar Vučić o spasavanju deteta kod Feketića i uklonjenom video klipu*. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=-2zagPwW5Gs> (26.08.2014.)

humanoj osobi pojačana je kontraidentifikacijom sa svima onima koji nisu pritekli u pomoć. Međutim, ukoliko ti komentari nisu deo političke propagande, zanimljivo je obratiti pažnju na to da su na meti osude obični ljudi, uglavnom oni koji su ostavljali negativne komentare, čime je izražena iracionalnost političkog mišljenja komentatora – jer ovo jeste politička diskusija – pokušajem konstrukcije stida kao moralne emocije kod negativno opredeljenog dela stanovništva. Iracionalnost shvatanja da je, u konkretnom primeru, ljudima zavejanim u Feketiću trebalo da pruži pomoć obično stanovništvo ne oslikava se samo u odsustvu zapitanosti komentatora, na primer čemu služe onda državne službe za spasavanje ukoliko treba samo stanovništvo da reaguje u ovakvim vanrednim situacijama, kao i odsustvo zapitanosti kako bi iko, tj. kojim sredstvima (što materijalnim što prevozno-bezbednosnim) mogao da dođe do ovakvog mesta i ne postane i sam deo mase ljudi koju treba evakuisati; dakle, svo to i slično logičko-racionalnog promišljanje ne postoji pri pomisli da se upućuje osuda i pokušava izazvati stid kod običnih ljudi koji „nisu izrazili humanost poput glavnog aktera drame u Feketiću“. Namerno vrednosno-emotivno interpretiranje poslednjih komentara jeste sredstvo ukazivanja na to da uvreženo kulturno uverenje da je etika, odnosno moralno ponašanje iznad svega, onemogućava uvid da nešto što, izolovano iz kontesкта u kojem se odvija zaista i jeste izraz humanosti, zapravo svoje značenje dobija upravo u kontekstu, a ovde je to onaj politički.

Kao reakciju na komentar da čin o kojem je reč predstavlja samo sredstvo skupljanja političkih poena¹⁸⁴, jedan sugrađanin kaže na to:

„Imam isto mišljenje što se ovoga tiče kao i ti, ali u ovakvoj situaciji pomoć je pomoć.“¹⁸⁵

Ovaj komentar je najotvoreniji primer emotivne manipulacije, odnosno vidljivo potkrepljenje načina na koji se iz sopstvene empatije prema zavejanim ljudima zapravo formira emotivna reakcija prema glavnom akteru radnje „spasavanja“, odnosno načina na koji kulturna etička matrica biva okinuta nekim (emotivnim) činom. Upravo je ovakav tip građanina-birača onaj kojem je bilo ova konkretna ili neka slična emotivna empatička

¹⁸⁴ Konkretno se radilo o ovom komentaru: „Skupljaju se politički poeni...“; a evo još nekih: „ahahaha umirem. Znači ne verujem do kojih granica je neko spreman da skupi par poena pred glasanje...smešno i strašno u isto vreme na šta su sve spremni Vučko i co.“

Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bJ7Xo3JGfhg> (26.08.2014.)

¹⁸⁵ Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=GTDRRc_6Skc (26.08.2014.). Nešto slične poruke, iako s manje neutralne pozicije, je i ovaj komentar: „Voleli ga ili ne lepo je to što je uradio i kamo sreće da nam je više takvih političara.“ (Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.))

epizoda namenjena. Isto važi i za potencijalnog glasača, autora prethodno citiranog komentara koji kaže da ga „politika ne zanima“, a iz čega se zaključuje da nije zainteresovan za politiku uopšte ili da, budući da je komentarisao jedan politički događaj, nije na kritički motivisan način zainteresovan za politička zbivanja. S jedne strane, u Srbiji gde politika igra važnu ulogu u svakodnevnom životu njenog društva, može se pretpostaviti da je gotovo nemoguće „ne pratiti politiku“, tj. bar do određenog nivoa biti upoznat sa zbivanjima. Ako je tako, koja god od maločas dveju navedih varijanti bila u pitanju, ovakav tip građanina će upravo preko ovakvih tipova političke komunikacije – što gotovo filmski slikovitih prikaza, što neformalnih razgovora – bivati politički izvešten i ipak stvarati kakvu-takvu sliku o politici i njenim akterima u Srbiji. Drugim rečima, ovakav tip glasača se neće baviti sadržajem govora političkih lidera već sporednim emocionalnim epizodama. Ciljna grupa nisu toliko čvrsto neopredeljeni građani za politički subjekt – Vučića – a još manje su to oni čvrsto opredeljeni za njega. Politički neopredeljeni ili, da tako kažem, nesigurno politički opredeljeni deo populacije jesu glavna grupa kojoj su namenjene političke poruke ovog tipa.

„To je kao kad ti se pokvari auto na putu negde i dođu ovi što šlepaju i oderu te...zarade na tvojoj nesreći....imaju korist...a ovaj isto pokušava da zaradi na tuđoj nesreći...“¹⁸⁶

Ovde se pod „zaradom“ u drugom primeru svakako podrazumeva tzv. skupljanje političkih poena, što je bilo i jedno od brojnih interpretacija ove političke epizode – bilo doslovno tako formulisano, bilo dato kroz primere slične poslednjem navedenom. Ono što se prepoznaje u ovom komentaru nije samo izražavanje mišljenja u vezi sa pridobijanjem biračkog tela, već i osuda načina na koji se to čini. Naime, zarađivati na tuđoj nesreći, što znači okoristiti se o tuđu nesreću, jedno je od konkretnih primera kojima se izražavaju uverenja i uobičajene kulturne predstave o nečijoj nemoralnosti. Prema tome, ovde se upravo ono što je trebalo da bude izraz empatije – saosećanja sa tuđom patnjom i delanje u skladu sa tim u vidu pružanja pomoći i podrške – tumači potpuno suprotno, kao izraz odsustva te iste empatije, odnosno kao izraz koristoljublja, zbog čega se može zaključiti da je efekat poruke koja se nameravala poslati suprotan željenom.

¹⁸⁶ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bJ7Xo3JGfhg> (26.08.2014.)

Na sličan ili isti zaključak upućuju i brojni drugi komentari koji odražavaju negativan stav prema angažmanu Vučića, a iz kojih je moguće razaznati emotivni odnos koji komentatori zauzimaju prema ovom političaru samom po sebi, kao i politici uopšte, a koja se posmatra kao izraz delovanja samih političara. Na primer, u sledećem navedenom primeru, efekat korišćenja empatije kao političke strategije može se interpretirati kao odvratnost ili gađenje, ali i kao očajavanje usled kvaliteta, da ne kažem tipa političara na domaćoj političkoj sceni čije je ponašanje deo neke šire metafore političke kulture ove zemlje.

“A to što je crveni krst koji je došao sa spremnom opremom za spasavanje morao da sačeka da Vučić sa spremljenim kamerama dođe to nikom ništa, a i sama činjenica da je došao bez kape i u patikama jasno govori da se tu samo pojavio zbog rejtinga, tj. par minuta koliko je potrebno da se to snimi.. Eee Srbijo za koga ćeš ti glasati na izborima....”¹⁸⁷

Delimično sličan primer ponašanja koje se može interpretirati kao izraz empatije jeste ponašanje istog političkog aktera prilikom poplava koje su zahvatile veliki deo Srbije ovog leta. Pored sličnosti u ponašanju glavnog aktera, postoji i sličnost u vrsti nedaća – vremenske neprilike, s razlikom što je nedaća u prvom slučaju bila znatno manjih razmera negoli u drugom, barem u pogledu broja ljudi obuhvaćenih vremenskim neprilikama i, sve ukupno uzev, dužini vremenskog suočavanja sa nevoljom, a svakako i visinom materijalne štete. I među komentarima na ovu temu je bilo i onih pozitivnih, ali daleko više negativnih. Ne zaboravljajući prošlu epizodu, neki su ovo videli samo kao razlog više da izraze antipatiju i prezrivost prema ponašanju u kojem se prepoznaje beskorisnost rada, odnosno neodgovornost prema svom poslu, a od kojeg zavisi čitava zajednica.

„On treba da radi svoj posao umesto što se voza helikopterom, jer više može da pomogne kao premijer i da traži pomoć od Evrope i ostatka sveta...”

„Feketić Prvi u akciji, opet! Da budeš glavni glumac ovog 'dokumentarca', treba da imaš obraz debeo kao đon!”

Šta je ključno problematično delu građana Srbije u navedenim Vučićevim empatskim epizodama? Reklo bi se da je to njihova „sumanutost” ili iracionalnost, ali ne usled

187 Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=bJ7Xo3JGfhg> (26.08.2014.)

„preplavljenosti“ emocijama, već, rekla bih, usled neke izopačene ideje o tome šta je politika, ukoliko iza „akcija spasavanja“ stoji dublja ideja od one o ostvarivanju ličnih i stranačkih interesa.

Govor političkih aktera je često emotivan govor, a nivo izražene emotivnosti, da tako kažem, ili emotivni naboj i entuzijazam, najčešće je srazmeran važnosti konteksta ili pre proceni značaja „trenutka“ u kojem se političko obraćanje odigrava, kao i spremnosti pojedinih političara da svako javno obraćanje tretiraju kao deo lične ili stranačke kampanje. Takođe, svaki politički govor čiji sadržaj referira na neki od problema, naročito neki od akutnih problema sa kojima se stanovništvo zemlje suočava, predstavlja izraz empatije, odnosno sam čin obraćanja se posmatra kao odigravanje emocija koje su ishod empatije. Za primer se mogu uzeti „poslenje poruke budućeg premijera“, kako je Olja Bećković u svojoj emisiji *Utisak nedelje* (emitovane dana 20. aprila 2014. godine) najavila prvi predlog pod nazivom *Pravednik* u kojem se Aleksandar Vučić obraća okupljenima:

„Nije država krava muzara iz koje može da se naplati sve što nekome padne na pamet. Sit sam onih koji ništa ne rade... Kol'ko ima ljudi u MUP-u? Sedamsto pedest ljudi svaki dan dođu na posao po jedan sat? 'Ništa... Pripadaju', kaže, 'nekom sindikatu, i oni ništa...' Jedan sat dođu i imaju platu od 150.000 dinara. Pa je l' ste vi normalni, ljudi? Koja to zemlja može da izdrži više? Super, ubijte me, vešajte me na Terazijama – ne dam više pare narodne da radite sat vremena dnevno. [u pozadini se na ovom mestu čuje aplauz] Ja ne dam! [i sam govornik je naglasio „ja“] Zato što smo izabani da štitimo narodne pare. I narodu da kažem: svi koje vide na ulici, to su njihovi službenici – i vojnici i policajci i svi mi; i oni koji rade u komunalnoj policiji i svi na šalterima svuda koji rade. Narod ima da traži od njih najveći mogući profesionalizam. Jer ih narod plaća. I više nema 2.500 dinara kad odete u Leposavić – Leposavić je Srbija i ima da idete za džabe u Leposavić kao i iz Leposavića u Beograd.“¹⁸⁸

Gde i kako se u ovom primeru prepoznaje odigravanje empatije govornika? I sa kim se on empatiše? Ili, drugim rečima, koji su elementi govora kojima trenutni premijer Srbije „staje među narod“ što se tretira kao poželjni efekat empatskog odigravanja? Bez sumnje, ovo obraćanje koje je emitovano u udarnim vestima *RTS-a*, u *Dnevniku 1*, jeste emotivno.

¹⁸⁸ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=AJzvaGY4gZw> (26.08.2014.)

Dok vrca od entuzijazma i odlučnosti za borbu za pravdu i „pravu stvar“, njegova dominantna emotivna reakcija, kao i u većini drugih strastvenih govora ovog političara, jeste ljutitost, ali, da se vratim na početak iskaza, ljutitost usled iracionalnosti i bezakonja u pogledu korišćenja državnih ili narodnih para. Ta ljutnja jeste i prvi prepoznati element poruke koja se šalje empatskim odigravanjem, dok drugi predstavlja postavljanje distance u odnosu na one koji su odgovorni za problem na kojem se ovde insistira – nekima od razloga za utanjeni državni budžet, koji se ovde naziva „parama narodnim“.

Citirani govor premijera predstavlja montažu dva isečka istog govora, te se u njemu prepoznaju bar toliko – dva do tri – subjekta kojima se obraća. Svako obraćanje političara je usmereno prevashodno, ako ne i isključivo, stanovništvu u čije ime se vlada – narodu – te, u tom smislu, ne bi bilo pogrešno ni reći da je ovo obraćanje usmereno na jedan subjekt. Međutim, on će se ovde posmatrati kao primarni primalac političkih poruka. Kako su u vreme održavanja ovog govora izbori bili „iza“ ovog političara koji je izašao kao pobednik u njima, način obraćanja o kojem je reč se ne bi mogao okarakterisati kao strategija pridobijanja, ali *da* kao izraz veštine približavanja potencijalnog i emotivnog vezivanja već pridobijenog biračkog tela sa tendencijom uspostavljanja veze sa budućim potencijalnim biračima. Što se tiče drugog subjekta komunikacije, otprilike u središnjem delu svog izlaganje, premijer se obraća „nekim ljudima“, a kako se ovde interpretira, svojim prethodnicima ili trenutnim i budućim „sputavačima“ sprovođenja njegove politike. Na kraju govora, poruke se šalju direktno članovima, u tom trenutku, buduće Vlade Srbije i uopšte administrativnom aparatu zemlje.

Iz prvog lica govoreći, empatija, kako je već objašnjeno, „bazira se na tome da ja imam predstavu o tome kakva je tvoja stvarnost“ (Grelan 2007, 124). Obećanja predstavljaju jedan oblik ogoljenog pokazivanja razumevanja onoga koji ih daje i način prepoznavanja ispravnosti tog razumevanja od strane onih kojima su obećanja namenjena. Kako je malo verovatno da političari, naročito oni u funkciji lidera, ne prepoznaju potrebe i nadanja žitelja zemlje koju predvode, a obećanja se uvek tiču problema i nadanja u vezi sa njihovim rešavanjem, pogledajmo ima li u ovom govoru obećanja, odnosno koja je njihova forma? Mišljenja sam, dakle, da svako direktno verbalno upućivanje reči stanovništvu nosi poruke koje se odnose na neku vrstu obećanja, a da je pitanje samo u kojoj su formi ona izneta, a pod kojom ovde prevashodno podrazumevam razliku u direktno ili manje direktno verbalno formulisanom iskazu. U citiranom obraćanju veština prenošenja poruke odigravanjem empatski pobuđene emocije, a to je ovde ljutnja, ne temelji se na izgovoranju direktnih obećanja sadržine

onoga što bi veliki deo naroda želeo da čuje i oseti u vezi s tim, a što je ovde pitanje i zaposlenja i „narodnih para“, a gde bi direktno formulisano obećanje moglo glasiti, na primer, ovako: „Neće više biti zapošljavanja ljudi koji će raditi jedan sat dnevno i za to primiti platu 150.000 dinara, a svi koji su do sada tako radili će biti otpušteni.“ Ovde se pravda obećava na drugi način. Naime, odigrava se situacija u kojoj se čini kao da je i sam premijer u čudu od onoga što doznaje (što mu kažu o stanju zaposlenosti u MUP-u), a što svaki ili gotovo svaki građanin, sigurna sam, prepoznaje kao realnost, i to kao nepravednu realnost, te javnim istupanjem protiv toga premijer kao da staje međ' narod, kao da iz same mase kliče, a ne kao da – kako već za koga i koliko (ne)uverljivo – viče sa pozornice dvorane. Budući da je, kako Grelan (2007, 124) navodi, uživljavanje¹⁸⁹ „jedan vid saglasnosti između sveta onakvog kakav je on za tebe [za onoga u odnosu na koga se empatija vrši – prim. aut.] i onakvog kakav se meni čini [onome ko empatiju vrši – prim. aut.]“, on poručuje da je uz narod time što vidi, razume i deli emotivna stanja koja stanovništvo Srbije povodom problema o kojem je reč proživljava, a to su ljutnja, bes, tuga, očaj. Dalje se postavlja pitanje na koga je u ovom obraćanju detektovana ljutnja usmerena?

U delu govora koji glasi: „*Pa je l' ste vi normalni, ljudi? Koja to zemlja može da izdrži više? Super, ubijte me, vešajte me na Terazijama – ne dam više pare narodne da radite sat vremena dnevno.*“ Oba pitanja su, svakako, retoričke prirode, dakle više su tu da istaknu težinu situacije, ali i da kroz srčanost sa kojom se o njoj govori prenesu iskrenost i intenzitet ljutnje prema odgovornima za finansijsku situaciju u kojoj se zemlja našla. Na treću rečenicu bi pomni slušalac i gledalac trebalo da oseti neku vrstu jeze zbog nivoa saosećanja sa narodnom patnjom izraženu u spremnosti, napokon, jednog čoveka, onog koji je na poziciji moći, da menja tako duboko ukorenjen problem srpskog osiromašenog, korumpiranog i neradničkog društva. Odsečnost pri izgovoru „*ne dam više pare narodne*“ praćeno pogodnom gestikulacijom – lupanjem šake o površinu govornice sa koje se obraća svima koji su ga slušali – ostavlja utisak da su napokon „sile mraka“, te destruktivne struje dotadašnjih političara naišle na bedem, na čoveka koji napokon staje na put daljem produblivanju muke žitelja Srbije. U kontekstu (već pominjanih) predstava o političarima kao apsolutnim Drugima, svako ko je na vlasti u manjoj ili većoj meri i

¹⁸⁹ *Uživljavanje* je termin kojim se u engleskom jeziku objašnjava značenje *empatije* i pojam kojim se odvaja od značenja engleskog pojma *sympathy*, a što se prevodi kao saosećanje (i naklonost). U ovom radu, međutim, a kako smatram da jeste i u srpskom jeziku, pojam *empatije* je u upotrebi u značenju uživljavanja, ali uživljavanja koje podrazumeva saosećanje.

manje ili više agresivno ili suptilno, svoju retoriku usmerava u pravcu slanja poruka da ti Drugi nisu oni sami ali da jesu njihovi prethodnici.

Moralnost je dimenzija društvenog diferenciranja; odvajanje jedne od druge osobe, odnosno stvaranje granica između jedne i druge grupe uključuje, pored socioekonomskog i kulturnog i moralni aspekt (v. Spasić 2011, 184). Ako je tako, od koga se u političkim kontekstima pravi razlikovanje te i razdvajanje odigravanjem empatije za koju se smatra da spada među moralne emocije ili reakcije na emocije druge osobe (Ekman 2011, 234)? Izražavanjem ili odigravanjem empatije se, kako je opisano, kod stanovništva stvara (eventualni) doživljaj saosećanja političara sa njim, sa narodom. Saosećanje je stvaranje iluzije „da smo na istoj strani“ – građani koji teško žive i (domaći) političari koji, prema uvreženom mišljenju, u najboljem slučaju, ne čine ništa ili čine krajnje nedovoljno da se loš kvalitet života promeni u meri u kojoj je u njihovoj moći da na eventualne promene utiču. Jedan od načina stvaranja te iluzije jeste upotreba „neprijatelja“ u javnim obraćanjima političkih aktera, odnosno u slučaju aktuelne vlasti, izuzetno često pozivanje na prethodne, eufemistički rečeno, propuste prethodnih vlada.¹⁹⁰

U tom svetlu, sledi i premijerovo obraćanje članovima svog stranačkog Odbora koje ne poziva na štednju već im zapoveda istu, koliko god njima to nemilo bilo. Govoreći o nastanku i usponu iskrenosti, na samom početku sedme decenije prošlog veka, Triling navodi da se usled uvreženog mišljenja da je „društvo lažnim iskazima zapalo u pokvarenost (...) dar kojim su se najviše gordili¹⁹¹ bio je dar iskrenosti, da neprijatnu istinu kažu onima koji ne žele da je čuju“ (Triling 1990, 39). Tim obraćanjem, ne samo da demonstrira „dar iskrenosti“ na koji dosta polaže¹⁹² već još jednom potvrđuje nastavak svoje borbe čak i sa svojim bliskim saradnicima, a sve to za „pravu“ i „narodnu stvar“.

Osnovna uloga empatije, te i svrha njenog odigravanja od strane političara naslućuje se u „prirodi“ njenog definisanja – kao vrste *kognitivnog* uživanja prilikom čega prepoznamo šta druga osoba oseća, i/ili *emocionalnog* uživanja kada osećamo šta ta

¹⁹⁰ A te vlade su vodili predstavnici Demokratske stranke, te se oni i prozivaju kao glavni ili, neretko, kako se stiče utisak, jedini odgovorni za transformacije u pravcu socioekonomskog boljitka koje se nisu desile ili jesu u neznatnoj meri, ali ostajući nevidljive usled drugih vidova kojima je stanovništvo dublje siromašeno. U takvoj konstelaciji, neke stranke poput SPS, recimo, ostaju, ne sasvim, ali u znatnoj meri pošteđene.

¹⁹¹ U originalnom tekstu se misli na šesnaestovekovne i sedamnaestovekovne kalvinističke intelektualce odnosno puritanske ministre (v. Triling 1990, 38-39), dok se u ovom istraživanju „dar iskrenosti“ pripisuje onim političarima koji kao strategiju koriste iskrenost kao suprotnost laži koja se obično prepoznaje kao karakteristika svih politički aktivnih osoba.

¹⁹² Sam Vučić naglašava da je verovatni razlog njegovog dobrog prijema od strane pojedinih visokih političkih zvaničnika međunarodne zajednice upravo njegova iskrenost i otvorenost, tj. to što ne laže, kako je rekao u intervjuu u emisiji *Magazin OKO* emitovanoj na *RTS1* dana 14.07.2014. (Dostupno na: <http://www.repriza.tv/repriza.php?emisijaID=4893> (27.08.2014.))

druga osoba oseća (Ekman 2011, 234). Takvim uživljavanjem ili pre pokazivanjem takve vrste saosećanja, empatija je način da se pošalje poruka da, zapravo, političar u čijem ponašanju ili govoru se prepoznaje empatička briga ne poriče postojanje okolnosti koje utiču na razvijanje ili održavanje negativnih emocija kod stanovništva, čime on razumeva njihove emocije i pokazuje „želju da pomogne drugoj osobi da razreši svoju situaciju i svoje emocije“ (isto, 234). Tako se empatija pojavljuje kao *most* kojim se premošćuje distanca između onih koji mogu uticati na preobraženje tih negativnih okolnosti u one koje će podsticati pozitivne emocije. Drugim rečima, empatija je moguć način da se uspostavi odnos poverenja stanovništva prema političkim akterima ponaosob ili prema nekoj političkoj grupaciji koju onaj koji iskazuje empatiju zastupa ili predstavlja. Empatija je tako, u uslovima u kojima je poverenje u društvene i političke institucije u krizi i poverenje u namere političkih lidera i drugih političkih aktera u Srbiji na izuzetno niskom nivou, značajan strategijski vid komunikacije, jer poricati okolnosti koje dovode do negativnih emocija ili već jesu njihov uzrok, rečju, poricati težak život građana, s obzirom na dubinu efekata problema sa kojima se suočavaju u svakodnevnom životu, reklo bi se da više ne može služiti kao politički zastor. Iz tog razloga se čini suprotno – progovarati o problemima koji opterećuju i unesrećuju stanovništvo, sa kojima se stanovništvo suočava svakodnevno, znači učiniti ih vidljivima i stvarnima i za one za koje se pretpostavlja da jesu ili da mogu biti odgovorni za njihovo produbljanje ili pak rešavanje. Tako političari, u svetlu trenutnih negativnih odnosa stanovništva prema njima, kada pokažu i razumevanje i saosećanje za nedaće i patnju stanovništva, izlaze iz uloge „progonitelja“ i prelaze u ulogu „spasitelja“.¹⁹³ Tako sagledana empatija može se posmatrati kao jedan od mehanizama vladanja. Koje su konkretne koristi za političke struje koje koriste empatiju kao jedno od sredstava vladanja može se uspešnije ili manje uspešno nagađati; ono što jeste pouzdano je osnovna pretpostavka legitimne vlasti u tzv. demokratskim društvima a to je podrška dovoljnog, u smislu neophodnog broja birača, a njihova podrška postoji kada postoji poverenje u političke institucije i političke aktere.

¹⁹³ Da ovakvo pripisivanje uloge političarima nije učinjeno napamet daću, samo ilustrativno, potkrepljenje kroz dva-tri stava koje navodi Ivana Spasić (2011, 186, 187), jedan generalni: „[Političari] su uništili ovu državu, a množe se kao paraziti. Znači, to se širi na sve strane kao karcinom.“ i drugi kao odgovor na pitanja o preprekama za ostvarenje i kolektivnih i ličnih ciljeva: „Pa ti političari, jedino to [su mi prepreka u životu]. Ovako, nemam neke prepreke.“; „Koje su mi prepreke? Političari, sistem.“

V ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U ovom istraživanju je pokazano – što kroz prikaz različitih pristupa emocijama u okviru univerzalističke ili konstruktivističke struje, što kroz navođenje takvih uviđanja pojedinih istraživača (Bitija, Solomona i dr.) – da emocije predstavljaju kategoriju koju je gotovo nemoguće odrediti tako da ono (određenje) ne nosi sa sobom bar neku od protivrečnosti. Time je, u izvesnom smislu, naučnim promišljanjem formirana kategorija koja pored toga što u sebi sažima mnogobrojne različitosti – u pogledu trajanja i intenziteta, postojanja prepoznatljivih izraza za jedne (npr. tuga) ali ne i za neke druge emocije (npr. krivica), te toga da neke emocije pokreću osobu na akciju a neke upravo suprotno itd. – moguće ju je opisati i objasniti oprečnim i protivrečnim karakteristikama, na primer kao unutrašnje stanje osobe u pristupima jednih ili kao konstitutivne karakteristike, ali ne individue, već odnosa ljudi, kod drugih (Gergen 1997, 210). Težnjama mnogobrojnih istraživača emocija da se one učine omeđenom kategorijom, jednako među psiholozima i antropolozima, odnosno naporima ili pokušajima da se one manje ili više jednoznačno odrede i ograde u odnosu na druge afektivne fenomene, uprkos odupiranju ove vrste ljudskog iskustava, načinilo je emocije koliko inspirativnom temom antropoloških istraživanja, toliko i izazovnim interdisciplinarnim poljem susreta.

Kada je reč o antropologiji koja je u stanju da prepozna mnogobrojne perspektive i kulturne kontekste u okviru kojih emocije zauzimaju značajno mesto, a to su, recimo, religija, rod, srodstvo, umetnost, marketing, politika i dr., antropologija emocija predstavlja gotovo neiscrpan okvir analize i tumačenja ovog fenomena. Jedan od tek delića problema koji se mogu izučavati samo u jednom od nabrojanih konteksta, a to je politika, predložen je ovim istraživanjem. Početne misli vezane za istraživanje odnosa emocija i politike bile su grupisane oko koncepata patriotizma i ksenofobije i ksenofilije kao, rekla bih, jednih od najočiglednijih veznika politike i emocija. U prilog toj tvrdnji, navela bih činjenicu da ovi koncepti pokazuju odnos političkih aktera i stanovništva jedne zemlje prema unutra i prema spolja, tj. prema grupi Mi i prema grupi Oni, a što je, kako se pokazalo i ovim istraživanjem, dihotomija koja igra izuzetno važnu ulogu u političkoj komunikaciji posmatranano, ne samo na makro-nivou (među etničkim, konfesionalnim ili drugim zajednicama ili grupama), već i na mikro-nivou (na primer, među politički suprotstavljenim akterima, tj. političkim neistomišljenicima ili pak između političara s jedne, i stanovništva, s druge strane, a što je sve češća pojava kako unutar tako i van granica ove države). Kao veći izazov mi se, međutim, učinio pokušaj uspostavljanja veze

između emocija i politike u svakodnevnom životu običnih ljudi u Srbiji, odnosno težnja da razumem i pokušam da ukažem na značaj pojedinih, naizgled možda nedovoljno bitnih događaja, govora i političkih odnosa (poput, recimo, raspava političara koje su prerastale u lične svađa, govora ljutnje političara i tome slično), a s ciljem da ukažem na to da se sve to može interpretirati kao politička komunikacija koja je uvek emocionalna ili emotivna, s razlikom da li tako poslate poruke imaju ili nemaju efekte na ponašanje primaoca. Kada to tvrdim, ne mislim da se, recimo, iza svakog političkog govora ili ponašanja političara kriju emocije, tj. da su ti govori nužno proizvod emocija govornika, ali jesu gotovo uvek, namerno ili nenamerno, usmereni na emocije stanovništva, što će reći da utiču na oblikovanje njihovih emotivnih stanja i emotivnih odnosa prema političkim akterima kao pojedincima i prema strankama ili grupama koje ovi zastupaju. Drugim rečima, sve govore i ponašanja, što političkih aktera, što stanovništa, posmatrala sam istovremeno i kao komunikacijske činove i kao emocionalno izražavanje.

Na ovom mestu se neću više od ovoga osvrtni unazad, tj. na ono što je predstavljeno na prethodnim stranama, već ću redove koji slede posvetiti onome što bi moglo da bude pravac daljih istraživanja emocija u političkom kontekstu. Naime, pojedine emocije, na prvom mestu ljubav i strah, mogu biti „oblikovane“ u *patriotizam* i *ksenofobiju*, u dve – tipično političkim kontekstom konstruisane, a za potrebe trenutne diskusije nazvane – emocionalne manifestacije. Iako su, kroz emocije oko kojih su koncipirane, ove dve manifestacije pozicionirane, takoreći, na dva suprotna pola (*ljubav* prema „svojima“, prema „mi-grupi“ i *strah* pomešan sa mržnjom ili netrpeljivošću prema „drugima“, prema „oni-grupi“), zapravo su u sprezi i odnosu međusobnog dopunjavanja i „pothranjivanja“. Emocionalna manifestacija predstavlja svojevrsan koncept – kulturni fenomen kojeg ne možemo nazvati emocijom, jer to nije, ali koji se temelji na nekoj od njih ili pre na vrednostima i značenju datom svojevrsnoj kombinaciji emocije i objekta na koji se ova odnosi. To znači da se, s jedne strane, uverenja i vrednosti formiraju oko neke emocije i, s druge, da formiranje date emocije na taj način, makar u domenu politike, katkad biva postavljeno kao deo interesa budući da predstavlja sredstvo dostizanja cilja. Ako pođemo od osnovnog značenja, recimo, patriotizma – ljubavi prema otadžbini (Vujaklija 1961, 695) – uočićemo da se on definiše preko emocije (ljubav) i objekta na koji se odnosi (otadžbina). Međutim, ovakvo, više lingvističko no semantičko raslojavanje pojma „patriotizam“ nam ne govori mnogo ukoliko ne postoje moralno-vrednosne odrednice i značenja pridodata ovom pojmu u okviru neke kulture i društva, odnosno ukoliko pripadnici određenog društva značenju ovog pojma, pa tako i samom pojmu, ne pridaju

značaj u svakodnevnom govoru. Dakle, emocionalna manifestacija se bazira na emociji i objektu na koji se odnosi, ali neodvojivo od značenja koja nose u nekom kontekstu i društvu, a to, da li patriotizam i ksenofobija moraju podrazumevati nekakav (emocionalni) izraz da bi se nazvale emocionalnim manifestacijama, jedno je od pitanja na koje bi se odgovori mogli dobiti sprovođenjem intervjua sa ispitanicima.

Usled ratova, ekonomskih i kulturnih sankcija, krize nacionalnog identiteta, te potrage za „korenima“ i nacionalnim simbolima, dakle u zatvorenom društvu kakvo je (bilo) srpsko, identifikacija u odnosu na Druge, odnosno na nepripadnike srpske nacije, kroz usmeravanje kreiranja nacionalnog identiteta od strane domaćih političkih aktera, predstavlja ključan razlog javnog insistiranja na konceptima kao što su patriotizam i ksenofobija, tj. na vrednostima inherentnim tim pojavama. Taj trend se nastavlja i u tzv. periodu tranzicije s razlikom na objektu straha kao osnovi ksenofobije – nekada su to bili Drugi van granica zemlje, a potom su to postali i oni unutar granica, samo druge političke opcije, recimo – u odnosu na koju se potom i sam koncept patriotizma primenjivao ili primenjuje. Takođe, patriotizam i ksenofobija su kompleksni koncepti koji upućuju na više od dve emocije – ljubav i strah – koje se prožimaju sa još ponekim emocijama. Tako na primer, ljubav (prema „mi“ grupi) budi mržnju (prema onima koji se percipiraju kao preteći za tu grupu), što izaziva strepnju (ukoliko preteća grupa ne pokreće nasilne ili kakve druge akcije protiv „mi“ grupe), ali i radost (ukoliko ova bude poražena ili ugnjetavana od strane neke treće), što se zapravo prepoznaje u obliku zloradosti koja se, na primer, javila u delu srpske javnosti u pogledu sukoba Rusije i Ukrajine, a prema SAD-u kao objektu ove emocije; ljutnja i bes se mogu pojaviti ukoliko mrzimo drugu grupu jer je se zapravo plašimo, a frustraciju usled mržnje i straha nemamo uslova da ispoljimo. S druge strane, kao važni za buduće istraživanje su istaknuti baš ovi koncepti usled pretpostavke da u domaćem kontekstu imaju značajniju ulogu no neki drugi, na primer koncept rasizma pa i koncept ljudskih prava koji, pretpostavlja se, uzima maha u razvijenijim političko-ekonomskim sistemima kakvom srpsko teži. Za rasizam, kao mržnju prema drugoj rasi, se može reći da u Srbiji ne igra tako važnu ulogu, ili se barem takvo značenje ne pripisuje određenim oblicima javnog govora ili ponašanja, dok s druge strane u nekom dosta širem shvatanju, koncept rasizma možda može biti obuhvaćen pojmom ksenofobije kao opštijim pojmom – strahom i mržnjom od drugih, koji god atribut kao glavni i noseći imali.

Ove emocionalne manifestacije imaju određenu ulogu u političkoj komunikaciji i političkom delovanju uopšte. Na primer, kada ne postoji potreba za korišćenjem funkcije

ksenofobije, a to je stvaranje granica, i geografskih i simboličkih, i održavanje zatvorenost, onda je kao što je bio slučaj u Srbiji okvirno u vreme promene režima 2000. godine, počela da se konstruiše ksenofilija koja je pripremala stanovništvo na otvaranje svojih granica kako bi ono primilo Druge u svoje okvire, makar samo idejno i u doživljaju, i kako bi samo iskoračilo van njih, tj. kako bi se povezalo sa spoljašnjim svetom. S obzirom na to da predstavlja naklonost, privrženost, pa čak i ljubav prema grupi koja je do skoro tretirana kao Drugi, konstrukcija ksenofilije je, dakle, poslužila kao spona nekada zatvorene sociokulturne sredine sa svetom od kojeg je bila izolovana i izopštena.

Literatura:

Armon-Jones, Claire. 1986. "The Social Functions of Emotion". In *The Social Construction of Emotions*, ed. Rom Harre, 57-82. Oxford: Basil Blackwell.

Averill, James. 1980. A constructivist view of emotion. In: *Emotion: Theory, research and experience* 1, eds. R. Plutchik & H. Kellerman, 305-339. New York: Academic Press.

Averill, James. 1983. Studies on Anger and Aggression. Implications for Theories of Emotion. *American Psychologist*: 1145-1160.

Bačević, Jana. 2008. *Romantična veza kao kulturni konstrukt*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Ball, Richard and Kateryna Chernova. 2008. Absolute Income, Relative Income, and Happiness. *Soc Indic Res* 88: 497–529.

Barnard, Alan and Jonathan Spencer (eds). 2002. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge.

Barnard, Alan. 2004. *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bar-Tal, Daniel, Eran Halperin, and Joseph de Rivera. 2007. Collective Emotions in Conflict Situations: Societal Implications. *Journal of Social Issues* 63(2): 441-460.

Bateson, G. 1970. The message of reinforcement. In *Language behavior: A book of readings in communication*, eds. J. Akin, A. Goldberg, G. Myers and J. Stewart, 64–72. The Hague: Mouton.

Beatty, Andrew. 2005. Emotions in the field: what are we talking about?. *Journal of Royal Anthropological Institute* (N.S.) 11: 17-37.

Beatty, Andrew. 2013. Current Emotion Research in Anthropology: Reporting the Field. *Emotion Review* 5 (4): 414-422.

Bek, Urlih. 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.

Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter book world.

Beri, Naomi. 2012. *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd: Službeni glasnik.

Bourke, Joanna. 2005. *Fear: A Cultural History*. London: Virago.

Božović, Ratko. 1975. *Iskušenje slobodnog vremena*. Beograd: Mala edicija ideja.

Bowlby, John. 1969. *Attachment*. New York : Basic Books.

Братић, Добрила. 1985. Поновно сахрањивање убијеног ванбрачног дјетета – ритуална контрола културе над природом. *Етнoлoшкe свeскe VI*: 41-46.

Briggs, L. Jean. 1970. *Never in Anger: Portrait of an Eskimo Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Briggs, L. Jean. 2010. "Emotions Have Many Faces: Inuit Lessons". In: *Psychological Anthropology: A Reader on Self in Culture*, ed. Robert A. LeVine, 60-67. Singapore: Wiley-Blackwell.

Butler, Emily A. and Boris Egloff. 2003. The Social Consequences of Expressive Suppression. *Emotion*, 3 (1): 48–67.

Campos, J. Joseph, Donna L. Mumme, Rosanne Kermoian and Rosemary G. Campos. 1994. A Functionalist Perspective on the Nature of Emotion. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 59 (2/3): 284-303.

Cornelius, Randolph. 2000. Theoretical approaches to emotion. *Speech and Emotion*. Dostupno na: <http://www1.cs.columbia.edu/~julia/papers/cornelius00.pdf> (07.08.2014.)

Ćulibrk, Svetozar. 1965. *Želje i strahovanja naroda Jugoslavije*. Beograd: Insitut društvenih nauka.

D'Ambrosio, Lisa and Kimberly Gross. 2004. Framing Emotional Response. *Political Psychology* 25 (1): 1-29.

D'Andrade, Roy. 1995. *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Davies, James. 2010. Introduction to *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*, eds. James Davies and Dimitrina Spencer, 1-31. Stanford: Stanford University Press.

Davis, Mark. 2006. "Empathy". In *Handbook of the Sociology of Emotions*, eds. Jan E. Stets and Jonathan H. Turner, 443-466. New York: Springer.

Delijež, Rober. 2012. *Istorija antropologije*. Beograd: XX vek.

Denzin, Norman K. and Lincoln, Yvonna S. 2005. Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In: *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed.) eds. N. K. Denzin and Y. S. Lincoln, 1-33. Thousand Oaks, CA: Sage.

Despot, Blaženka. 1976. *Pladoyer za dokolicu*. Beograd: Ideja.

Ђорђевић, Иван. 2005. Идентитет у 'виртуелној заједници': случај форума „Знак Сагите“, *Гласник Етнографског института САНУ* 53 (1): 263-274.

Easterlin, Richard. 2003. Explaining Happiness. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 100 (19): 11176-11183.

Ekman, Paul. 1993. Facial Expression and Emotion. *American Psychologist* 48 (4): 384-392.

Ekman, Paul. 1994. "All emotions are basic". In *The Nature of Emotion: fundamental questions*, eds. Paul Ekman and Richard J. Davidson, 15-19. New York: Oxford University Press.

Ekman, Paul and Richard J. Davidson. 1994. "Afterword: Are there basic emotions?" In *The Nature of Emotion: fundamental questions*, eds. Paul Ekman and Richard J. Davidson, 45-47. New York: Oxford University Press.

Ekman, Paul. 1999. "Basic Emotions". In *Handbook of Cognition and Emotion*, eds. T. Dalgleish and M. Power Sussex, 45-60. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.

Ekman, Pol. 2010. *Laganje. Kako otkriti da vas neko vara za tezgom, sa govornice, u bračnoj postelji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Ekman, Pol. 2011. *Razotkrivene emocije*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Erdei, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Fattah, Khaled and K.M. Fierke. 2009. A Clash of Emotions: The Politics of Humiliation and Political Violence in the Middle East. *European Journal of International Relations* 15: 67-93.

Flam, Helena. 2005. "Emotions' map: a research agenda". In *Emotions and Social Movements*, eds. Helena Flam and Debra King, 19-40. New York: Routledge.

Fredrickson, Barbara L. 2004. The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions. *Philosophical Transactions: Biological Sciences* 359 (1449): 1367-1377.

Friedmann, Georges. 1959. *Razmrvljeni rad : specijalizacija i rasonoda*. Zagreb: Naprijed.

Gavrilović, Ljiljana. 2007. *Srpske izbeglice na Internetu: Između odbijanja i prihvatanja realnosti*. *Antropologija* 3: 70-85.

Gelber, Steven M. 1999. *Hobbies: Leisure and the Culture of Work in America*. New York: Columbia University Press.

Gerber, Eleanor Ruth. 1985. "Rage and obligation: Samoan emotion in conflict". In *Person, self, and experience: Exploring Pacific ethnopsychologies*, eds. White, Geoffrey M. and John Kirkpatrick, 121-167. Berkeley, CA: University of California Press.

Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura I-II*. Beograd: XX vek.

Gergen, Kenneth. 1991. *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.

Gergen, Kenneth. 1997. *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Cambridge: Harvard University Press.

Gergen, Kenet i Meti Gergen. 2006. *Socijalna konstrukcija: ulazak u dijalog*. Beograd: Zepter book world.

Grelan, Hans. 2007. *Filozofija osećanja*. Beograd: Geopoetika.

Hage, Ghassan. 2009. Hating Israel in the Field: On ethnography and political emotions. *Anthropological Theory* 9 (1): 59-79.

Harre, Rom. 1986. "An Outline of the Social Constructionist Viewpoint". In *The Social Construction of Emotions*, ed. Rom Harre, 2-14. Oxford: Basil Blackwell.

Haybron, Daniel. 2005. On Being Happy or Unhappy. *Philosophy and Phenomenological Research*, 71 (2): 287-317.

Hejvud, Endru. 2004. *Politika*. Beograd: Clio.

Hewes, G. W. 1973. Primate Communication and the Gestural Origins of Language. *Current Anthropology* 14 (1/2): 5-24.

Honigmann, John J. and Richard J. Preston. 1964. Recent Developments in Culture and Personality. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 354: 153-162.

Hutcherson, Cendri and James Gross. 2011. The Moral Emotions: A Social-Functionalist Account of Anger, Disgust, and Contempt. *Journal of Personality and Social Psychology* 100 (4): 719-737.

Ilić, Vladimira. 2012. Fim kao izvor znanja: primer proizvodnje straha od terorista u filmovima *Opsada* i *Predaja*. *Antropologija* 12 (3): 115-134.

Ilić, Vladimira i Mladen Stajić. 2013. „Religija i emocije: mogući pravci istraživanja“. U *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu: tematski zbornik*, ur.

Danijel Sinani, 197-214. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Izard, Carroll. 1977. *Human emotions*. New York: Plenum Press.

Jadžić, Miloš. 2011. Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu. *Pregled postjugoslovenskih istraživanja* 1 (1): 70-84.

James, William. 1884. What is an Emotion?. *Mind* 9 (34): 188-205.

Jenkins, John and John Pigram (eds.). 2003. *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. London: Routledge.

Kelly, G. 1970. A brief introduction to personal construct theory. U: *Perspectives in Personal Construct Theory*, ed. D. Bannister, 1-21. London: Academic Press.

Kessler, Thomas and Susan Hollbach. 2005. Group-based emotions as determinants of ingroup identification. *Journal of Experimental Social Psychology* 41: 677-685.

Kitayama, Shinobu and Markus, Hazel Rose. 1994. "Introduction to cultural psychology and emotion research". In: *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*, eds. Shinobu Kitayama and Hazel Rose Markus, 1-19. Washington, DC: American Psychological Association.

Kovačević, Aleksandar. 2008. *Zaglavljени u prošlost: Energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd : Centar za slobodne izvore i demokratiju CeSID.

Kovačević, Ivan. 1978. Semiološki pristup proučavanju obreda (na primeru obreda o sv. Andreji). *Etnološke sveske* I: 23-32.

Ковачевић, Иван. 2007. *Антропологија транзиције*. Београд: Српски генеалошки центар – Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Kracke, Waud. 1981. Kagwahiv Mourning: Dreams of a Bereaved Father. *Ethos* 9 (4): 258-275.

Leavitt, John. 1991. The Shapes of Modernity: On the Philosophical Roots of Anthropological Doctrines. *Culture* 11 (1-2): 29-42.

Leavitt, John. 1996. Meaning and Feeling in the Anthropology of Emotions. *American Ethnologist* 23 (3): 514-539.

LeVine, Robert. 2009. *Culture, Behavior, and Personality. An Introduction to the Comparative Study of Psychosocial Adaptation*. New Brunswick and London: Aldine Transaction.

LeVine, Robert. 2010. "Introduction – Invisible Pioneers: 'Culture and Personality' Reconsidered". In *Psychological Anthropology: A Reader on Self in Culture*, ed. Robert LeVine, 9-17. Oxford: Wiley-Blackwell.

Levi-Stros, Klod. 1977. *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.

Levy, Robert. 1973. *Tahitians: Mind and Experience in the Society Islands*. Chicago: University of Chicago Press.

Levy, Robert. 1984. "Emotion, knowing, and culture". In *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*, eds. R. A. Shweder & R. A. Levine, (pp. 214–237). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Lič, Edmund. 2002. *Kultura i komunikacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Lindholm, Charles. 2007. "An Anthropology of Emotion". In *A Companion to Psychological Anthropology. Modernity and Psychocultural Change*, eds. Conerly Casey and Robert B. Edgerton, 30-47. Oxford: Blackwell Publishing.

Lutz, Catherine and Geoffrey M. White. 1986. The Anthropology of emotions. *Annual Review of Anthropology* 15: 405-436.

Lutz, Catherine. 1986a. Emotion, thought, and estrangement: Emotion as a cultural category. *Cultural anthropology* 1(3): 287-309.

Lutz, Catherine. 1986b. "The domain of emotion words on Ifaluk". In *The Social Construction of Emotions*, ed. Rom Harre, 267-288. Oxford: Basil Blackwell.

Lutz, Catherine. 1988. *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a micronesia atoll and their challenge to western theory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lutz, Catherine and Lila Abu-Lughod. 1990. Introduction on *Language and the politics of emotion: Studies in emotion and social interaction*, eds. Catherine Lutz and Lila Abu-Lughod, 1-23. New York: Cambridge University Press.

Lyon, Margot. 1995. Missing Emotion: The Limitations of Cultural Constructionism in the Study of Emotion. *Cultural Anthropology* 10 (2): 244-263.

Lynch, Owen. 1990. "The Social Construction of Emotion in India". In *Divine Passions: The Social Construction of Emotion in India*, ed. Owen Lynch, 3-34. Berkeley: University of California Press.

Margalit, Avišaj. 1998. *Pristojno društvo*. Beograd: Radio B92.

Martin, Mike. 2008. Paradoxes of happiness. *Happiness Stud* 9: 171–184.

- Martinić**, Tena. 1977. *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*. Zagreb: Informator.
- Maturana**, H. And Varela F. 1987. *The Tree of Knowledge*. Boston: Shambhala.
- Mekman**, Darin. 2007. *Istorija sreće*. Beograd: Geopoetika.
- Menon**, Usha. 2000. Analyzing Emotions as Culturally Constructed Scripts. *Culture & Psychology* 6 (1): 40–50.
- Milenković**, Miloš. 2008. *Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije. Deo prvi: o "očuvanju" identiteta. Etnoantropološki problemi* 3 (2): 45-57.
- Miethe**, D. Terance and Robert F. Meier. 1994. *Crime and its Social Context: Toward an Integrated Theory of Offenders, Victims, and Situations*. Albany: State University of New York Press.
- Milton**, Kay. 2005. Emotion (or Life, the Universe, Everything). *The Australian Journal of Anthropology* 16 (2): 198-211.
- Minić-Šinžar**, Dragana. 2003. *Urbanistički parametri i standardi stanovanja u Beogradu*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Myers**, Fred. 1988. The Logic and Meaning of Anger Among Pintupi Aborigines. *Man* 23 (4): 589-610.
- Наумовић**, Слободан. 1995. Устај сељо, устај роде: Симболика сељаштва и полититичка комуникација у новијој историји Србије. *Годишњак за друштвену историју* II (1): 39-63.
- Naumović**, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; IP „Filip Višnjić“.
- Nedeljković**, Saša. 2011. *Kultura i nasilje: antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.
- Neu**, Jerome. 1987. A Tear Is an Intellectual Thing. *Representations*, 19: 35-61.
- Oatley**, Keith and P. N. Johnson-Laird. 1987. Towards a cognitive theory of emotions. *Cognition & Emotion* 1: 29-50.
- Oatley**, Keith and P. N. Johnson-Laird. 1998. “The Communicative Theory of Emotions”. In: *Human Emotions: A Reader*, eds. Jennifer M. Jenkins, Keith Oatley and Nancy Stein, 84-97. Malden, Oxford: Wiley-Blackwell.

Oatley, Keith and Jennifer M. Jenkins. 1996. *Understanding Emotions*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.

Ogarkova, Anna, Philippe Borgeaud and Klaus Scherer. 2009. Language and culture in emotion research: a multidisciplinary perspective. *Social Science Information* 48 (3): 339–357.

Outli, Kit. 2005. *Emocije: kratka istorija*. Beograd: Clio.

Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić. 2003. „Shvatanje politke“. U: *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, (ur.) Zagorka Golubović, Ivana Spasić, Đorđe Pavićević, 55-84. Beograd: Institut za filozofju i društven teoriju.

Perović, Latinka. 2006. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Plutchik, R. 1991. *The Emotions – Revised Edition*. Lanham, London: University Press of America.

Popović-Obradović, Olga. 2008. *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Prica, Ines. 2007. „Problem interpretacije tranzicije iz 'nerealnog socijalizma'.“ U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 24-50. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Pugh, S. Douglas. 2001. Service with a Smile: Emotional Contagion in the Service Encounter. *The Academy of Management Journal* 44 (5): 1018-1027.

Radović, Srđan. 2006. Predstave beogradskih srednjoškolaca o Evropi. *Antropologija* 1: 61-73.

Ratner, Carl. 2000. A Cultural-Psychological Analysis of Emotions. *Culture & Psychology* 6 (1): 5–39.

Redlawsk, David. 2006. “Feeling politics: New Research into Emotion and Politics“. In *Feeling Politics: Emotion in Political Information Processing*, ed. David Redlawsk, 1-10. New York: Palgrave Macmillan.

Reich, Wilhelm. 1981. *Masovna psihologija fašizma*. Zagreb: Mladost.

Reysen, Stephen & Nyla R. Branscombe. 2008. Belief in collective emotions as conforming to the group. *Social Influence* 3 (3): 171-188.

Ribić, Vladimir. 2007. „O ekonomskoj tranziciji iz makroistorijske perspektive.” U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 6-22. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Rosaldo, Michelle. 1980. *Knowledge and Passion: Ilongot Notions of Self and Social Life*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Rosaldo, Michelle. 1984. Toward an anthropology of self and feeling. In *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*, eds. R. A. Shweder and R. A. LeVine, 137–157. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Rosaldo, Renato. 1989. *Culture and truth*. Boston, MA: Beacon Press.

Russell, J. A. 2003. Core affect and the psychological construction of emotion. *Psychological Review* 110: 145–172.

Sapir, Edward. 1984. *Ogledi iz kulturne antropologija*. Beograd: Prosveta – XX vek.

Sapir, Edvard. 1992. *Jezik*. Novi Sad: Dnevnik.

Sapir, Edvard. 2010. “The Psychology of Culture“. In *Psychological Anthropology: A Reader on Self in Culture*, ed. Robert LeVine, 23-29. Oxford: Wiley-Blackwell.

Schieman, Scott. 2006. “Anger”. In *Handbook of the Sociology of Emotions*, eds. Jan E. Stets and Jonathan H. Turner, 493-515. New York: Springer.

Schnittker, Jason. 2008. Diagnosing Our National Disease: Trends in Income and Happiness, 1973 to 2004. *Social Psychology Quarterly* 71 (3): 257-280.

Scherer, Klaus. 1994. “Toward a concept of 'modal emotions'“. In *The Nature of Emotion: fundamental questions*, eds. Paul Ekman and Richard J. Davidson, 25-31. New York: Oxford University Press.

Schwartz, Theodore. 1993. “Anthropology and psychology: an unrequited relationship“. In *New Directions in Psychological Anthropology*, eds. Theodore Schwartz, Geoffrey M. White, Catherine A. Lutz, 324-349. Cambridge: Cambridge University Press.

Schweder, Richard. 1994. “‘You're Not Sick, You're Just in Love': Emotion as an Interpretive System“. In *The Nature of Emotion: fundamental questions*, eds. Paul Ekman and Richard J. Davidson, 32-44. New York: Oxford University Press.

Slavujević, Zoran. 2010. „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”. U: *Kako građani Srbije vide*

tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije, ur. Srećko Mihailović i drugi, 59-86. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Smith, Eliot R. and Charles R. Seger and Diane M. Mackie. 2007. Can Emotions Be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology* 93 (3): 431-446.

Solomon, C. Robert. 2003. *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*, ed. Robert C. Solomon, 76-91. New York: Oxford University Press.

Solomon, Robert. 2008. "The Philosophy of Emotions". In *Handbook of Emotions*, eds. Michael Lewis, Jeannette M. Haviland-Jones, Lisa Feldman Barrett, 3-16. New York: Guilford Press.

Spasić, Ivana. 2002. Građani u vrtlogu promena: pojedinačno i kolektivno iskustvo u Srbiji u razdoblju preobražaja. *Filozofijs i društvo XIX-XX*: 357-367.

Spasić, Ivana. 2011. „Političari kao apsolutni drugi: kako građani Srbije opisuju profesionalne političke delatnike“. U: *Ustav i demokratija u procesu transformacije: zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije "Država i demokratija u procesu evropeizacije Srbije"* (Beograd, 27-29. maj 2011. godine), ur. Milan Podunavac, 181-193. Beograd: Fakultet političkih nauka: Udruženje za političke nauke Srbije.

Spasić, Ivana. 2012. Svakodnevno i političko: kontrapunkt, otpor ili temelj? *Političke perspektive* 1: 73-92.

Stearns, Peter N. 1994. *American Cool: Constructing a Twentieth-Century Emotional Style*. New York: New York University Press.

Stojanović, Dubravka. 2010. *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Čigoja štampa.

Stojanović, Dubravka. 2013. *Iza zavese: ogledi iz društvene istorije Srbije 1890-1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Stojiljković, Zoran. 2011. „Politički kapital i kultura (ne)poverenja: slučaj Srbija“. U: *Ustav i demokratija u procesu transformacije: zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije "Država i demokratija u procesu evropeizacije Srbije"* (Beograd, 27-29. maj 2011. godine), ur. Milan Podunavac, 161-180. Beograd: Fakultet političkih nauka: Udruženje za političke nauke Srbije.

Stojnov, Dušan. 2001. Konstruktivistički pogled na svet: predstavljanje jedne paradigme. *Psihologija* 1-2: 9-48.

Stojnov, Dušan. 2010. *Psihologija ličnih konstrukata: uvod u teoriju i terapiju*. Novi Sad: Psihopolis Institut.

Svensen, Laš. 2006. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika.

Thamm, Robert. 2006. "The Classification of Emotions". In *Handbook of the Sociology of Emotions*, eds. Jan E. Stets and Jonathan H. Turner, 11-37. New York: Springer.

Thoits, Peggy. 1989. The Sociology of Emotions. *Annual Review of Sociology* 15: 317-342.

Triling, Lajonel. 1990. *Iskrenost i autentičnost*. Beograd: Nolit.

Turner, Victor. 1967. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.

Turner, Jonathan and Jan Stets. 2006. "Moral Emotions". In *Handbook of the Sociology of Emotions*, eds. Jan E. Stets and Jonathan H. Turner, 544-566. New York: Springer.

Veblen, Torsten. 2008. *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Veenhoven, Ruut. 1991. Questions on happiness. Classical topics, modern answers, blind spots. In *Subjective wellbeing, an interdisciplinary perspective*, eds. F. Strack, M Argyle and N. Schwarz, 7-26. London: Pergamon Press.

Veenhoven, Ruut and Joop Ehrhardt. 1995. The cross-national pattern of happiness: Test of predictions implied in three theories of happiness. *Social Indicators Research* 34: 33-68.

Vincent-Buffault, Anne. 1991. *History of tears: sensibility and sentimentality in France*. Basingstoke and London: Macmillan.

Бујаклија, Милан. 1967. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.

White, Geoffrey. 1990. Moral discourse and the rhetoric of emotion. In *Language and the politics of emotion*, eds. C. A. Lutz and L. Abu-Lughod, 46-68. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Wikan, Unni. 1990. *Managing Turbulent Hearts: A Balinese Formula for Living*. Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, Robert and Frank C. Keil (eds.). 1999. *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge: A Bradford Book.

Жикић, Бојан. 2002а. *Антропологија геста I. Приступи*. Београд: Етнолошка библиотека књ.8 и Српски генеалошки центар.

Жикић, Бојан. 2002б. *Антропологија геста II. Савремено друштво*. Београд: Етнолошка библиотека књ.8 и Српски генеалошки центар.

Жикић, Бојан. 2008. Како сложити бабе, жабе и електричне гитаре: убод у когнитивну антропологију. *Antropologija* 6: 117-139.

Жикић, Бојан. 2010а. Антрополошко проучавање популарне културе. *Etnoantropološki problemi* 2 (5): 17-39.

Žikić, Војан. 2010б. Антропологија и жанр: научна фантастика – комуникација идентитета. *Etnoantropološki problemi* 5 (1): 17-34.

Жикић, Бојан. 2012а. Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији. *Етноантрополошки проблеми н.с.* 7 (4): 899-917.

Žikić, Војан. 2012б. Poboljšanje tela i telesna zadovoljstva u naučnoj fantastici. *Antropologija* 12 (2): 81-104.

Жикић, Бојан. 2012с. Теренско истраживање и научно знање у етнологији и антропологији. *Antropologija* 12 (1): 9-25.

Жикић, Бојан. 2013. *Слике у излогу. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности стања у Србији 1991-2011*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Izvori:

Antelj, Jelica. 2014. *Vredi li biti redovan platiša*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/potrosac/Vredi-li-bit-redovan-platisa.lt.html> (09.08.2014.)

Fritscher, Lisa. 2014. *The Psychology of Fear: Understanding the Dynamics of the Fear Response*. Dostupno na: <http://phobias.about.com/od/introductiontophobias/a/psychologyfear.htm> (10.08.2014.)

Čongradin, S. 2014. *Vlast je bez argumetata*. Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/politika/vlast_je_bez_argumenata.56.html?news_id=286822 (09.08.2014.)

Dereta, Miljenko. 2003. *Sukob Dinkić-Đelić*. Dostupno na: <http://pescanik.net/2003/07/sukob-dinkic-delic/> (30. 08. 2014.)

Janačković, S. 2014. *Direktori EPS-a se izvinili za milionske greške*. Dostupno na: <http://www.juznevesti.com/Drushtvo/Direktori-EPS-a-se-izvinili-za-milionske-greske.sr.html> (07.08.2014.)

Janković, M. L. 2013. *Kreće prinudna naplata dugova za struju!* Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:466794-Krece-prinudna-naplata-dugova-za-struju> (07.08.2014.)

Joksimović, M. 2013. *Ne vole bus plus, ali vole da znaju kad stiže prevoz*. Dostupno na: <http://www.24sata.rs/vesti/beograd/vest/ne-vole-bus-plus-ali-vole-da-znaju-kad-stize-prevoz/74617.phtml> (07.08.2014.)

Latković, Nataša. 2011. *Svi prostakluci Velimira Ilića: Od šutiranja novinara, do psovanja poslanika*. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/284412/Svi-prostakluci-Velimira-Ilica-Od-sutiranja-novinara-do-psovanja-poslanika> (30. 08. 2014.)

Marković, Katarin i A. E. 2013. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/423817/Danas-istice-rok-Seca-struje-za-dug-od-10000-dinara/komentari#ostali> (07.08.2014)

Nikolić, Zoran i Zoran Stanojević. 2000. *Na liniji vatre. Političari i telohranitelji*. Dostupno na: http://www.vreme.com/arhiva_html/474/03.ASP (04.09.2014.)

Stjelja, B. 2012. *Milion ljudi nema prihode*. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:409199-Milion-ljudi-nema-prihode> (30. 07. 2014)

Vasić, Jelena i Slobodan Georgiev. 2013. *BusPlus skoro dve godine kasnije*. Dostupno na: <http://www.99posto.org/srpski/busplus-skoro-dve-godine-kasnije> (07.08.2014.)

Vučić, Aleksandar. 2014. *Vreme je da se probudimo*. Dostupno na: <http://mondo.rs/a713482/Info/Srbija/Vucic-Vreme-je-da-se-probudimo.html> (30. 07. 2014.)

Aleksandar Vučić o spasavanju deteta kod Feketića i uklonjenom video klipu. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=-2zagPwW5Gs> (26.08.2014.)

Aleksandar Vučić, intervju za RTS. Dostupno na: <http://www.repriza.tv/repriza.php?emisijaID=4893> (27.08.2014.)

„*Busplus*” ostaje do 2016 – grad pomaže kontrolorima. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Busplus-ostaje-do-2016--grad-pomaze-kontrolorima.sr.html> (07.08.2014.)

Dug za struju će se oduzimati od plata i penzija? Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/490010/Dug-za-struju-ce-se-oduzimati-od-plata-i-penzija> (07.08.2014.)

Ilić i Ješić u sudnici, "nastavak intervjua" posle devet godina. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=9kLIED7CitA> (30. 08. 2014.)

Ilić opet napao B92 i Olju Bečković. Dostupno na:

<https://www.youtube.com/watch?v=bb1zGFWSJsg> (30. 08. 2014.)

Ilić opet napao B92 i Olju Bečković. 17. 07. 2012. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=07&dd=17&nav_category=12&nav_id=627408; http://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=627408 (30. 08. 2014.)

Ističe rok za reprogram, gužva i nervoza ispred šaltera. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/423886/Istice-rok-za-reprogram-guzva-i-nervoza-ispred-saltera> (07.08.2014.)

Još danas zahtevi za reprogram dugova, gužve na šalterima. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/424068/Jos-danas-zahtevi-za-reprogram-dugova-guzve-na-salterima> (07.08.2014)

Kako je došlo do sukoba Šešelja i Barovića i prekida emisije u BK televiziji. Posle polivanja vodom teske povrede glave. 18. 07. 1997. Dostupno na: http://www.yurope.com/nasa-borba/arhiva/Jul97/1807/1807_6.HTM (04.09.2014.)

Kako je protekao TV duel između Dinkića i Đelića. Nemoj da mi diraš majku! 18. 07. 2003. Dostupno na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/07/18/srpski/T03071704.shtml> (01.09.2014.)

Mladan Dinkić o akcijama od 1000 evra. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=s8veMr9awMI> (07.08.2014.)

MLADAN DINKIĆ VS BOŽA ĐELIĆ SVADA 16.07.2003. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=NdTv_TrMVeo (01.09.2014.)

Napad Velimira Ilića na novinara TV Aplo Vladimira Ješića. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=L8RRIQ-k50M> (30. 08. 2014.)

Napad na Velju Ilića. Dostupno na: https://www.youtube.com/all_comments?v=7jfI5xJ9s1s (30.08.2014.)

Napad na Velimira Ilića – Power to the people! Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=xRLeETzoauQ> (30.08.2014.)

Necenzurisana verzija: Napad na Velju Ilica. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=oDV6WUWX578> (30.08.2014.)

Nemoj da mi diraš mamu! Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=T3YTjsV7bnU>

"Opasna je kora od banane". Dostupno na: http://www.b92.net/info/izbori2012/komentari.php?nav_id=603001 (04.09.2014.)

Radnici EPS a napadnuti u Velikom Trnovcu. Dostupno na: <http://www.juznevesti.com/Hronika/Radnici-EPS-a-napadnuti-u-Velikom-Trnovcu.sr.html> (07.08.2014.)

Pogledjte kako Vučić spasava dete iz sneznog smeta kod Feketića! (FOTO) (VIDEO). Dostupno na: <http://www.telegraf.rs/vesti/932907-pogledajte-kako-vucic-spasava-dete-iz-sneznog-smeta-kod-feketica-video/komentari/svi> (26.08.2014.)

Reakcija Velje Ilica na napad. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=ASfpPn3BZ-4> (30. 08. 2014.)

SESELJ vs Barovic - Kora od banane (Baja MK)! Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=MSQ2mjMYbbk> (04.09.2014.)

Sve zbog duga za struju: Kriju od žene da joj je muž umro. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/424651/Sve-zbog-duga-za-struju-Kriju-od-zene-da-joj-je-muz-umro> (07.08.2014.)

Стратегија за смањење сипомаштва у Србији. 2003. Dostupno na:
http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/strategija_siromastvo.pdf
(30. 07. 2014.)

Стратегија за смањење сипомаштва у Србији – Резиме. 2003. Dostupno na:
<http://vojvodinahouse.rs/wp-content/uploads/2011/05/1.-Strategija-za-smanjenje-siromastva-u-Srbiji-Rezime-i-matrice.pdf> (30. 07. 2014.)

Top lista: 10 najvećih tuča u srpskoj politici. 14. 02. 2012. Dostupno na:
<http://www.telegraf.rs/vesti/politika/71463-top-lista-10-najvecih-tuca-u-srpskoj-politici-video> (04.09.2014.)

TV DUEL VOJISLAV ŠEŠELJ-NIKOLA BAROVIĆ 16.07.1997. Dostupno na:
https://www.youtube.com/all_comments?v=ouy_coCZRhc (04.09.2014.)

Uputstvo za one koji bojkotuju Bus Plus – Uputstvo o vašim pravima, pravima kontrolora i komunalne inspekcije! Dostupno na:
<http://www.99posto.org/srpski/uputstvo-za-one-koji-bojkotuju-bus-plus> (09.08.2014.)

Utisak nedelje. 20. 04. 2014. Savo Milosevic, Nikola Rakocevic, Lazar Trifunovic.
Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=AJzvaGY4gZw> (26.08.2014.)
Velimir Ilić o Čoviću. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=VnHKGTqH5G0>
(30. 08. 2014.)

VELJA ILIĆ - "NEBOJŠA ČOVIĆ JE KRIMINALAC" 29.07.2002. Dostupno na:
<https://www.youtube.com/watch?v=wNpZ7TAPtcs> (30. 08. 2014.)

Velja Ilić "pukao" u Skupštini i ispsovao zaprepašćene poslanike. 20. 10. 2011.
Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/284373/Velja-Ilic-pukao-u-Skupstini-i-ispsovao-zaprepascene-poslanike/komentari#ostali> (30. 08. 2014.)

Vučić-Feketić, bez kape krenuo da spasava decu! Dostupno na:
<https://www.youtube.com/watch?v=bJ7Xo3JGfhg> (26.08.2014.)

VUČIĆ KOD FEKETIĆA: Spasavao decu iz smetova. Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/vucic-kod-feketica-spasavao-decu-iz-smetova-clanak-1208521> (26.08.2014.)

Vučić: Nije mi bila bitna nacionalnost deteta koje sam spasao. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/439526/Vucic-Nije-mi-bila-bitna-nacionalnost-deteta-koje-sam-spasao> (26.08.2014.)

Vučić spasava dete iz snežnog smeta kod Feketića! Dostupno na:
https://www.youtube.com/watch?v=GTDRRc_6Skc (26.08.2014.)

<http://www.eps.rs/Lat/Article.aspx?lista=Sitemap&id=40> (07.08.2014)

<https://www.busplus.rs/>

Biografija autora

Vladimira Ilić, MA je istraživač saradnik Instituta za etnologiju i antropologiju pri Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu gde radi na istraživačkom projektu: *Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva* (177035) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Pre toga je saradivala na projektu *Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija* (177018) istog ministarstva.

Osnovne i master studije završila je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Uporedo s tim, završila je i osnovne studije Unutrašnje arhitekture na Fakultetu primenjenih umetnosti Univerziteta u Beogradu.

Od 2011. do kraja 2013. godine bila je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Autor je više naučnih radova objavljenih u relevantnim naučnim časopisima i zbornicima.

Rođena, živi i radi u Beogradu.

Prilog 1.

IZJAVA O AUTORSTVU

Potpisani-a Vladimira Ilić

broj upisa 8E10-7

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

„Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije“

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.09.2014.

B. Ilić

Prilog 2.

**IZJAVA O ISTOVETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE
DOKTORSKOG RADA**

Ime i prezime autora Vladimira Ilić

Broj upisa 8E10-7

Studijski program Doktorske akademske studije etnologije i antropologije (2009)

Naslov rada „Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije“

Mentor prof. dr Bojan Žikić

Potpisana Vladimira Ilić,

izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje na portalu **Digitalnog repozitorijuma Univerziteta u Beogradu.**

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.09.2014.

Prilog 3.

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

„Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije“

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo - nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.09.2014.

1. Autorstvo - Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.

2. Autorstvo – nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.

3. Autorstvo - nekomercijalno – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.

4. Autorstvo - nekomercijalno – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.

5. Autorstvo – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.

6. Autorstvo - deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.